

**ПРАЦІ УКРАЇНСЬКОГО НАУКОВОГО ІНСТИТУТУ
PRACE UKRAIŃSKIEGO INSTYTUTU NAUKOWEGO
TRAVAUX DE L'INSTITUT SCIENTIFIQUE UKRAINIEN**

ТОМ — I. — VOLUME

СЕРІЯ СТАТИСТИЧНА, КНИГА I. — SERJA STATYSTYCZNA, ZESZYT I. —
SERIE STATISTIQUE, LIVRAISON I.

УКРАЇНЬСЬКА ЛЮДНІСТЬ С. С. С. Р

Розвідки Т. Олесевича, О. Пителя, В. Садовського
і О. Чубенка,

Ludność ukraińska Z. S. R. R.

Rozprawy T. Olesiewicza, O. Pytela, W. Sadowskiego i O. Czubenki.

La population ukrainienne de L'URSS.

Etudes de T. Olesievitch, O. Pytel, V. Sadovski
et O. Tchubenko.

ВАРШАВА 1931 WARSZAWA

РЕДАГУЄ СЕКРЕТАР,
ПРОФ. РОМАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ

ПЕРЕДМОВА.

Перший том праць Українського Наукового Інституту у Варшаві має своїм завданням подати основні, критично перевірені й освітлені дані про населення УССР і про розселення Українців у межах совітського союзу поза кордонами УССР.

Безпосереднім приводом до складання і випуску праць, присвячених цим завданням, був факт виходу в ССРСР матеріялів перепису 1926 року; опрацювання матеріялів цього перепису в частині, яка торкається Українців, є черговим завданням українських наукових дослідників; між тим завдання такого опрацювання і зв'язаної з ним критичної оцінки матеріялів у тих умовах, в яких знаходиться наука в УССР, може бути виконане там лише частинно і неповно; тому то природно, що Український Науковий Інститут у Варшаві звернув свою увагу на опрацювання тих проблем, які виникають у зв'язку з переписом 1926 року.

Перші дві праці складають вступ до розгляду згаданих проблем. Праця В. Садовського „Огляд літератури про українську демографію“ дає перегляд тієї наукової роботи, яку до цього часу переведено в обсягу української демографії і безпосереднім продовженням якої мусить бути опрацювання тих матеріялів, що їх дає перепис 1926 року. Друга праця, яка міститься у збірнику, — Т. Олесевича „Загальний нарис території і населення УССР“ — дає основні фактичні дані про зміни в поділі УССР і про її людність, у зв'язку з тими змінами в адміністративному поділі УССР, що так часто відбувались за часів совітської влади,

та в зв'язку з необхідністю переведення порівняння матеріалів перепису 1926 року з даними попередніх переписів; з цього погляду порушена автором тема — вчасна і необхідна. Студія О. Пителя „Національні відносини на Україні в світлі статистики“ охоплює основні питання з обсягу української демографії, які освітлюють матеріали перепису 1926 року; автор спиняється на національному складі населення УССР, розподілі населення між містом і селом, його віковому складі і його соціально-професійному складі. З огляду на той особливий інтерес, який має реєстрація мовного і національного моменту в переписі 1926 року, цій проблемі присвячена спеціальна студія О. Чубенка—„Реєстрація мовної і національної ознаки в переписі 1926 року“, яка дає критичну оцінку матеріалів перепису щодо Українців в УССР і робить спробу обрахування числа Українців, що заховали мову своєї національності.

Так само як окрему тему виділено в Збірнику питання про територіяльне розселення окремих національностей в УССР, якому присвячена студія Т. Олесевича „Розселення народностей УССР“. Остання робота Збірника — В. Садовського „Українці поза межами УССР по перепису 1926 року“ — спиняється над українською колонізацією в ССРР.

Збірник складається з праць, які написані в різному часі, починаючи з перших місяців 1930 року; у зв'язку з цим відповідну літературу, яка вийшла пізніше, можна було взяти під увагу не скрізь і не в повній мірі.

Випускаючи цей Збірник, ми здаємо собі справу з того, що він не охоплює і не вичерпує всіх тих проблем, які виникають у зв'язку з розробленням матеріалів перепису 1926 року. Ставили ми собі завданням у першу чергу виділити зпоміж них ті, що в умовах совітської дійсності не можуть бути опрацьовані.

Zbiór ten składa się z prac, napisanych w różnych czasach, zaczynając od pierwszych miesięcy 1931 r. Wobec tego najnowsze źródła nie mogły być uwzględnione w jednakowym stopniu we wszystkich rozprawach.

Wydając ten zbiór, zdajemy sobie sprawę, że nie obejmuje on i nie wyczerpuje wszystkich zagadnień, wynikających z opracowania materiałów spisu 1926 r. Naszym zadaniem było przede wszystkim podkreślenie tych zagadnień, które w warunkach dzisiejszej sowieckiej rzeczywistości opracowane być nie mogą.

Le premier volume des Travaux de l'Institut Scientifique Ukrainien, à Varsovie, est destiné à fournir des données, dûment contrôlées et suivies de commentaires, sur la population de l'Ukraine soviétique et sur la répartition territoriale des Ukrainiens dans l'URSS au delà des frontières de la République Soviétique Ukrainienne.

Cet ouvrage fut nécessité par la publication officielle des résultats du recensement de 1926, en URSS. Malgré tout l'intérêt que, présente aux chercheurs ukrainiens la partie de cette publication réservée à l'Ukraine, on ne peut s'attendre à ce que ce sujet soit traité dans toute son ampleur et avec une juste appréciation critique par les savants de Kiev, vu les circonstances particulières qui pèsent en Ukraine soviétisée sur les recherches scientifiques. Il est donc tout naturel, devant cette carence forcée, que l'Institut Scientifique Ukrainien, à Varsovie, ait entrepris l'étude des problèmes qui découlent des données du recensement de 1926.

Les deux premières études serviront de préface à ce travail. L'article de M. Sadowski — „Aperçu des publications sur la démographie ukrainienne“, effectue le bilan de tout ce qui a été fait jusqu'à présent dans le domaine de la démographie ukrainienne et sera complété par les données fournies par le dernier recensement, en 1926. La seconde étude, celle de M. Olesiewicz, — „Aperçu général du territoire et de la population de l'Ukraine soviétique“, fournit les données essentielles quant aux modifications survenues dans la répartition territoriale de la population, en Ukraine soviétique provoquées par les remaniements que le gouvernement des Soviets introduit si fréquemment dans les divisions administratives du pays. Les résultats du dénombrement de 1926 sont comparés aux données des recensements précédents ce qui donne beaucoup d'opportunité et de prix au sujet abordé par l'auteur. L'étude de M. Pytel — „Les rapports nationaux en Ukraine d'après les données statistiques“ résume les questions essentielles du domaine de la démographie ukrainienne, lesquelles éclairent les points présentés par le dernier recensement; l'auteur s'attache tout particulièrement à la composition ethnique de la population en Ukraine soviétique, à la distribution de cette population entre les villages et les villes, et il l'étudie au point de vue statistique de l'âge des habitants et de leurs intérêts sociaux et professionnels. Vu le grand intérêt qu'offre l'enregistrement des particularités linguistiques et ethniques, effectué

Pierwszy tom Prac Ukraińskiego Instytutu Naukowego w Warszawie zawiera podstawowe krytycznie sprawdzone i oświetlone dane o ludności URSS i o rozsiedleniu Ukraińców w ZRSR, ale poza granicami URSS. Bezpośrednią przyczyną przygotowania i wydania prac poświęconych tym pytaniom było pojawienie się w ZRSR materiałów spisu ludności 1926 r.; opracowanie tych materiałów jest obowiązkiem ukraińskich badaczy naukowych, jednakże wobec warunków, w jakich znajduje się nauka w ZRSR, zadanie to i związana z niem krytyczna ocena materiału mogą być tam wykonane tylko częściowo. Naturalnym więc jest, że Ukraiński Instytut Naukowy w Warszawie zwrócił uwagę na opracowanie zagadnień, wynikających ze spisu ludności 1926 r.

Pierwsze dwie prace są wstępem do tych zagadnień. Praca p. W. Sadowskiego — „Przegląd literatury dotyczącej demografii ukraińskiej“ daje możliwość rozejrzenia się w dotychczasowych studiach, demografii ukraińskiej poświęconych, których bezpośrednim dalszym ciągiem musi być opracowanie tych materiałów, jakie dał spis ludności 1926 r. Druga praca, znajdująca się w zbiorze, p. Olesiewicza — „Rzut oka na terytorjum i ludność URSS“, daje faktyczne dane o zmianach w podziale URSS i o jej ludności w związku z tak częstymi zmianami w administracyjnym podziale Republiki i w związku z koniecznością porównania rezultatów spisu ludności 1926 r. z rezultatami poprzednich spisów. Z tego względu poruszenie tego tematu okazuje się niezbędne i na czasie. P. A. Pytel w swej pracy „Stosunki narodowościowe na Ukrainie w świetle statystyki“ streszcza zasadnicze zagadnienia demografii ukraińskiej, oświetlone przez materiały spisu 1926 r. Autor poświęca uwagę narodowościowemu składowi ludności URSS, jej podziałowi pomiędzy miastem i wsią, kwestji wieku i zawodowemu podziałowi. Ze względu na szczególne znaczenie w spisie 1926 r. momentu językowego i narodowościowego, specjalne studjum p. Czubenki „Rejestracja cech językowych i narodowościowych w spisie 1926 r.“ daje krytyczną ocenę rezultatów spisu Ukraińców w ZRSR pod tym względem i próbuje określić ilość tych, którzy zachowali język swojej narodowości. Wyodrębniono w tym zbiorze w osobną pracę studjum nad terytorjalnym rozsiedleniem różnych narodowości w URSS i pracę tą wykonał p. T. Olesiewicz. Ostatnia praca tego zbioru, p. Sadowskiego „Ukraińcy poza granicami URSS“, bada kolonizację ukraińską w ZRSR.

par le recensement de 1926, une étude spéciale est consacrée à ce sujet par M. Czubenko; il donne une appréciation substantielle des points concernant les Ukrainiens en Ukraine soviétique et essaye de fixer le nombre des Ukrainiens qui ont conservé leur langue usuelle.

La question de la répartition territoriale des diverses nationalités en Ukraine soviétique, étudiée par M. Olesiewicz, forme également un article indépendant. La dernière étude, celle de M. Sadowski, — „Les Ukrainiens au-delà des frontières de l'URSS“, s'attache à la colonisation ukrainienne en URSS.

Cet ouvrage est composé des études, qui ont été écrites dans divers délais du temps, en commençant par les premiers mois de 1930. Par conséquent la plus nouvelle littérature, ne pouvait pas être utilisée ici dans toute son étendue.

En publiant ce volume, nous tenons à préciser qu'il n'épuise pas le sujet et ne touche pas à tous les problèmes qui se posent au cours de l'étude de la matière fournie par le recensement de 1926. Nous nous sommes proposé seulement d'en détacher ceux qui ne pourront pas être étudiés et approfondis de l'autre côté de la frontière soviétique.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ПРО УКРАЇНСЬКУ ДЕМОГРАФІЮ.

Цей вступний нарис має на увазі подати лише загальний огляд матеріалів і літератури про українську демографію. Не ставлячи собі бібліографічних цілей, подаємо лише головнішу літературу, щоби, знайомлючи читача з матеріалами останнього перепису людности України в 1926 р., поставити його в курс тої наукової роботи в обсягу української демографії, яку переведено до цього останнього перепису; у зв'язку з поєднаністю цього нарису з дальшими статтями збірника, присвяченого переписові 1926 року, огляд матеріалів та літератури про українську демографію подається лише для тої частини українських земель, які обіймає цей останній перепис.

Екскурси демографічного характеру можна знайти в низці праць про Україну, які з'явилися до початку XVIII віку; проте на огляді цих праць можемо не спинятись, оскільки в них цілком або майже цілком не бачимо того, що спеціально характеризує демографічну літературу і демографічні матеріали — брак даних про відносини серед людности, виявлених у числах.

Основний матеріал для ознайомлення із складом і числом людности тої частини України, яка увіходила в межі колишньої Російської Імперії, до другої половини XIX віку складають матеріали ревізських переписів. Цих переписів було переведено десять: перший 1719 р., другий 1743 р., третій 1761 р., четвертий 1781 р., п'ятий 1794 р., шостий 1811 р., сьомий 1815 р., восьмий 1833 р., дев'ятий 1850 р. й останній десятий 1856 р. Переписи ці переводилися в податкових цілях і цілого населення не охоплювали. Податковий характер переписів і примітивна техніка їх переведення надають даним переписів дуже умовний характер щодо степені їх докладности. Історію переписів і їх дані розроблено в низці праць. З цих праць деякі відмітимо.

Історії перших пяти ревізій присвячує перший розділ своєї монографії В. Ден: «Населеніє Росіі по пятой ревізії». Москва 1902. Дані першої ревізії розроблено в книжках П. Мілюкова: «Государственное хозяйство Росіі в первой половинѣ XVIII столѣтія» і в його «Очеркахъ по исторіи русской культуры». Дані четвертої, пятої, шостої і сьомої. — в працях академіка Карла Германа (Charles Théodore Herman) в *Mémoires de l'Académie Impé-*

riale de science de St.-Petersbourg в роках 1809—1836. Аналізі даних п'ятого ревізського перепису присвячена вище названа робота В. Дена. Восьма й дев'ята ревізія опрацьовані академиком П. Кеппеном (Дев'ята ревізія, СПб. 1857). Десятим переписом займався Тройницький в монографії «Крѣпостное населеніе в Россіи по десятой народной переписи». (СПБ., 1861). Дані про чисельність населення по губерніях і станах можна знайти в «Журналѣ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ» за 1839 р. (II. 328 — 9; III. 76 — 105 і 247 — 255). Дані четвертої ревізії по губерніях і станах знаходимо в праці Шторха: „Statistische Übersicht der Staathalterschaften des Russischen Reiches nach ihren merkwürdigsten Kulturverhältnissen in Tabellen von Heinrich Storch, Riga, 1795. До періоду четвертого ревізського перепису відносяться дані про населення по губерніях, які наводяться в книжці С. Плещеева «Обозрѣніе Россійской Имперіи». (СПБ., 1787), пізніше передруковані К. Арсенєвим у його книжці «Статистическіе очерки Россіи» (СПБ., 1848). Вказівки на кількість населення по окремих ревізіях можна знайти в різних статистичних працях кінця XVIII і початку XIX віку. До них належать: Н. Storch: Historisch—statistisches Gemälde des Russischen Reiches am Ende des XVIII Jahrhunderts. Riga, 1797; Кн. Голицынъ: Статистическія таблицы Всероссійской Имперіи. М., 1807; Зябловскій: «Статистическое описаніе Россійской Имперіи. СПб., 1808. Питання, зв'язані з ревізськими переписами, трактувались у низці статей в «Журналѣ Министерства Внутреннихъ Дѣлъ», який став виходити з 1827 року, а також у виданнях Центрального Статистичного Комітету; перелік цих останніх знаходиться у виданому Ц. С. К. «Библиографическом обзорѣ», СПб., 1895. Дальші вказівки на літературу можна знайти у вище згаданій праці В. Дена і в книжці Schnitzler a l'Empire des Tsars, Paris—Strassbourg, 1862.

Для Гетьманщини другої половини XVIII віку дає матеріали про людність «Румянцевская опись» 1765 року; це обслідування, яке мало на увазі дати відомости про загальний господарський стан, частинно містить дані демографічного характеру; серед публікацій, присвячених розрібці даних Румянцевського перепису, відмітимо праці О. Русова, М. Ркліцького й О. Лазаревського.

На кінець XVIII і на першу половину XIX віку припадає низка праць, присвячених економічно-статистичному описові окремих частин України; в цих роботах ми зустрічаємо екскурси демографічного характеру. Серед цих праць ми відмітимо видане в 1786 р. Шафоніним «Описаніе Черниговскаго намѣстничества», «Статистическое описаніе Таврической губ.» К. Германа (умі-

щена в «Статистическом Журналѣ» за 1807 р. СПб.) та 3-томову працю Журавського, видану київським губернатором Фундуклеєм в 1852 р.: «Статистическое описаніе Кіевской губ.».

В середині XIX віку підготовлювалося звільнення селян від кріпацтва, до якого прийшло в 1861 р. У звязку з цим урядові кола перевели велику роботу, що мала на увазі вияснення становища селян-кріпаків і основ, на підставі яких належало би перевести їх звільнення. В численних працях різних урядових та громадських установ і комісій та у великій літературі, що її викликали такі праці є ряд екскурсів демографічного характеру. «Матеріали редакціонных комиссій для составленія положенія о крестьянах, выходящихъ изъ крѣпостной зависимости», як рівнож і інші урядові матеріали в справі знесення кріпацтва мають значіння й інтерес не тільки для історика чи економіста, але й для демографа. Обмежуємось лише зазначенням цих матеріалів, відсилаючи цікавих до показчика літератури з цієї ділянки, який додано до книжки И. Игнатовича: «Помещичьи крестьяне накануне освобожденія». (Вид. 3, Ленінград, 1925).

З другої половини XIX віку, з початком європеїзації державних форм імперії, кількість матеріалів, присвячених демографії, зростає. Центральний Статистичний Комітет починає видавати періодично дані про кількість людности імперії з поділом її по губерніях. Ці відомости, що склались на підставі даних справоздань губернаторів окремих губерній, хоч і були сумнівної докладности, але проте до початку XX віку, до часу, коли нарешті розробили й видали висліди перепису 1897 року, — склали єдине джерело для вияснення кількості населення. В 70-их і 80-их роках починає в широкому розмірі організуватись земська статистика. Земська статистика в першу чергу ставить собі за мету перевести обслідування загально-господарського стану, та проте в окремих виданнях присвячено також увагу проблемам демографічного характеру. Поволі і з великими труднощами керуючі кола імперії підходять до думки про необхідність організації загального перепису людности, який і відбувся на початку 1897 року.

Перепис 1897 року був попереджений низкою міських переписів по окремих містах України. В 1873 р. переведено міські переписи в Харкові, Одесі, Житомирі та Катеринославі. В 1874 р. переведено одноденний перепис у Києві; цей перепис гзревів і розробив Полуднево-Західній Відділ Географічного Товариства, а висліди його видано під заголовком: «Кіевъ и его предмѣстья: Шулявка, Соломенка съ Протасовымъ Яромъ, Байкова Гора и Деміевка съ Саперной Слободкой по переписи 2. марта 1874 года, произведенной и разработанной Юго-Западнымъ Отдѣломъ Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. Издано по распо-

ряженію г. Кієвскаго, Подольскаго и Волинскаго Генераль-Губернатора. К., 1875».

В 1879 р. вдруге переведено переписи в Харкові й Одесі, одначе висліді їх, як і першим разом, не оголошено; в 1887 р. переведено перепис в Херсоні й Евпаторії. В 1892 р. був переведений знову перепис в Харкові й Одесі; виследи харківського перепису звів О. Русов у своїй статті: «Харковъ по переписи 1892 г.» у збірнику «Харьковскій сборникъ» (Х., 1893). В 1894 р. переведено перепис у Ялті. В наступному році обіжник міністра внутрішніх справ заборонив дальше переводження переписів шляхом опитування людности у звязку з підготовкою перепису 1897 року.

Перепис 1897 року, підготовлюваний дуже довго, це єдиний матеріал, що подає дані, зібрані на основі одностайної системи для цілої імперії, в тому числі і для України. Цей перепис є самотнім, на переведення якого спромігся царський уряд, і всі пізніші дані про людність мають своїм вихідним пунктом дані перепису 1897 року. Проте як щодо організації самого перепису, так і щодо способу розробки його матеріалів у літературі висунено досить багато закидів. Перепис переведено без належної підготовки населення до нього, за допомогою урядового апарату, при чому цілковито усунуто від цієї справи діячів земської статистики. Розробка перепису розтягнулась на період до десяти років і не все була виконана компетентними та підготовленими силами. В результаті цього дані перепису мають багато недостач. Не цілком певними є дані про національний склад людности. На недостачі в цьому відношенні вказав між іншим О. Русов у свому рефераті у Вільно-Економічному Товаристві в 1905 році. По перепису 1897 року нарахувано Білорусів 5,9 міл., у той час, як дослідник білоруської мови Карський налічує їх майже на мільон більше (понад 6,5 міл.). По перепису в Стародубському повіті на Чернігівщині Українців майже нема, і заселяють його начебто лише Росіяни, а дані людности по станах свідчать, що в Стародубському повіті до 20 т. «малоросійських козаковъ». Межі посілости Українців і Росіян у чотирьох північних повітах Чернігівщини (Новозибківський, Стародубський, Суражський і Мглинський) справляють вражіння непевности, бо межі посілости Українців і Росіян проходять докладно по адміністративних межах повітів, хоч цього ні в якій іншій губернії чи повіті, де живуть спільно два народи, непомітно. Вражає далі в переписі надзвичайно низьке число Українців у Мінщині. З огляду на все те треба уважати, що число Українців перепис 1897 року подав зменшене.

Цю сумнівність даних перепису 1897 р. щодо національного розподілу людности ствержено посередньо й у передмовах редак-

торів до видань матеріалів перепису. В поясненнях до підсумкових таблиць у загальному зводі (т. II) читаємо: «Рідна мова, яку до тогож не всі опитувані розуміли однаково, далеко не завжди дає правильне розуміння щодо національності тої або іншої групи людности: всі знають напр., що Ірляндці, які міцно тримаються своєї народности, майже зовсім забули рідну мову, засвоївши замість неї англійську... Дані про рідну мову в подібних випадках є суперечні з дійсною національністю цих народностей, що зрештою не творить спеціальної особливости російського перепису. З огляду на те, що графа про рідну мову при переводженні перепису мала головню на увазі вяснити національність людности, в багатьох випадках при розроблюванні переписного матеріалу визнано за доцільне перевести в зізнаннях зазначеної графи відповідні поправки, користуючись для цього іншими вказівками по ознаках, що є в тих самих переписних листках».

Далі в цій самій передмові читаємо таке: «При читанні нижченаведеного треба мати на увазі: по-перше, що, не зважаючи на свої безсумнівно добрі якості, переписний матеріал не у всіх випадках дає цілком докладні відповіді на питання про національність людности окремих місцевостей Імперії, при чому інші дані, що містилися в переписних листках, зовсім не завжди могли поповнити ці прогалини і дати можливість зробити в них відповідні поправки; і по-друге, що, як правило, дані перепису про національність, засновані на рідній мові, вказують лише мінімальну кількість представників деяких національностей, хоч і повне число тих з них, які заховали рідну мову, тобту дійсно залишились вірні своїй народности».

Багато непорозумінь викликають дані про професійний склад людности. Великі непорозуміння викликало неясне сформулювання запиту про зайняття в самому переписному формулярі. В ньому запитувано лише про зайняття, а у відповіді вимагалось відзначити самодіяльність чи несамодіяльність, зайняття і становище в господарстві. В результаті цих неясностей переписного формуляру треба уважати те, що в переписі значно зменшено число самодіяльної людности. У звязку з переведенням перепису в зимі дані його дають зменшене число робітників таких галузей промисловости, які мають сезонний характер і ведуть працю лише в літні місяці. Так само було немало непорозумінь при розрібці перепису. Клясифікація зайнять підчас розрібки змінювалась кілька разів. Отже розподіл людности по зайняттям в окремих випусках перепису є ріжний. В будові системи клясифікації не додержано єдиного принципу і через те при розгляді переведення клясифікації доводиться зустрічати цілу низку недоречностей. Через усі ці причини дані про професійний склад людности треба уважати сумнівними; деякі з ав-

торів у своїй критиці даних професійного складу людности по перепису 1897 вважають їх цілком фантастичними, які не заслуговують на ніяку серйозну увагу.

Ми зазначили лише головні закиди, які зроблено переписові 1897 року в літературі. Разом з тим ще раз мусимо підкреслити, що перепис 1897 року, не зважаючи на свої хиби, залишається єдиним джерелом для ознайомлення зі складом людности на Україні при кінці XIX і на початку XX віку.

Матеріал перепису 1897 року оброблено і випущено в низці видань. Як перший випуск в серії цих видань, ще до переведення перепису, в 1896 році випущено книжку, що містила положення про перепис, зразки переписних формулярів, інструкції то-що. Розроблений матеріал друкувався у виданнях двох типів. Випущено окремі випуски для кожної губернії й області і більших міст держави. Погуберніяльні зошити дають повітові підсумки щодо густоти населення, його віку, родинного стану, поділу по станах, рідній мові, письменности й освіті, вірі і групах зайнятъ; міське і сільське населення в таблицях виділено окремо. Треба мати на увазі, що не всі губерніяльні зошити укладено на основі того самого пляну. В 1902 році у звязку з бажанням перевести розрібку перепису більш економно, переведено деяке скорочення схеми розрібки і через те не всі погуберніяльні зошити видані з тотожними таблицями.

Окрім погуберніяльних зошитів випущено низку загально-імперських підсумувань. Серед видань цієї категорії відмітимо наступні: 1) Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи населенія, произведенной 28 января 1897 года. Т. первый. СПб. 1905. Цей том дає загально-імперські і губерніяльні підсумки щодо чисельности населення, його густоти, полу, віку, родинного стану, письменности й освіти, віри, поділу по станах. 2) Общій сводъ по Имперіи результатовъ разработки данныхъ первой всеобщей переписи. Том второй. СПб. 1905. Цей том дає погуберніяльні і поімперські підсумки розподілу населення на основі рідної мови і групи зайнятъ. 3) Распредѣленіе рабочихъ и прислуги по группамъ занятій и по мѣсту рожденія на основаніи данныхъ первой всеобщей переписи подъ ред. Н. Тройницкаго. 4) Численность и составъ рабочихъ въ Россіи на основаніи данныхъ первой всеобщей переписи населенія Россійской Имперіи 1897 г. Составлено по порученію министра финансовъ, торговли и промышленности. СПб. 1906. 2. т. 5) Распредѣленіе населенія по видамъ главныхъ занятій и возрастнымъ группамъ по отдѣльнымъ територіальнымъ районамъ. СПб. 1905.

Дані перепису 1897 року багато разів передруковували в тій чи іншій частині в різного роду статистичних щорічниках і спра-

вочниках. З них подаємо популярний у свій час «Статистическій справочникъ по Югу Россіи», виданий перед війною Полтавським Земством і «Збірник статистичних відомостей по народньому господарству України» під редакцією О. Кривченка (Київ, 1919). За совітських часів матеріали перепису 1897 року частинно перевидало й опрацювало в пристосуванні до кордонів УССР Центральне Статистичне Управління УССР. З видань цієї групи згадаємо: Статистика України № 1, серія III, Статистика промисленности и труда Вып. I. Занятія населенія України по данным первой Всероссийской переписи 1897 г. Изд. ЦСУ, Харьков, 1922. — Статистика України № 2, серія III, Статистика промисленности и труда. Вып. II. Численность и состав рабочих Украины по данным первой Всероссийской переписи 1897 г. и исследования А. Погожева за 1900—1902 гг. ЦСУ. Харьков, 1922. Дані перепису про національний склад людности України передруковані в статистичному щорічнику «Україна», що його видає Центральне Статистичне Управління УССР, за 1925, 1928 і 1929 рік; у двох останніх переведено порівняння даних перепису 1897 і 1926 року.

Література про перепис 1897 року досить багата. Відмітимо отсі книжки: А. Котельниковъ «Исторія производства и разработки всеобщей переписи населенія 28 января 1897 г.» (СПБ., 1909). — Б. Кадомцевъ «Профессиональный и социальный составъ населенія Европейской Россіи по даннымъ переписи 1897 п.» (Изд. СПБ. Политехническаго Института. СПБ., 1909). — Мендѣлеевъ «Къ познанію Россіи». (СПБ., 1907). — Врублевскій «Первая всеобщая перепись в Россіи».

З української літератури про перепис 1897 року занотуємо отсі публікації: В «Літературно-Науковому Вістнику» (1907 р., кн. 6—12) була уміщена розвідка В. Кошого (В. Кошового): «Національно-територіяльні межі України та території інших областей Росії»; ця робота є детальним опрацюванням даних перепису 1897 про межі розселення Українців, базуючись на даних щодо розселення сільського населення. О. Русов у Записках Українського Наукового Товариства у Києві (т. V, 1909) умістив студію: «Про зайняття Українців по перепису 1897 р.». Він же опрацював результати перепису в другому томі енциклопедії: «Українскій народъ въ прошломъ и настоящемъ» (СПБ., 1916). В т. VII (1910 р.) Записок Українського Наукового Товариства у Києві уміщена розвідка О. Корольової: «Поділ українського народу на групи дорослости по перепису 1897 року». В Записках Українського Наукового Товариства у Києві т. X, XI і XII. 1912 р. уміщена більша монографія М. Порша: «Робітництво України», яка є обрідкою даних перепису 1897 року про робітництво на Україні. Даних перепису у своїх працях торкається проф. С. Рудницький; ім присвячує

брошуру проф. Кордуба. Слід відмітити далі статті А. Ярошевича: «Малороссы по переписи 1897 г.» («Кіев. Стар.», 1905, 6 кн.) і Л. Личкова: «Юго-Западный Край по данным переписи 1897 г.» («Кіев. Стар.», 1905, кн. 9). Дрібніші статті і замітки про чисельність Українців по перепису 1897 року надрукував у 1906 році О. Русов в «Украинскомъ Вѣстникѣ», Л. Падалка в «Рідному Краю», Б. Грінченко у «Громадській Думці», І. Левіцький в „Ruthenische Revue“.

З праць, які вийшли за часів совітської влади, згадаємо видану ЦСУ. УССР брошуру А. Хоменка: «Населення України 1897–1927 рр.» (Харків, 1927).

В публікаціях, що їх видає Демографічний Інститут при ВУАН, є низка праць, присвячених переписові 1897 р., але про ці роботи буде у нас мова в іншому звязку. Перепис 1897 року освітлювався в низці підручників економічної географії і статистики, що зявилися українською мовою; згадаємо про курси статистики Ф. Щербини і С. Остапенка, курси економічної географії К. Воблого, С. Остапенка і В. Садовського.

Після переведення такого грандіозного підприємства, яким був для російського уряду перепис 1897 року, енергія урядових кол у цьому напрямі ослабла і перший перепис для царського уряду лишився першим і останнім. Аж до перевороту 1917 року маємо ми відомости демографічного характеру, зібрані переписним шляхом лише спорадично. В 1912 році був переведений міський перепис у Харкові і вислід його оголошено в праці: «Труды Статистического Отдѣлення Харьковской Городской Управы». Вып. I. Главные итоги переписи г. Харькова 8. декабря 1912 г. Харьковъ, 1914. В 1916 році в Харкові переведено новий перепис людности; чи оголошено його вислід, у нас відомостей нема.

При відсутності матеріялу, зібраного шляхом переписів, єдиним джерелом для обчислення населення після оголошення даних перепису 1897 року є відомости Центрального Статистичного Комітету, які він почав щорічно оголошувати з 1906 року у своїх щорічниках. Дані ці оголошувались по губерніях і повітах з виділенням міського й сільського населення і пристосовувано їх до 1. січня кожного року. В основу обрахунку брались дані перепису 1897 року; приріст населення обраховувався на підставі даних про природний зріст; що торкається даних про механічне пересування населення, що воно в обрахунку приймалось до уваги лише по-часті. З огляду на те, всі обрахунки людности Центрального Статистичного Комітету мають величезні недокладности. Річ у тому, що в обрахунках Ц. С. К. приплив населення до міст і в райони переселення, хоч і частинно, брали в обрахунок; натомісць відпливу населення з сіл до міст і в кольонізаційні райони не обраховували цілком.

Таким чином населення, яке пішло до міст і на переселення, перераховувалось двічі, що у висліді давало цифру населення збільшену проти дійсної. Оскільки Україна була районом інтенсивного переселенського руху й оскільки на Україні зріст міського населення відбувався інтенсивніше, ніж у інших районах імперії, остільки ці методологічні помилки в обрахунках населення, переведених Центральним Статистичним Комітетом, мають для України особливе значіння.

Щоб закінчити огляд передвоєнних матеріалів про статистику людности, нам лишається ще спинитись на біжучій статистиці людности на підрахунку її природного і механічного зросту. Література щодо природного руху людности на Україні в передвоєнних часах є дуже бідна. Вона майже виключно обмежується тими офіційними статистичними матеріалами, які видавав до революції Центральний Статистичний Комітет. Ці матеріали виходили під заголовком: «Движеніе населенія в Европейской Россіи за .... годъ»; опріч цих видань є також випуски праць Центрального Статистичного Комітету, присвячені смертности дітей і статистиці шлюбів та розводів. Механічний рух людности досліджувано у виданнях переселенської статистики. Ця статистика охоплює рух переселенців з окремих губерній бувшої європейської Росії до Азії і звідти до європейської Росії. Ці дані збирало Переселенське Управління і від 1894 року оголошувало друком щорічно, хоч і з деякими перервами, до 1916 року. Опріч низки статистичних матеріалів Переселенське Управління видало дві праці зводного характеру: Н. Турчанинова «Итоги переселенческаго движенія съ 1896 г.» (СПБ., 1909) і Н. Турчанинова та А. Домрачева «Итоги переселенческаго движенія съ 1910 по 1914 годъ». (СПБ., 1916). Українські земства в 1900-их роках створили спеціальну «южно-русскую» земську переселенську організацію, яка у своїх виданнях містить низку даних щодо переселенського руху з України. Можна знайти деякі матеріали в цій справі також і в загальних земських статистичних публікаціях.

За часів війни, в літі 1916 року, переведено перший сільсько-господарський перепис Росії, який містить низку даних демографічного характеру про сільську людність. Згідно з інструкцією про переведення перепису обслідуванню не підлягали всі оселі міського типу, не тільки міста у вузькому розумінні цього слова, але також фабричні оселі, залізничні станції, дачні місцевости, то-що; опріч того у звязку з воєнними обставинами не обслідувано місцевостей, зайятих ворожим військом, а місцевости прифронтної смуги лише частинно; так західних повітів колишньої волинської губернії не обслідувано зовсім, а в східній частині не обслідувано до 11,3% людности. Виследи перепису з підсумками по повітах вийшли в

1916—1917 роках під заголовком: «Предварительныя итоги сельско-хозяйственной переписи 1916 г.» у виданні Управління справами особливої харчової наради.

В часах після упадку царського уряду треба відмітити спробу російського тимчасового уряду перевести в 1917 році загальнодержавний сільсько-господарський перепис. Спроба ця не вдалась, матеріяли зібрано лише частинно і матеріялам цього перепису бракує повноти. Матеріяли ці дають низку відомостей демографічного характеру про сільську людність. Їх видало Центральне Статистичне Управління в Москві в 1921 і 1922 році під заголовком: «Погубернские итоги всероссийской сельско-хозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 52 губерниям и областям» (М., 1921). «Поуездные итоги всероссийской сельско-хозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 57 губерниям и областям» (М., 1922).

Одночасно з загально-державним сільсько-господарським переписом переведено перепис населення також і в оселях міського типу і по містах. Цей перепис мав на увазі дати список квартир та облік людности. Деякі з міст з власної ініціативи переводили цей перепис на основі ширшої програми. Так у Києві переведено 11—16/IX 1917 г. міський перепис, частинні результати якого оголошено в брошурі И. Биска: «К вопросу о социальном составе населения г. Киева по данным переписи 1917 г.» (Изд. Губ. Стат. Бюро, Киев, 1920), а також використано в роботі І. Вікула: «Людність Київа», оголошеній у працях Демографічного Інституту Всеукраїнської Академії Наук, том VII, Київ, 1930 р. Так само міський перепис переведено в Одесі. В роках 1919 і 1920 ми маємо спроби переведення міських переписів у Києві й Одесі, при чому даних одеського перепису, як здається, не оголошено, а дані київського перепису частинно використані у вище згаданій роботі І. Вікула, а також у праці И. Биска: «Численность и национальный состав населения г. Киева» («Экономический Вестник». Двухнедельный орган Киевского Совнархоза и Губпродкома № 6, 15. августа 1919 г.).

Народний перепис в державному розмірі перевела совітська влада в 1920 році. Момент переведення перепису вибрано дуже невдачно; на цілій низці територій у звязку з подіями громадської війни переведення перепису запізнилось на кілька місяців проти призначеного дня — 28. серпня, а в деяких місцевостях він цілком не міг бути переведений. У листопаді 1920 року, згідно з тим, що подано в передмові до «Предварительных итогов переписи населения 25. августа 1920 г.» (Том I., вып. I.), перепис ще був не закінчений на Катеринославщині, «де початий в серпні і вересні перепис два рази довелось переривати з огляду на наступ Врангеля й евакуацію совітських установ», на Полтавщині і Кремен-

чужині, «де довелося рахуватись з широко розвиненою діяльністю бандитських загонів». У губерніях Волинській, Подільській і Олександрівській «переведення перепису нині не є можливим, через те, що ці губернії або щойно звільнено від ворога або вони ще знаходяться в смузі воєнних подій». В результаті всіх цих причин перепис на території УССР переведений нескрізь і там, де переведений, переведений неповно. З огляду на це дані перепису 1920 року в УССР є дуже сумнівні.

В «Бюлетені Центрального Статистичного Управління України» № 19 за 1924 р., у статті А. Х.: «Спроба вирахування населення УССР на 1. січня 1924 року», ми знаходимо такі міркування з приводу перепису 1920 року: «На жаль, хиби перепису 1920 року збільшуються тим більше, чим більше справи з цим переписом маєш, при чому збогачується новими і новими доказами факт недоліку населення». Для доказу цієї своєї думки автор статті наводить таке: Згідно з даними перепису 1920 року кількість населення УССР з 1914 по 1920 р. зменшилась для чоловіків на 13,0% для жінок на 1,7%, а загальне зменшення населення дає 7,4%. Цим українським цифрам відповідають такі цифри по інших частинах совітського союзу: РСФСР дає за цей період для всього населення зменшення в 4,5%, при зрості числа жінок в 3,4%. Європейська Росія дає зменшення всього населення в 7,7%, при зрості числа жінок в 0,4%. Процент зменшення населення в УССР є більший, ніж в усіх державах, які перебули світову війну; він дає напр. в Польщі (1911 і 1920 рр.) 6,6%, в Австрії (1910 і 1920) 3,5%, у Франції (1911 і 1921 р.) 5,3%. «Таким чином навіть у Польщі, яка увесь час була театром воєнних дій, населення зменшилося не в такій мірі, як зменшилося воно у нас», зазначає автор. Висновок статті полягає в припущенні, що недолік у переписі числа жінок мусить виносити 5,3%. «Недолік у числі чоловіків повинен був бути ще значніший, бо в часі перепису частина чоловіків на всякий спосіб ухилялась від реєстрування з причин, головним чином, політичного характеру: факти такого ухилювання від перепису, засвідчені робітниками статистики, і ствержує аналіза даних перепису — розгляд співвідношень між полами, аналіза будови населення по віках і т. д. Це дає нам право вважати, що найменший недолік при переписі 1920 року рівний був 5%—5,5%».

Перепис 1920 року був запроектований на широкій, докладно розробленій програмі. В питанні про народність малося на увазі в'яснити з одного боку національність, до якої себе опитуваний причисляє, і з другого боку його рідну мову. Питання про письменність мало в'яснити не тільки самий факт письменности, але також і її мову. Докладно розроблено питання про освітній ценз. Особливо велике місце було уділено питанням про

зайняття. Є низка питань, які мали в'яснити зміну зайняття і професії у зв'язку з подіями великої війни й революції. Натомість нема питання про релігію.

У зв'язку з неповнотою матеріалів перепису 1920 року і їхньою очевидною низькою якістю розрібку й випуск даних перепису переведено в дуже обмежених розмірах. Центральне Статистичне Управління видало сім тоненьких зошитів, які містять основні дані по окремих губерніях і один випуск з зводними даними. Ці дані вийшли в серії «Статистика України» під заголовком: «Население . . . . губернии по данным переписи 1920 года» для губерній Київської (№ 6), Полтавської (№ 9), Чернигівської (№ 10), Миколаївської (№ 12), Харківської (№ 16), Кременчуцької (№ 19) і Одеської (№ 22). Зводний том має заголовок: «Сводные данные по губерниям» X. 1923 (№ 28). Окремі дані з перепису 1920 року для окремих губерній і повітів, розроблені докладніше, ніж в губернських випусках, містилися спорадично в «Статистичному Бюлетені», який видавало Центральне Статистичне Управління України, в 1922 і 1923 роках. Київське Губернське Статистичне Бюро видало в 1922 році переведену ним самостійно обрібку даних перепису 1920 року для Київщини. Дані перепису 1920 року з додатком теоретичного обрахованого населення по тих районах, де перепис не був переведений, стали міститись у щорічниках «Україна», які видає ЦУС. УСССР, для визначення загального числа населення УСССР, аж до того часу, поки вони не були заступлені цифрами перепису 1926 року.

Обрахунок міського населення УСССР дав загально державний міський перепис з 15. березня 1923 року. Цей перепис ставив собі ширші завдання, як дати демографічний матеріал; він мав дати відомости про міську людність, промисловість, торгівлю, воєнобудівництво, будови і квартири. Щодо людности, то як на одну з особливостей його треба вказати на докладне дослідження питання про соціальний і професійний склад людности. Перепис 1923 року дуже широко окреслив поняття тої міської оселі, яка мала підлягати обслідуванню. До міст згідно з інструкцією для перепису 1923 року зараховано не тільки справжні міста всіх типів, але й усі оселі при фабриках, всі дачні оселі й курорти, які мають по перепису 1920 року не менше 500 мешканців; до міст зачислено також всі залюднені місця, мешканці яких займаються переважно не сільським господарством, а торгівлею і промислом, якщо по перепису 1920 року в них було не менше 2000 людности. У зв'язку з цим широким трактуванням розуміння міста і деякими недоладностями у встановленні об'єктів обслідування при переведенні перепису на місцях в матеріяли перепису попав ряд об'єктів, належність яких до міст є у високому ступні сумнівна. В статті А. Х., вмі-

під ч. 4: народність; під ч. 5: рідна мова; під ч. 9: грамотність. Якими мовами читає і, пише, ... або тільки ...-... або зовсім неграмотний. Спинимось докладніше на тих критеріях, якими кермували організатори перепису, збираючи ці останні відомости. В інструкційних поясненнях у питанні про народність ми знаходимо такі вказівки: «Тут відзначається, до якої народности зараховує себе опитуваний. У випадках, коли опитуваному тяжко відповісти на питання, перевагу треба віддавати народности матері. З огляду на те, що перепис має на увазі визначити племінний (етнографічний) склад людности, у відповідях на питання четверте не слід замінити народність релігією, підданством або ознакою перебування на території якоїсь республіки. Відповідь на питання про народність може не збігатись з відповіддю на питання п'яте: про рідну мову¹⁾». В інструкційному обіжнику число 10 знаходимо таке: Хоч термін «народність» і поставлено у звязку з необхідністю одержання відомостей про племінний (етнографічний) склад людности, проте визначення народности залишено самому опитуваному і при запиті не слід переробляти зізнань опитуваного. Особи, що втратили звязок з народністю своїх предків, можуть вказувати народність, до якої тепер себе причислять²⁾. В інструкційному обіжнику ч. 14 говорить так: «Для укладання запису про українську, великоросійську і білоруську народність у місцевостях, де словом «руський» визначають свою народність представники цих трьох народностей, є необхідним, щоби особи, що називають при переписі свою народність «руською», докладно визначали, до якої власне народности: української, великоросійської (руської) або білоруської вони себе причисляють: записи «руський» («русский») і «великорос» уважати тотожними³⁾. Щодо питання про рідну мову (ч. 5) в інструкційних вказівках подано такі пояснення: «Рідною мовою визнається та, якою опитуваний найкраще володіє або якою звичайно говорить³⁾». «Рідною мовою дітей, що не вміють говорити, уважати мову матері; рідною мовою глухонімих уважати мову, якою вони користуються для порозуміння з оточенням». (Обіжник по всесоюзн. пер. ч. 10)³⁾.

Поруч з цими інструкційними вказівками загально-союзного характеру, які здійснювалися в РСФСР, знаходимо відмінні інструкційні вказівки для УССР. В українській редакції друга половина всесоюзного визначення рідної мови («якою він краще говорить») викинена; у звязку з цим текст української інструкції є такий: «За рідну мову того, кого запитують, вважається та,

1) Всесоюзная перепись населения 19.6 г. Т. XVII. Пояснительныя за-
сечания.

2) Ibidem.

3) Ibidem.

щень у «Бюлетені Центрального Статистичного Управління України» (1924 р., № 16) зазначається, що серед самодіяльного міського населення по перепису 1923 року відсоток населення, що займається сільським господарством, складає 31,5, при чому в містах з населенням менш десяти тисяч цей відсоток підноситься до 37,5, а в містах з населенням від 10 до 20 тисяч навіть до 42,5%. Таким чином у міський перепис попав досить значний відсоток осель, які мають сільський характер.

Перепис 1923 року опрацьований дуже повно й докладно і становить цілу низку видань Центрального Статистичного Управління УССР. Серед цих видань відмітимо ті, які дають демографічний матеріал: 1) Предварительные итоги общесоюзной городской переписи на Украине, Харьков, 1923 (Статистика України № 30), 2) Население в городах Украины (по данным всесоюзной городской переписи 15. III. 1923 р.), Харьков, 1927 (Статистика України № 55). Окрім того дані про УССР опрацьовані також в матеріалах перепису, виданих Центральним Статистичним Управлінням у Москві. З серії його видань ми відмітимо лише одно: Итоги всесоюзной городской переписи 1923 г. Часть II. Население городов СССР. Выпуск II (Труды ЦСУ, том XX). Москва 1924—27. Окремі дані з перепису 1923 року оголошено в «Бюлетені Статистичного Управління України» за 1923 і 1924 роки. Як і дані перепису 1920 року, дані перепису 1923 р. в певних частинах передруковано у статистичних щорічниках «Україна».

Останнім, найновішим матеріалом в обсягу демографії УССР є перепис 17. грудня 1926 року. Матеріали перепису зібрано шляхом безпосереднього обслідування через заповнення таких формулярів. Для кожного опитуваного складалась особиста картка. В містах і селищах міського типу окрім особистих карток складались ще родинні картки, як для родин, так і для самотніх; у список членів родини родинної картки записувались усі приналежні до її постійного складу, а не тільки присутні; таким чином до родинної картки вписувано тимчасово відсутніх членів родини, а не вписувано тимчасово присутніх. Окрім того в міських селищах на кожне володіння складалась володільча відомість, а в сільських місцевостях виповнявся селищний список господарів. Спинимось докладніше на змісті найцікавішої для нас особистої картки. Подібно до формуляру 1920 року, вона не має запити про релігію. Дуже докладно розроблено в особистій картці відділ про зайняття, становище в зайнятті і галузі праці. Так само докладно розроблений розділ про безробітних і про джерела існування опитуваного. Питання народности, рідної мови і грамотности освітлюються такими запитами особистої картки: запит зазначений у формулярі

що він нею краще володіє. Коли хто звичайно говорить не тою мовою, що він нею краще володіє, за рідну мову вважати ту, що він нею краще володіє¹⁾».

Щодо реєстрації грамотности, то тут дано такі інструкційні вказівки: «Як загальне правило тут слід сподіватись відповіді тільки про грамотність рідною мовою і лише ті, що не знають рідної грамоти, відмічають грамотність якою-небудь іншою мовою)».

«При виділенні грамотних мовою своєї народности, «мову своєї народности» слід розуміти так, як вказано в інструкції про розрібку питання про рідну мову¹⁾». «Грамотність мовою своєї народности не слід мішати з грамотністю рідною мовою; через те, наприклад, для особи, що показала себе по народности жидом, а рідною мовою має російську, грамотністю на мові своєї народности повинна вважатись жидівська, а не російська, і коли в особистій картці даної особи відзначена грамотність російською мовою, то така особа не може бути зарахована до грамотних мовою своєї народности, а повинна бути зарахована до групи «інших грамотних»). В тих випадках, коли в особистій картці є лише означення про грамотність без вказівки мови грамотности, слід, спираючись на вказівки інструкції про переведення перепису, уважати цю особу грамотною в мові записаній у питанні пятому особистої картки²⁾».

Розглянемося в усіх цих вказівках інструкцій. Для встановлення поняття «нації» визначаючими є три моменти: спільність походження, спільність мови і спільність культури, яка при статистичному досліді мусіла би встановлюватись окремою реєстрацією всіх цих трьох ознак. Проте можливість в європейських умовах реєстрації походження, реєстрації приналежності до якоїсь племінної (етнографічної) групи, є дуже сумнівна. Тим-то фактично можливою до реєстрації є реєстрація спільности мови і спільности культури, при чому ця остання встановлюється особистим визнанням кожної запитуваної особи. Щодо реєстрації спільности мови, то треба мати на увазі, що це поняття є дуже складне і що, кожний раз переводячи дослід, треба ясно в'яснити, що саме мається реєструвати. При реєстрації мовної приналежності до якоїсь мовної спільности можна реєструвати: а) матірню мову (Mutter-sprache), б) родинну мову (Familiensprache), в) мову думання (Denksprache), г) мову ближчого оточення (Haushaltungssprache), д) вживану мову (Umgangssprache)³⁾. Не треба наводити багато прикладів, щоб переконатись, що, взявши в основу реєстрації

¹⁾ Всесоюзная перепись нас. 1926 г. Т. XII. Пояснит. замечания.

²⁾ Ibidem

³⁾ W. Winkler: Nationalitätenstatistik. Handwörterbuch d. Staatsw. B. VI 4-te Auflage.

те чи інше трактування мовної приналежності, ми одержимо різні висліди. Для Українця, який живе поза межами України і в якого мовою думання є мова українська, мовою вживаною буде не українська, мовою ближчого оточення буде так само не українська, якщо він не має своєї родини; якщож він має свою родину, то родинна мова може бути українською і чужою, оскільки родина є неукраїнська по мові. Для Українця, який, перебуваючи на чужині, засвоїв собі як мову думання мову чужу, матірньою мовою все таки лишається українська.

Як з погляду цих вимог статистичної теорії стоять ті інструкційні вказівки, які були при переведенні перепису 1926 р.?

В інструкціях про заповнення даних про народність ми бачимо виразну боротьбу двох поглядів на ті ознаки, які підлягають реєстрації. З одного боку наче мається на увазі встановити приналежність до одної національної групи шляхом вільної декларації самого опитуваного. Інструкція говорить, що особи, які втратили звязок з народністю своїх предків, можуть вказувати народність, до якої вони себе зачисляють. Але з другого боку в тій-же інструкції є цілком виразна згадка, що перепис хоче визначити племінний (етнографічний) склад населення. Таким чином в інструкції ми маємо помішання двох підходів до поняття народності — етнографічного і суб'єктивно-декларативного. Ця суперечність інструкції не могла очевидно сприяти докладності реєстрації самого поняття народності.

Допущені були такі хиби при розрібці зібраних даних. Є помилковим на нашу думку, при розрібці загально, в усіх районах, записи «руський» і «великорос» уважати тотожними. Тут треба було перевести якусь диференцію по районах; не є новиною, що в деяких районах України місцеве українське населення зве себе «руським», називаючи натомісць Росіян «москалями» або «кацапами». Ми припускаємо, що це загальне трактування в інструкції всіх записів «руської» національної приналежності, як приналежності російської, могло дати збільшення числа Росіян коштом зменшення числа Українців.

Все це, само собою, мусіло в якийсь спосіб відбитись на докладності зібраного й опрацьованого матеріалу.

Вказівки інструкції щодо «рідної мови» будять ще більші сумніви. Стрічаємось ми тут перш за все з різним трактуванням цього поняття в межах УССР і поза межами УССР. З наведених вище цитат з інструкцій української і загально-союзної видно, що в той час, коли загально-союзна інструкція вважає можливим реєструвати, як рідну мову, ту, якою опитуваний звичайно говорить, українська інструкція це виразно виключає і це виключення підкреслює спеціальним уступом. У висліді цього частина Укра-

Конкретне вияснення того, оскільки задовольнюючим є матеріал перепису 1926 року й оскільки можна будувати на ньому певні висновки, можуть дати лише докладніші й детальніші дослідження над ним по окремих районах; такі дослідження щойно почалися.

Публікація матеріалів перепису 1926 р. переводиться у виданнях трьох типів: окремо виходять «Предварительные итоги» і «Краткіє сводки» й окремо основні видання. Основні видання намічено в кількості 56 томів, головну частину яких складають три серії по 17 томів кожна. Перша серія має охопити розбірку питань про національність, рідну мову, вік і письменність; друга має бути присвячена зайняттю і соціальному складові населення; третя розбиратиме родинний стан, його рухомість і калік. У кожній серії шіснацять томів мають бути присвячені окремим районам, а останній том має носити зводний характер. З тих численних випусків праць про перепис 1926 року, які досі вийшли, відмітимо ті, які торкаються УССР. Предварительные итоги всесоюзной переписи населения 17 декабря 1926 года. Выпуск I. Городское и сельское население в 1926 году по уездам и округам европейской части РСФСР, БССР, УССР і ЗСФСР. Москва, 1927. — Предварительные итоги. Выпуск II. Города и поселения городского типа европейской части РСФСР, БССР, УССР, ЗСФСР. Москва, 1927. — Всесоюзная перепись населения 17 декабря. Краткие сводки. Выпуск III. Население СССР. Москва, 1927. — Краткие сводки. Выпуск IV. Народность и родной язык населения СССР. М., 1928. — Краткие сводки. Выпуск VII. Возраст и грамотность населения СССР. М., 1928. — Всесоюзная перепись населения 1926 года. Отдел I. Народность, родной язык, возраст, грамотность. Украинская ССР Т. XI, XII, XIII. М., 1929. Окрім цього ЦСУ УССР видало про перепис 1926 року такі публікації: Короткі підсумки перепису населення України 17. грудня року 1926. X., 1928. — Національний склад сільського населення України (попередні підсумки всесоюзного перепису населення 17. XII. 1926 р.) X., 1926 (Статистика України № 96). Окремі дані перепису 1926 року використані в статистичних щорічниках «Україна» за 1928 і 1929 рік. З праць присвячених розбіжці перепису 1926 року занотуємо такі: Академія Наук ССРСР, як випуск праць комісії по вивченню племінного складу людности ССРСР і сумежних країн, видала працю В. П. Шибачева: Этнический состав населения европейской части Союза ССР. Ленинград, 1930. Праця подає підсумки етнічного складу населення на основі переписів 1897, 1920 і 1926 року; підсумки даються по губерніях, повітах і округах. Видавництво «Господарство України» в Харкові видало такі книжки: Арсен Хоменко: Національний склад людности У. С. Р. Р. Харків, 1931; А. Гіршфельд: Міграційні процеси на Україні в світлі перепису 1926 р.

інців у ССРСР, в межах УССРСР, по своїй мовній приналежності зареєстрована по одному принципу, а решта по цілком відмінному. Щодо редакції української інструкції, то їй слід закинути те, що в ній нема ніяких вказівок на те, що мовну приналежність встановлює декларація самого запитаного, а згадка інструкції про рідну мову, як про мову, якою опитуваний найкраще говорить, дає простір для всіляких втручань при виконанні цієї відповіді особою, яка переводить перепис. Значно більш сумнівною є інструкція в її загально-союзній трактовці. Під поняттям «рідної мови» тут помішано: а) die Denksprache (згідно з інструкцією мова, якою опитуваний найкраще говорить) і б) die Umgangssprache (в інструкції — мова, якою опитуваний звичайно говорить). Через таке фатальне трактування поняття «рідної мови» в загально-союзній інструкції є цілком неможливо ствердити, який зміст криється за даними перепису про рідну мову — є це дані про Denksprache, чи про Umgangssprache¹⁾.

У висліді цього особливо сумнівними мусять бути дані про мову міського населення, де розходження між мовою думання і мовою оточення є найбільші. З другого боку наслідком цього фатального підходу перепис 1926 року зовсім не дав матеріалів для в'яснення дуже цікавого питання — факту двомовності населення, яке є в меншості на чужій національній території.

В результаті цього всього дані про рідну мову є обезцінені в значно більшій степені, як дані про народність.

Як хибу в інструкційних вказівках щодо реєстрації грамотності треба відмітити тенденцію інструкції, щоби в сумнівних випадках мову грамотности зв'язувати не з мовою національности опитуваного, а з тою мовою, яка зазначена як рідна. Думаємо, що ця тенденція мусіла відбитись у той спосіб, що грамотність українською мовою виказана меншими цифрами проти дійсности.

Треба опріч того памятати, що хиби кожного зібраного статистичного матеріалу визначаються не тільки цими моментами. Якість його залежить також від відповідного добору персоналу, який переводить перепис, від додержання цим персоналом наукового об'єктивізму і від степеня довіря людности до тої влади, яка перепис переводить. Оскільки в цих відношеннях при переведженні перепису в совітських державах справа не все стояла гаразд, остільки ми маємо ще нові моменти, які знижують якість матеріалів перепису.

¹⁾ Цікаво, що редакцію загально-союзної інструкції про рідну мову різко критикує також і совітський автор, А. Хоменко. Він зазначає: „Визначення, подане в інструкції, і теоретично не витримане, і не передбачає і не розв'язує тих труднощів, що мали вникати в практиці перепису“ („Нац склад людч. Укр.“, ст. 15).

стичного Бюлетеню» і пізніше «Статистичної Хроніки», як рівнож у статистичних щорічниках «Україна». Що торкається переселенської статистики, то хоч реєстрація переселенців відновлена, але окремих статистичних видань у цій ділянці, оскільки нам відомо, не було.

В огляді літератури і матеріалів з обсягу демографії України не можна не згадати про діяльність тих наукових установ, які основано в пореволюційному періоді і які ведуть працю в обсягу демографії України. Серед них на першому місці треба поставити Демографічний Інститут при Всеукраїнській Академії Наук, який працює під керівництвом академіка М. Птухи. Інститут розвинув велику наукову працю і випустив низку цінних видань. Проте брак матеріальних засобів привів до того, що перші роботи Інституту не могли бути видані коштом Інституту. Згадана нами вище праця «Матеріялы по естественному движению населения Украины в 1867—1914 гг.», видана ЦСУ. УССР, належить перу акад. М. Птухи і її опрацьовано в Демографічному Інституті.

Так само коштами інших установ вийшли три інші випуски праць Демографічного Інституту: Акад. М. В. Птуха: Население Киевской губернии. Изд. Киев. Губ. Стат. Бюро. Киев, 1928. — Акад. М. В. Птуха: Смертність у Росії й на Україні. Вид. ЦСУ. УССР. Київ — Харків, 1928 і Акад. М. В. Птуха: Смертность II народностей Е. России в конце XIX века. Изд. ЦСУ. УССР. Харьков — Киев, 1928. Власними коштами Демографічний Інститут видав два томи Демографічного Збірника в 1926 і 1930 році, які дають монографії в обсягу народин людности на Україні (Михайла Трачевського), її смертности (Юрка Корчак Чепурковського), шлюбности (П. Пустохода і М. Трачевського), про демографічні особливости людности України (П. Пустохода), про професійну статистику (Ю. Масютина), про самогубства в Харкові (І. Коваленка), про людність Києва (І. Вікула). Як останні дотепер свої праці Демографічний Інститут видає: «Демографію України за 1914—1928 р.», бібліографічний показник, уложений В. Резніковим, і розвідку: Померлі в м. Київ: за причинами смерти, статтю і віком 1918—1927 рр.

Своє значіння для розрібки питань в обсягу демографії України має заснування катедр статистики і демографії в українських високих школах у ЧСР: Українській Господарській Академії-в-Подєбрадах і Українському Університеті в Празі, і та праця, яку ці катедри переводили і переводять; керівництво цієї роботою знаходиться в руках проф. Ф. Щербини і доцента Л. Шрамченка.

На цьому закінчуємо наш побіжний і схематичний огляд тої роботи, що її переведено досі в обсягу демографії України. Як ми підкреслили з самого початку, цей огляд не претендує на бібліо-

Харків, 1930 й М. Авдієнко: Письменність людности України. Харків, 1931... Висліди перепису в популярній формі підсумовані в двох брошурах, виданих ЦСУ. УССР: Хоменко: Населення України 1897—1927 р. Х., 1927 і С. Мінаєв: Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні. Х., 1928. Велику увагу переписові 1926 року присвятила совітська преса, як спеціальна, так і загальна, і на цю тему поміщено там низку статей.

Переписом 1926 року закінчується огляд видань за совітський період, присвячених основній статистиці людности. Лишається згадати ще про видання, присвячені біжучій статистиці людности. Треба підкреслити, що порушення нормального ходу життя, викликане подіями революції, у високій мірі дезорганізувала реєстрацію підрахунку як природнього, так і механічного руху людности, який і до революції, як це не один раз підкреслювалось у літературі, не стояв на належній висоті. Передача реєстрації актів громадянського стану від органів духовної влади до нових установ, сотворених совітською владою, викликала низку комплікацій і привела до значних прогалин у цій реєстрації. З другого боку дезорганізувався весь старий переселенський апарат і в зв'язку з цим загальмувалася справа реєстрації механічного руху людности. Лише поволі і з великими труднощами справа реєстрації біжучого руху людности стала налагоджуватися. Матеріали щодо природнього руху людности за совітських часів опрацьовує ЦСУ. УССР, яке видало низку видань, присвячених цим питанням. Серед цих видань відмітимо отсі: Матеріали по естественному движению населения Украины в 1867—1914 гг. Х., 1924. (Статистика Украины № 47). — Природній рух населення найважливіших міст України в 1923 р. Х., 1925. (С. У. № 70). — Природній рух населення найважливіших міст України в 1924 р. Х., 1926. (С. У. № 80). — Померші в містах України в 1923 і 1924 р. Х., 1926. (С. У. № 75). — Померші в містах України в 1923 і 1924 році за причинами смерти. Х., 1926. (С. У. № 84). — Померші в містах України в 1925 р. за причинами смерти. Х., 1928. (С. У. № 120). — Природній рух населення України в 1924 р. з оглядом природнього руху населення перед світовою війною. Х., 1927. (С. У. № 106). — Природній рух населення України в 1925 р. Х., 1927. (С. У. № 117). — Теж в 1926 р. Х., 1929. (С. У. № 154). — Теж в 1927 р. Х., 1929. (С. У. № 169). — Теж в 1928 р. Х., 1930. (С. У. № 193). — Померші в містах України по причинам смерти. Х., 1930. (С. У. № 181). — Видавництво «Господарство України» видало книжку А. Хоменка та Р. Кольмера: Сучасна смертність немовлят на Україні.

Деякі дані з обсягу природнього руху людности опріч того можна знайти в окремих числах органів ЦСУ. УССР: «Стати-

ЗАГАЛЬНИЙ НАРИС ТЕРИТОРІЇ ТА НАСЕЛЕННЯ УССР.

Територія УССР. в часі перепису 17. грудня 1926 року обіймала 451.584 кв. клм. простору та своїм розміром займала п'яте місце серед усіх держав Європи. Більшу від УССР. територію мають лише цілий СССР, Франція, Еспанія та Німеччина, а за УССР слідує Швеція, Фінляндія, Польща, Румунія, Англія, Італія і т. д.

Сучасний простір території УССР. — це вислід цілої низки територіяльно-адміністративних змін, що їх в різних часах перевела радянська влада під впливом політичних обставин, як зовнішнього, так і внутрішнього характеру, однак основним ядром УССР залишається територія Української Народної Республіки, завойованої російськими большевицькими військами в осени 1920 року.

Західні межі УССР. встановлено артикулом 11 мирного договору, підписаного в м. Ризі 18. березня 1921 року уповноваженими урядів РСФСР та УССР з одного та уряду Польської Республіки з другого боку.

Південно-західні межі УССР. з Румунією лишаються й понині формально нез'ясованими, бо уряд СССР., а також УССР., не признає правосильним акту румунського уряду з дня 27. листопада 1918 року про інкорпорацію Бесарабії до Румунського Королівства. Радянська влада вважає й надалі Бесарабію формально приналежною до СССР, а фактичний кордон УССР з Румунією здовж Дністра визнає лише тимчасовою границею румунської окупації.

Решта меж УССР. — це вислід союзного договору між УССР. та РСФСР. з 28. грудня 1920 року та різночасних актів радянської влади щодо внутрішнього розмежування окремих частин СССР. Однак жадна з цих внутрішньо-союзних границь УССР. не відповідає межам етнографічної української території та лишає поза УССР. кількамільонову українську людність, що збитою масою заселює простори сумежні з УССР. і широку та довгу смугу кольоній від Волги через Урал, Сибір аж до Тихого Океану.

Границю між Білоруською ССР. та УССР. проведено в 1920 році по старій адміністративній межі з одного боку губерній Минської та Могилівської, а з другого боку губерній Волинської, Київської та Чернігівської, хоча ця адміністративна межа не мала

графічну повноту; проте, думаємо ми, дає він в основних рисах уяву про той нагромаджений матеріал і про той науковий дорібок, який вже досягнуто в цій царині. Можемо ствердити, що розроблення окремих проблем з обсягу демографії України завдяки праці цілого ряду дослідників виглядає цілком поважно. Але рівнож навіть і при цьому побіжному огляді кидаються в очі деякі прогалини в переведеній досі науковій і дослідницькій праці. Ці прогалини мають свої причини в двох моментах. Зв'язані вони з одного боку з тими політичними і культурними умовами, які існували в старій Росії й існують в нинішній СРСР. Низький ступінь політичної і загальної культури цих держав є причиною того, що ми маємо матеріали для демографічних дослідів не все і не завжди належної вартости. З другого боку прогалини в існуючій літературі випливають з того факту, що у зв'язку із специфічними умовами, в яких перебуває більшість населення України — українська національна група, — на її досліди і її вивчення до цього часу звертали порівнюючи дуже мало уваги.

Заповнення всіх цих прогалин у міру сил і спроможности стоїть на черзі перед сучасною генерацією українських наукових працівників.

владу. Так наприклад Донецька адміністративно-територіяльна комісія в своїй пояснюючій записці до районування губернії зазначає, що повіти і волости в губернії раз-у-раз перекроювались. З часу її заснування вона послідовно поділялась на 12, 13, 14, 10 і 8 повітів. Кількість волостей в повітах так само різко змінювалась. Так наприклад Маріупільський повіт в 1921 році, напротязі досить короткого часу, мав 38, 28 і 18 волостей, а Бахмутський повіт, за останні п'ять років (передмова написана в 1923 році), мав у своєму складі 4, 6, 8, 12, 18, 20 і 34 волости».

В 1923 році УССР. мала 9 губерній із 102 повітами. В кінці 1923 року влада УССР. перевела новий адміністративний поділ на основі трьохступенної адміністративної системи. Цю систему, улежену на основі праць, переведених адміністративно-територіяльною комісією ВУЦВК-у разом з українським Держпланом,¹⁾ Українська ССР., перша із складових країн ССРСР., завела у себе з кінцем 1923 року. Основуючись на досвіді УССР., пізніше цю нову адміністративну районізацію переведено в інших частинах ССРСР. Полягає вона в тому, що замість старого чотирьохступенного поділу на губернії, повіти, волости та сільські громади, встановлено поділ трьохступенний на округи, райони та міські або сільські громади.

Районування це змагало до синтезування елементів політично-адміністративних з природно-господарськими та ураховувало і загальні дані, що характеризують терен зі статистичного боку, і розподіл території за впливом на неї поодиноких центрів, у залежності чи то від факторів комунікаційних, чи від економічної взаємочинності. Моменти енергетики терену не лише в її сучасному стані, але й у перспективному наставленні, рівнож немаловажну при цьому відігравали ролю.

На терені УССР до всього цього долучився комплекс національних питань, підпорядкованих загальній політичній лінії комуністичної партії. Цілком зрозуміло, що принципово вирішена та прийнята адміністративна система при практичному застосуванні її на терені мусіла підлягати деяким корективам та спричинила перманентну змінливість територіяльного поділу, при чому прослідити та підрахувати ці зміни дуже трудно. Згрубша ці зміни характеризують такі дані:²⁾

Як бачимо, при великому зрості кількості всіх осельних пунктів іде в парі збільшення числа сільських рад. Натомість число районів підлягає зменшенню, тобто райони територіяльно поширюються, наближаючися своїм простором та кількістю населення до розмірів малих колишніх повітів. Число округ після короткого

¹⁾ УССР. Госплан. Матеріали по районуванню України. Секція по райснорованню. Харьков, 1923.

²⁾ Таблиця I на стор. 33.

жадних підстав ні в етнографічних, ні в природно-географічних, ні в економічних даних. Мішана погранична комісія із представників урядів БССР та УССР залишила цю адміністративну границю майже зовсім без змін, перевівши лише зовсім дрібні вирівнання граничних ліній.

Мішану українсько-білоруську територію чотирьох північних повітів Чернігівщини, зразу-ж по закріпленні большевицької влади на Україні, відділено від УССР та прилучено до складу Гомельської губернії РСФСР.

Українська людність, що компактною масою заселює південні частини Курської та Воронізької губерній, рівнож лишається в межах РСФСР. Проти прилучення цих земель до УССР, центральна радянська влада висовує цілий арсенал аргументів, із яких чи не найважливішим є нерозривний начеб-то економічний зв'язок, що існує поміж цими землями та центрально-хліборобським краєм РСФСР. Північною межою УССР від РСФСР, в основі є стара адміністративна границя поміж Харківською та Курською і Воронізькою губерніями. Переведене на початку 1926 року прилучення до УССР Путивльського повіту та кількадесяти прикордонних сіл від Курщини й Вороніжчини не виходить поза рямки дрібних пограничних коректур.

Натомість значною утратою території УССР, мусимо вважати відділення наприкінці 1924 року території округ Таганрозької, Шахтинської та частини Сталінської і прилучення їх до Північно-Кавказького краю.

Крим від 1921 року існує як Автономна Соціалістична Радянська Республіка, рівнож у складі РСФСР.

Адміністративний поділ УССР, відзеркалює в собі вповні той радикалізм та новаторство, що такі характеристичні для радянської влади у всіх ділянках життя, як рівнож ту несталість, постійну змінливість форм в залежності від часових поглядів та намірів комуністичної партії. В перших роках радянської влади зміни адміністративного поділу йшли в значній степені хаотично та без якогось одного твердо встановленого пляну. Утворено нові губернії: Кременчуцьку, Запорізьку, Донецьку і Миколаївську та низку нових повітів і волостей. Ці адміністративні одиниці раз-у-раз міняли свій розмір, наново утворювались, або скасовувались. Губернії Миколаївська, Запорізька і Кременчуцька, утворені в 1920 році, в кінці 1921 року скасовано; заховалася лише Донецька губернія.

«На Україні», як зазначено в передмові до збірника «Матеріали по районуванню України», «внаслідок частої зміни влади адміністративне перекроювання набрало в багатьох місцевостях цілком безладного характеру, що дезорієнтувало і населення і саму

Таблиця II. Адміністративний поділ УРСР за національним складом населення.

Природні області УРСР	РАЙОНИ										СІЛЬСЬКІ РАДИ										Селищні ради														
	Всього районів	Українські	В тит числі							Всього районів нацменшостей	Російські	Німецькі	Болгарські	Грецькі	Жидівські	Польські	Молдавські	Всього сілрад	Українські	Всього сілрад нацменшостей	Російські	Німецькі	Польські	Жидівські	Молдавські	Болгарські	Грецькі	Чеські	Білоруські	Альбанські	Шведські	Всього рад	Українські	Жидівські	Російські
			Російські	Німецькі	Болгарські	Грецькі	Жидівські	Польські	Молдавські																										
УРСР без Молдав. АССР	1926	5:8 580	12	—	7	3	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	10 287	9 476	811 287 226 194	55 42 37 22 12 2 3 3 1	166 114 31 21														
I. Полісся	1926-27	605 583	22	—	7	4	—	—	1	1	—	—	—	—	—	—	10 766	9 829	937 335 237 131	86 58 42 29 12 3 3 3 1	—														
1928-29	579 554	25	9	—	6	4	3	—	2	1	—	—	—	—	—	—	10 958	9 912	1046 391 244 150	94 71 46 30 12 4 3 3 1	224 144 61 19														
II. Правобережжя	1926	60	58	2	1	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1 422	1 239	156 14 53 76 4	—															
1926-27	60	58	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1 443	1 235	183 58 52 66 1	31 18 12 1															
1928-29	60	58	2	1	—	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1 443	1 235	208 65 60 75 1	32 17 14 1															
III. Лівобережжя	1926	183 183	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3 917	3 784	76 10 3 44 17	—															
1926-27	170	170	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4 002	3 872	130 14 7 68 37	41 22 19 1															
1928-29	170	170	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4 002	3 872	130 14 7 68 37	71 25 46 1															
IV. Степ	1926	162 159	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2 297	2 156	139 135 4	—															
1926-27	151	143	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2 312	2 173	141 137 4	18 17 1 1															
1928-29	151	143	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2 312	2 173	139 135 4	19 18 1 1															
V. Дніпрянська про-мисл. область	1926-27	125 112	13	1	7	4	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1 931	1 580	440 128 166 4	34 42 37 22 1 2 3 3 1	—														
1928-29	124 106	18	1	6	4	2	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	1 977	1 568	409 105 121 7	31 71 46 20 1 3 3 3 1	—														
VI. Гірничо-промислова область Донбасу	1926-27	40	39	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	714	661	53 12 28	12															
1928-29	40	28	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	741	673	68 14 28	25															
1928-29	35	32	3	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	485	409	76 45 21	—															
1928-29	34	30	4	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	483	391	92 58 24	—															

ТАБЛИЦЯ І.

Дата, до якої стосуються дані	Число округ	Число районів	Число міськрад та селищ міського типу	Число сільрад	Число рад селянських	Загальне число осельних пунктів
На 1 січня 1924 р. ²⁾	53	700	612	9.287	—	41.664
На 1 січня 1925 р. ³⁾	42	632	176	9.972	—	45.115
На 17 грудня 1926 р. ⁴⁾	41	622	402	10.733	166	55.172
На 1 січня 1927 р. ⁵⁾	41	609	411	10.492	—	45.115
На 1 липня 1928 р. ⁶⁾	41	579	402	10.958	—	55.172

організаційного періоду зменшилося до 41 та залишилося стаціонарним аж до осені 1930 року, тобто до часу скасування трьохступенної адміністративної системи та заведення цілком відмінної вже двохступенної.

Цю останню систему заведено внаслідок рішень XVI зїзду комуністичної партії постановою Всеукраїнського Центр. Виконавчого Комітету і Ради Народніх Комісарів УССР. з 3. вересня 1930 року. На основі цієї системи округи цілковито касуються, а натомість встановлено 503 окремі адміністративні одиниці, в тому числі: а) одну Автономну Молдавську СРР, в складі 11 районів, б) 18 міст підпорядкованих безпосередньо центрові та в) 484 райони, «що розподіляються за кількістю населення, перспективами зросту, можливістю інтенсифікації господарства та іншими економічними ознаками»⁷⁾

Такий є сучасний стан територіяльного поділу УССР. Ледви чи слід уважати його остаточно завершеним та сталим. Відомости біжучої преси вказують, що й далі відбуваються в УССР територіяльні переділи та кількість районів зменшується. Чим остаточно

²⁾ Центральне Статистичне Управління УСРР. Україна. Статистичний справочник. Харків, 1925.

³⁾ Україна. Статистичний щорічник. Центральне Статистичне Управління УСРР. Харків, 1926.

⁴⁾ Центральне Статистичне Управління УСРР. Статистичний щорічник на 1928 рік. Україна. Статистический ежегодник на 1928 г.

⁵⁾ Україна в цифрах. 1927. Центральне Статистичне Управління УСРР. Харків, 1927.

⁶⁾ Центральна Статистична Управа УСРР. Україна. Статистичний щорічник 1929. Харків. Число міст та осельних пунктів відноситься до 17 грудня 1926 року.

⁷⁾ Державна плянова комісія УСРР. Економічно-статистичний сектор. Нові адміністративні райони УСРР. Статистичний Довідник. Харків, Держвидав „Господарство України“ 1930. Те-ж. Додаток до Статистичного Довідника „Нові адміністративні райони УСРР“. Райони, що змінили свої межі за постановою ВУЦВК та РНК від 3. вересня 1930 р. Харків, Держвидав „Господарство України“ 1930.

закінчатся радянські адміністративні реформи, годі нині передбачити. Однак треба зазначити, що незалежно від питання їх доцільності ці безконечні територіяльні переділи самі по собі створюють безконечні труднощі для порівняння статистичних даних в застосуванні до терену та часу. Немалу плутанину вносить рівнож часта заміна старих назв осель на нові.⁸⁾

Наприкінці цього огляду адміністративного поділу УССР. слід згадати тут дані, що характеризують адміністративне виділення національних меншостей. Подану тут таблицю II.⁹⁾ уложено на основі тих-же офіційних радянських джерел, що й таблицю попередню. За несповна чотири роки число національно-меншовствених районів зросло з 12 на 25, а сільрад з 811 на 1046. Тереном найбільшого скупчення національно-меншовствених адміністративних одиниць є південна, Степова Україна.

ТАБЛИЦЯ III.

ДЕРЖАВИ	Час перепису	Поверхня в тисячах кв. клм.	НАСЕЛЕННЯ	
			Загальна кількість в тисячах	Густота на 1 кв. клм.
1. Европейська частина ССР разом з УССР	17—XII-26 р.	4 603	105.995	23,03
2. Німеччина	8—X—1919 р	472	69.853	126,80
3. Англія з Ірландією	1921 р.	315	47.657	151,29
4. Франція	6—III—21	551	39,210	71,16
5. Італія	1—XII—21	313	38 901	124,28
6. Польща	30—IX—21	388	27.179	70,32
7. УССР	17—XII—26	452	29.019	64,30
8. Еспанія	31—XII—20	505	21.338	42,24
9. Румунія	1920	316	17.393	55,02
10. Югославія	31—I—21	249	12.017	48,26
11. Чехословаччина	15—II—21	142	13.611	96,89
12. Мадярщина	1921	93	7.981	86,08
13. Бельгія	31—XII—20	30	7.462	245,15
14. Нідерланди	31—XII—20	34	6.865	200,73
15. Австрія	7—III—23	84	6.665	79,23
16. Португалія	1—XII—20	92	6.033	65,61
17. Швеція	31—XII—20	410	5.904	14,38
18. Греція	19—XII—20	148	5.536	37,50
19. Болгарія	31—XII—20	103	4.861	47,11
20. Швайцарія	31—XII—20	41	3.886	94,10
21. Фінляндія	31—XII—21	388	3.365	8,67
22. Данія	1—XII—21	43	3.268	75,97

8) Наведемо тут деякі зміни назв головніших місцевостей УССР та на інших територіях, заселених українською людністю: Артемівськ — б. Бахмут, Бухарино — б. Долгінцево, Дніпропетровськ—б. Катеринослав, Запоріжжя—б. Олександрівськ, Зиновівськ б. Лизаветград, Крапоткін—б. ст. Кавказька, Краснодар—б. Катеринодар, Красноград—б. Костянтиноград, Ленінськ—б. с. Пришиб Астрах. губ., Пешомайськ — б. зєднані Ольвіопіль—Богопіль—Голта, Сальськ — б. ст. Великокняжеська, Сталін—б. Юзовка, Сталінград — б. Царицин.

9) Таблиця II. на стор. 34.

Перепис 1926 року занотував на території УССР всього 29.019.747 душ фактичного населення. Це число ставить Україну на сьоме місце серед держав Європи, безпосередньо за Польщею, яка 1 січня 1927 на основі підрахунку мала 29.638.097 душ людності.¹⁰⁾ Порівнюючі дані по деяких окремих європейських державах у відношенні до їх простору, кількості людності та густоти заселення подає наступна таблиця III.¹¹⁾

Це своє визначне місце серед держав Європи Україна завдячує дуже швидкому темпу, в якому збільшувалося її населення за попереднє десятиліття. Незвичайно велика розродча сила українського населення виявляється у високих числах природного приросту людності УССР, що служить і основою великого фактичного приросту її, якого не в силі затримати сильна еміграція населення поза межі УССР. Для порівняння наводимо тут дані про природний приріст людності найбільших європейських держав.¹²⁾

ТАБЛИЦЯ IV.

На 1000 населення пересічно на рік припадало природного приросту				
країни	1896—1900	1901—05	1906—10	1924
УССР	20,3	18,0	18,2	24,2
Був. європ. Росія	17,6	16,1	16,0	—
Німеччина	14,7	14,4	14,1	8,2
Англія та Велс	11,5	12,0	11,6	6,7
Італія	10,0	10,7	11,4	—
Франція	1,3	1,7	0,7	1,8

Як бачимо, числа ці виявляють незвичайно сприятливе популяційне становище України.

Зміни руху населення на території УССР в залежності як від розміру природного приросту, так і від інтенсивності еміграції показує таблиця V.¹³⁾ (Ця таблиця поміщена на стор. 37).

Як бачимо з цих даних, природний приріст населення УССР має більш-менш стаціонарний характер та не виявляє тенденції значнішого зниження, навпаки, останні роки вказують приріст, що значно перевищує приріст попередніх десятиліть. Тим вирівнюється та затримка в прирості людності, яку бачимо за десятиліття 1914—1924 років. Реституція чисельного стану населення,

10) Rocznik Statystyki Rzeczypospolitej Polskiej. Burnaire Statistique de la République Polonaise 1930. Dział II, Tabl. 1.

11) Таблиця III. на сторінці 35.

12) А. Хоменко: Населення України 1897—1927 рр. Харків, 1927, ст. 12.

13) Україна. Статистичний щорічник 1929. ЦСУ. УССР. Харків.

захитаного згубними подіями світової війни та революції, відбувається повним темпом. Рівнобіжно з тим розвивається і приріст фактичний.

ТАБЛИЦЯ V.

РУХ НАСЕЛЕННЯ УССР.

Роки	Кількість населення на 1. січня	Природний приріст в абсолютних числах	Переселилося за Урал	На 1000 душ населення		
				Природний приріст	Рух виселенців	Фактичний зріст
1889	18.383.541	357,101	2.333	19,24	0,13	19,11
1890	18.738.309	273.382	1.004	14,48	0,05	14,43
1891	19.010.687	334.220	3.664	17,43	0,19	17,24
1892	19.341.243	252.024	11.885	12,95	0,61	12,34
1893	19.581.382	260.133	15.566	18,23	0,79	17,44
1894	19.925.949	370.012	32.307	18,41	1,61	16,80
1895	20.263.654	355.941	32.390	16,89	1,59	15,42
1896	20.578.578	460.809	81.772	22,18	3,94	18,79
1897	20.968.897	478.454	27.243	22,57	1,29	21,81
1898	21.431.321	435.807	25.216	20,14	1,16	19,38
1899	21.850.589	454.990	44.146	20,62	2,00	19,17
1900	22.273.651	492.371	83.092	21,89	3,69	19,24
1901	22.706.392	426.979	49.379	18,64	2,16	17,26
1902	23.101.796	470.970	43.022	20,29	1,84	19,03
1903	23.543.281	484.473	40.943	20,38	1,72	19,04
1904	23.995.886	505.858	28.262	20,87	1,17	19,94
1905	24.479.133	365.486	27.163	14,83	1,10	13,92
1906	24.822.116	452.415	71.166	13,08	2,84	15,91
1907	25.220.154	542.611	174.597	21,34	6,87	15,92
1908	25.622.487	488.461	274.964	18,97	10,68	10,11
1909	25.882.818	425.872	290.316	16,39	11,18	7,30
1910	26.072.590	330.027	197.651	12,61	7,55	7,35
1911	26.264.850	530.131	101.431	20,01	3,83	18,81
1912	26.763.451	586.066	60.315	21,77	2,23	20,57
1913	27.319.811	498.617	121.005	18,11	4,40	15,17
1914	27.737.492	526.777	136.937	18,85	4,90	15,13
1891						
1900	20.522.595	398.376	35.728	19,24	1,72	17,85
1901						
1910	24.544.665	449.315	119.746	18,17	4,84	14,39
1911						
1913	26.782.707	538.405	94.250	19,92	3,49	18,16
1924	27.017.743	670.973		24,53		24,53
1925	27.688.716	659.224		23,52		23,52
1926	28.347.940	689.251		24,02		24,02
1927	29.037.191	661.729		22,53		22,53
1928	29.698.920	640.451		21,33		21,33

В періоді від революції 1905 року до світової війни його сильно зменшувала, в порівнянні з природним приростом, велика хвиля еміграції з України на Сибір. Свого апогею ця хвиля досягла в 1909 р., після чого до війни 1914 р. ступнево, але значно падала. Війна та революція майже зовсім припинили процес виселення з України, натомість збільшили смертність населення аж до розмірів, що цілковито скасували природний приріст від на-

роджень і так значно зменшений через відхід зрілої людности на поле бою.

В останніх роках еміграційна хвиля з України починає знову дуже наростати внаслідок політики центрального уряду. Подібну політику викликає та причина, що фактичний приріст населення УССР значно випереджує зріст її продуктивних сил. Хліборобство при його сучасному стані, вже цілковито заповнене робочою силою, а зайві робочі руки мусять шукати приміщення в промисловості, одначе темп розвитку її остільки повільний, що вона може дати роботу лише незначній частині зайвих робочих сил. Широка індустріялізація та інтенсифікація економічного життя покищо лишаються в сфері радянських проектів, а сувора дійсність вказує, що жити нині для сучасної людности в хліборобській УССР вже за тісно.

Правда, загальна густота всієї людности таких держав, як Англія, Німеччина, Бельгія та Нідерланди значно перевищує густоту заселення України, одначе тіснота там так боляче не відчувається, що псянюється сильним розвитком промисловости в цих країнах. Колиж відчислити населення, зосереджене по містах, та взяти під увагу лише людність безпосередньо звязану з територією, людність сільську, що живе з обрібки землі, то Україна по густоті сільської людности висовується на одно з перших місць в Європі. У всякому разі густота сільської людности в цілій низці районів УССР значно вища, ніж у згаданих щойно промислових державах.

Не зважаючи на незвичайно сприяючі умовини ґрунту та підсоння, УССР при сучасному стані хліборобської культури її населення вже знаходиться в стані тяжкого аграрного перенаселення. Земля, сільське господарство вже не в силі прогодувати всієї сільської людности і лишки її мусять або відходити за прожитком до промислових міст, або емігрувати на вільні землі поза УССР.

Особливий інтерес має, як з точки погляду народнього господарства, так і для демографічних дослідів над приростом людности, розподіл густоти населення на території УССР. Територія УССР дуже нерівномірно заселена. Нарівні з околицями, що мають величезну густоту 100—120 душ на 1 кв. клм., є околиці з густотою менш як 25 душ на 1 кв. клм. Ціла територія щодо густоти людности творить три виразні відмінні смуги, що тягнуться рівнобіжно одна до одної в загальному напрямку з південного заходу на північний схід. На півночі УССР., на Волинсько-Чернигівському Поліссі тягнуться порівнюючи вузька смуга рідкого населення від 0 до 60 душ на 1 кв. клм. В центрі від Поділля через обабічну Придніпрянщину до Західної Слобожанщини вкдючно тягнуться широка смуга найгустішого населення від 60 до 120 душ на 1 кв. клм.,

при чому на Правобережжі густота значніша, ніж на Лівобережжі. Третя широка смуга вже знова з рідшою густотою людности (від 60 до 0 на 1 кв. клм.) обіймає Чорноморсько-Озівський Степ. На сході цієї смуги, в Донбасі, знаходиться великий острів з подібною як у центральній смузі, густотою людности.

Причинами такого власне розподілу густоти населення¹⁴⁾ є передовсім умовини фізіографічні (в першу чергу якість ґрунту), а вже в меншій степені — упромисловлення теренів, але й те і друге покриває історичний розвиток оселення України. Умовини фізіографічні України стоять у повній залежності від розвитку тут ледівникової епохи. На півночі України сягав ледняк — це терени донних і чолових морен та зандрів, ґрунтів піскуватих, глинуватих, багнистих, покритих лісами. Границя його, що пробігає через Остріг, Заслав, Житомир, Київ, Ніжин, Конотоп та Путивль, майже цілковито відповідає границі поміж смугою північного слабшого та осереднього дуже густого заселення на багатих лесових, чорноземних ґрунтах.

Оскільки причини фізіографічного характеру пояснюють рідке заселення Полісся, остільки рідкість залюднення Степової України вповні залежить від історичних обставин, від ходу колонізації. Тут на заході, на Правобережжі ізоденца 60 виразно дотримується сторої південно-східної межі Річипосполитої Польської від Запорозжя й Татарського причорноморського степу. На Лівобережжі межа поміж осередньою смугою та степовою рівнож іде по південній лінії старого українського оселення Лівобічної Гетьманщини та Слобожанщини, під Харків, Зміїв. Степові простори України почали заселяватись лише з кінцем XVIII століття і це пізніше їх сколонізування, в порівнані з центральною Україною, ще й досі, як бачимо, має свої виразні сліди.

Острів густої людности в Донбасі знаходить собі цілковите пояснення в гірничо-промисловому характері його. Відрахувавши тут від загалу людности робітниче зайшло населення, одержимо густоту сільської людности не більшу від сусідніх непромислових округ південної степової смуги. Рівнож промисловим характером околиці пояснюється півострів густої людности, що вибігає по Дніпру від Кременчуга до Дніпропетровська. Третім пунктом згущення населення з причини розвитку промисловости є Харків та його околиця.

В центрально-придніпрянській смузі дуже густого населення виразно відрізняються поміж собою Правобережжя та Лівобережжя. Менша густота Лівобережжя пояснюється почасти пізнішим засе-

¹⁴⁾ Włodzimierz Kubijowicz: Rozmieszczenie ludności na Ukrainie Radzieckiej (USSR). Krakowskie odczyty geograficzne Nr. 10. Kraków, 1928.

ленням його, почасти великою масою виселенців, що їх дало Лівобережжя до східно-південних українських степових країв та до Азії. Наприклад одна лише Полтавщина до 1914 року дала 395.025 виселенців за Урал та й мабуть не менше також дала вона й на Підкавказзя.

Ця загальна картина розподілу населення в Українській ССР дістає відповідне освітлення через зіставлення з даними зросту кількості населення по окремих районах України. Це зясовує таблиця VI, в якій наведені дані, що відносяться до території, зрештою не зовсім точно відповідаючої сучасній УССР¹⁵⁾.

ТАБЛИЦЯ VI.

Губернії	Населення (тисячі душ)			Порівняння, приймаючи числа попередньої дати за 1000		
	1897	1914	1927	1897-1914	1914-1927	1897-1927
Волинь	1.456,0	2.034,2	1.935,5	1.396	952	1.329
Донеччина	1.568,4	2.160,0	2.825,8	1.410	1.306	1.802
Катеринославщина	2.513,6	3.636,8	3.651,7	1.449	1.005	1.453
Київщина	3.716,7	4.839,9	4.793,0	1.303	991	1.290
Поділля	2.611,7	3.366,4	3.149,7	1.284	935	1.206
Полтавщина	2.582,9	3.292,4	3.389,9	1.273	1.029	1.312
Одещина	2.814,9	3.740,3	3.744,4	1.329	1.001	1.330
Харківщина	1.960,5	2.630,1	2.997,3	1.341	1.139	1.529
Чернігівщина	1.658,7	2.101,7	2.125,3	1.266	1.011	1.281
УССР	20.883,4	27.801,9	28.612,6	1.334	1.030	1.370
Степ	6.897,0	9.582,1	10.221,9	1.390	1.066	1.482
Лісостеп	13.986,4	18.264,8	18.390,7	1.306	1.006	1.315

Із цієї таблиці виразно видно перш за все різкі різниці в темпі зросту населення в періоді від 1897 до 1914 року та від 1914 до 1927, що звязані з подіями світової війни і революції. Одначе, крім цих основних різниць в часі, таблиця виявляє різні тенденції до зросту населення в залежності від території. Так перш за все зауважуємо, що найнижчий приріст населення за трицятиліття 1897—1927 рр. (за час 1914—1927 рр. мають вони навіть абсолютне зменшення) мають Поділля та Київщина, тобто правобережно-придніпрянські терени, які мають найгустішу людність в УССР. Волинсько-Чернігівське Полісся, що творить північну середньо залюднену смугу УССР, має середній приріст за цілий період 1897—

¹⁵⁾ Хоменко А.: Населення України 1897—1927. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17—XII. 1926 р. Ц. С. У. УССР. Харків, 1927.

4. Частину південно-західну — рідко заселену, з великим відсотком міської людности, скупченої у приморських містах та з малим приростом населення і.

5. Частину південно-східну — рідко заселену, але сильно зростаючу, завдяки упромисловленню, із значним відсотком міської людности, що дуже сильно зростає».

До цього слід лише додати, що перші три райони — це терен найбільшого відсотку українців серед загалу людности. А район п'ятий — Донбасу та Приозівського степу — це терен, де український елемент є найслабший відсотково та куди головним чином іде російська зарібково-робітнича іміграція.

1927 рр., однак при тому на Волині за період до 1914 р. маємо абсолютне зменшення, а на Чернигівщині за цей-же час стан майже стаціонарний. На півдні в Степу слабо залюднена Одещина, де до 1914 року досить сильно зростало населення; нині, по 1914 році, внаслідок декількох літ голоду та економічного упадку приморських міст, рівнож знаходиться у стаціонарному стані. Натомість найінтенсивніше і до того постійно зростає населення Донеччини, Харківщини та Катеринославщини. Помаленьку зростає й населення Полтавщини. Таким чином загальна напрямна темпу росту кількості населення на території УССР йде з Правобережжя на Лівобережжя і з північного заходу на південний схід та змагає до вирівнювання різких контрастів у заселенні окремих земель України. В. Кубійович скомбінує та укладає дані про густоту, приріст, а рівнож і про урбанізацію УССР в таку таблицю:

ТАБЛИЦЯ VII.

Порівняння населення України в роках 1897 та 1926.

	Людність на 1 кв. клм.				Приріст % людности			Урбанізація в %	
	Ціла УССР		Без міст 10 000 м.		Цілої	Без міст 10.000	Міської	1897	1926
	1897:	1926	1897:	1926					
1. Півн. Україна	40	58	35	52	46	45	51	12,5	13
2. Україна центр.	68	89	61	77	30	27	56	11	13
а) Правобережжя	75	89	68	83	20	19	24	10	10
б) Лівобережжя	59	87	52	74	46	39	95	13	18,5
3. Україна південна	33	44	28	41	48	46	58	15,2	17
а) західна	35	44	27	36	26	31	11	21	20
б) східна	31	53	29	47	71	63	195	8,5	14
Українська ССР	48	66,5	42	58	37	35	56	12,5	14

Висновки свої Кубійович формує так:

«Україна під оглядом розміщення людности складається з п'яти районів.

1. Смуга північна — на грунтах ледівникових, середньо залюднена, з дрібними містами та з сильним приростом людности (до року 1914, примітка автора). Смуга середня лесова з давнім заселенням ділиться на

2. Правобережжя — густо залюднене, слабо урбанізоване та з малим приростом людности,

3. Лівобережжя — рівнож сильно, хоча дещо слабше заселене, значно урбанізоване та з сильним приростом людности.

Смугу південну степову, пізно і через те рідко заселену, ділимо на

НАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ НА УКРАЇНІ В СВІТЛІ СТАТИСТИКИ.

Перед тим, як приступити до розгляду питання про національні відносини на Україні, мусимо зробити декілька застережень. Насамперед щодо об'єкту дослідження. Коли далі будемо говорити про населення України, то будемо мати на увазі не населення України в її етнографічних межах, але в її сучасних державних межах (себто в межах УССР).

Для розгляду зазначеного нами питання ми можемо користуватися даними совітської статистики, які приходить приймати досить обережно. Всеж такі ці дані не позбавлені своєї цінності. Чи ці дані перепису 1926 р., на які ми спираємося, більше тенденційні ніж дані, що їх публікують статистичні уряди інших держав про національний склад свого населення і взагалі національні відносини, сказати неможливо.

Далі розглянемо соціяльний склад населення в цілому і за національністю.

1. НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ (в цілому).

На території Української Соціялістичної Совітської Республіки в 451.584 кв. км. живе на основі перепису 1926 року 29,019.747 душ населення; з того 14,095.408 чоловіків і 14,924.339 душ жіноцтва або у %/о: 48,57% чол. і 51,43% жінок. У містах живе 5,373.553 душі (18,51%), у селах 23,646.194 душі (81,49%). Це населення розподіляється за національністю як це показано в слідуючій таблиці, оголошеній Центральним Статистичним Управлінням УССР: ¹⁾

Ці дані нам кажуть, що Україна з національного боку належить до типу держав з незначним порівнюючи відсотком національних меншостей. Національними меншостями її, що мають будь-яке кількісне значіння, є Росіяни і Жида, скупчені, як побачимо пізніше, головним чином у містах і промислових районах.

Щодо % Росіян серед населення України, то треба звернути увагу на ось які факти: на підставі федеративної структури ССРСР Росіяни, імігранти з Московщини, що перебували на Україні в часі перепису, не рахувалися чужоземцями; в наведеній табл. пораховано за чужеземців тільки негромадян ССРСР. Тимчасом кількість

¹⁾Таблиця I. на стор. 44.

ТАБЛ. I.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ.¹⁾

НАЦІОНАЛЬНІСТЬ	Чоловіки		Жінки		Разом	
	душ	% ²⁾	душ	% ²⁾	душ	% ²⁾
Українці	11 257.03	80,02	11 961.828	80,26	23.218.860	80,14
Росіяни	1.330.519	9,46	1 346.647	9,03	2 677.166	9,24
Жиди західні	733 822	5,22	840 569	5,64	1.574.391	5,43
Поляки	227.792	1,62	248.643	1,67	476.435	1,64
Німці	189.981	1,35	203.943	1,37	393.924	1,36
Молдавани	127.476	0,91	130.318	0,87	257.794	0,89
Греки	50.473	0,36	54.193	0,36	104.666	0,36
Болгари	46.700	0,33	45.378	0,30	92 078	0,32
Білорусини	44.120	0,29	31.722	0,21	75.842	0,26
Татари	16 014	0,11	6.267	0,04	22.281	0,08
Чехи і Словаки	8 338	0,06	7.753	0,05	16.091	0,05
Цигани	6 730	0,04	6 848	0,05	13.578	0,05
Вірмени	6.112	0,04	4.519	0,03	10 631	0,04
Лотиші	5 752	0,04	3.417	0,02	9 129	0,03
Литовці	3.672	0,03	3.117	0,02	6 789	0,02
Інші	12.847	0,12	8.212	0,08	21.059	0,09
Національність невідома, або неточно зазначена	12.719		13 107		25.826	
Разом без чужоземців	14.080.059	100,00	14 916.481	100,00	28 996.540	100,00
Чужоземців	15.349		7.858		23.207	

Росіян не-туземців на Україні, але зайшлих, мусить бути чимала: сюди входять усі службовці всесоюзних підприємств на Україні, члени ВКП, вислані на Україну для праці як у партії, так і в державних установах, робітники Росіяни, особливо в гірничій промисловості, в решті і військові Росіяни, що відбувають військову службу в гарнізонах України. Дійсно, дані про місце народження населення України підтверджують ці міркування і дають можливість вирахувати, хоч і не абсолютно точно, кількість Росіян-чужинців на Україні.

Всього населення на Україні, як ми бачили, є 29,019.747 душ, з того людності, що проживає постійно, 28,419,674 душ³⁾. З них не тимчасових мешканців, народжених не на Україні (або — як навіть офіційна радянська статистика каже — «зайшлих на Україні»), є 1,238.906 душ, отже незайшлого населення, що проживає постійно, є 27,180.768 душ (далі цю цифру беремо за 100). Про те, звідки зайшли ці чужинці на Україну, каже нам слідуюча таблиця:

1) «Україна». Стат. щорічник 1928.

2) Відсотки до суми подано без осіб невідомої національності і без чужинців. За чужинців уважалося осіб, що не належать до громадянства СРСР

3) Гіршфельд: Міграційні процеси на Україні.

ТАБЛ. II
НАСЕЛЕННЯ, ЗАЙШЛЕ НА УКРАЇНУ.¹⁾

Звідки зайшли (де народилися)?	Н а с е л е н н я		
	Разом	Міське	Сільське
Бесарабія	42925	25260	17665
Лімітрофні держави (в межах б. Росії)	234460	152619	81841
Інші чужі держави	51864	29748	22116
Невідомо де	49329	27642	21687
Райони РСФСР:			
1) Північний район	5587	4302	1285
2) Ленінгр. область і Карельська АР	36118	26337	9781
3) Західний район	87376	62644	24732
4) Центральний промисловий район	123122	94873	28249
5) Центральньо-чорноземний район	307315	228865	78450
6) Вятський район	5312	3881	1431
7) Середно-волзький район	47191	29563	17628
8) Нижньо-волзький	22683	14446	8237
9) Уральська область	12634	8661	3973
Разом Московщина	647338	473572	173766
10) Башкирська АСРР	7511	3939	3572
11) Сибірський край	20806	8643	12163
12) Якутська АСРР	125	86	39
13) Бурято-монгольська АСРР	456	210	246
14) Киргизька АСРР	523	131	392
15) Дагестанська АСРР	1105	624	481
16) Казацька АСРР	15603	3074	12529
17) Чимська АСРР	28389	16917	11472
18) Далеко-східний край	5648	2377	3271
19) Північний Кавказ	67742	38757	28985
Разом РСФСР	795246	548330	246916
Білоруська ССР	101317	79856	21461
Закавказька СФСР	10661	6877	3874
Узбецька ССР	1736	1009	727
Туркменська ССР	697	425	272
Разом ССРСР	909657	636497	273160

Коли припустити, що всі зайшли з РСФСР є Росіяни, то таких зайшлих Росіян було би 795.246 душ. Відрахувавши це число від всієї кількості Росіян на Україні, що проживають постійно, яких є 2.532,1 т. душ²⁾, можна встановити кількість Росіян не зайшлих на Україну в сумі 1.736,9 т. душ, або 6,4% всього постійного населення України. Однак проти почислення всіх народжених в РСФСР за Росіян може бути висунута та обставина, що в межах РСФСР oprіч Росіян живуть численні інші народности, які в часі перепису могли попасти на Україні в число зайшлої людности. Для встановлення більш імовірної кількості Росіян

¹⁾ „Україна“, 1929.

²⁾ Гіршфельд, о. с.

зайшлих на Україну доцільніше рахувати Росіянами з числа народжених в РСФСР лише ті особи, що походять з дійсно російських земель, позначених в таблиці II числами 1—9 включно. В такому разі зайшлих Росіян (із цих московських районів) було би на Україні 647.338 душ. Відчисливши їх від кількості всіх Росіян на Україні, що проживають тут постійно, одержимо число Росіян не зайшлих, а уроджених на Україні, 1.884,8 т. душ, або 6,5% всього постійного населення на Україні. Цей відсоток може вважатися за найбільш відповідаючий фактичному станові річей, бо хоча й з дійсно-російських теренів могла прийти на Україну якась кількість осіб неросійської народности, то проте кількість ця без сумніву з лишком рівноважиться тими Росіянами, які прийшли на Україну з інших частин ССРСР. Наприклад з Білоруси імігрувало на Україну 101.317 душ, а Білорусів на Україні нараховано всього 75.842 душ. Рівнож не можна вважати всіх тих, що прибули із Сибіру або Казакської АСРР виключно за реемігрантів Українців. Таким чином можна вважати за цілком певне, що Росіян-тубильців на Україні було в 1926 році не більше 6,5% усього постійного населення України.

Не позбавлено цікавості рівнож те, як впливає кількість імігрантів з РСФСР й інших радянських республік на Україну на % самої української нації. Українців, хочби й уроджених поза межами УССР, принципово ніяк не можна вважати зайшлим на Україну елементом. Таких Українців, що прибули на Україну з інших частин РСФСР, можна вважати лише реемігрантами. Отже коли від усієї кількості Українців, що перебувають на Україні, не відраховувати Українців, уроджених поза межами УССР, то число Українців автохтонів буде не 80,14%, як подає офіційна радянська статистика, але 83,58% всього незайшлого населення України. Одначе колиб усе таки від усієї кількості Українців, що перебувають на Україні, відрахувати, як гіпотетичних українських реемігрантів, усі особи зайшли на Україну із Сибірського краю, Далеко-східнього краю, Казакської АСРР, Північного Кавказу та Криму, то й тоді відсоток Українців серед усього автохтонного незайшлого населення України був би рівним 83,08% %.

Коли придивитися до динаміки національного складу населення України від останнього перепису (1897 р.), то маємо таку картину: ¹⁾

Отже як бачимо, за цей час виріс відсоток у першу чергу Українців, далі Поляків, Греків і інших. Зменшився найбільше відсоток Жидів, далі Росіян, Німців і Білорусів. У цілому-ж на підставі цих даних можемо ствердити, що населення України ви-

ТАБЛ. III.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕПИ-
САМИ 1897 і 1926 р. (у % %)¹⁾

Національність	% до всього насел.		Різниця
	1897 р.	1926 р.	
Українці	76,7	80,8 (80,1)	+4,1 (+3,4)
Росіяни	10,0	8,4 (9,2)	-1,6 (-0,8)
Жиди	8,0	5,6 (5,4)	-2,4 (-2,6)
Німці	1,8	1,3 (1,4)	-0,5 (-0,4)
Поляки	1,3	1,6 (1,6)	+0,3 (+0,3)
Молдавани	0,9	0,9 (0,9)	
Греки	0,3	0,4 (0,4)	+0,1 (+0,1)
Болгари	0,3	0,3 (0,3)	
Білоруси	0,3	0,2 (0,3)	-0,1 (-)
Чехи	0,1	0,1 (0,1)	
Інші	0,3	0,4 (0,3)	+0,1 (-)

ПРИМІТКА: Табличка ця складена Статистичним Управлінням УССР. В ній % % на 1926 р., подані без скобок, відносяться до території цілих повітів з перепису 1897 р., що не зовсім сходяться із сучасною територією УССР, дані про яку подано в скобках.

являє тенденцію до національного зоднороднення в напрямку зменшення питомої ваги національних меншостей на Україні.

Якщо ж поставимо собі питання, чи при дотичних змінах (у % %) національного складу населення зменшилася теж абсолютна кількість населення, приналежного до даної національності, то дані статистичні нам кажуть ось що: Коли взяти абсолютну кількість населення даної нації в 1897 р. за 1000, то в 1926 р. бул:

Греків	1777	Росіян	1112
Поляків	1720	Білорусинів	1067
Болгар	1535	Німців	994
Українців	1430	Жидів	953
Молдаван	1389	Інших	1775
Чехів	1326	Всього населення	1357

Із цих цифр бачимо, що й абсолютно Жидів та Німців на Україні стало менше, ніж було в 1897 р. Це абсолютна втрата. При середньому прирості всього населення України за цей період на 357 маємо розмірне зменшення кількості населення у тих націй, які не досягнули цього середнього приросту. Таке розмірне зменшення виявляють найбільше Білоруси, далі Росіяни і Чехи. Отже дві найбільші національні меншости знаходяться серед тих, що виявляють найбільші втрати. Щодо Жидів, то зменшення це треба віднести на рахунок еміграції з України, в першу чергу в Московщину, після скасування за революції «межі осілості». Німці

1) „Україна“. Стат. щорічник 1928.

2) „Україна“, 1928.

при тяжких умовах сучасного режиму емігрували і далі емігрують. Зміни в кількості населення інших національних меншостей України пояснюються почасти природним рухом населення, почасти міграцією. Тільки щодо змін у кількості Росіян і Українців, то тут видатну роль мусіло відіграти національне освідомлення українських мас: воно вплинуло на збільшення декларацій за українську національну приналежність при переписі 1926 р. на некористь російської нац. меншости.

Але без сумніву треба звернути увагу на те, що приріст Українців серед перелічених вище нац. меншостей стоїть аж на 4-му місці. Цей, порівнюючи хочби з Поляками, невеликий приріст треба віднести на рахунок еміграції Українців. Як відомо, до війни Україна втрачала чимало національно-українського населення через його еміграцію, а саме: від 1898 р. по 1914 р. (включно) виемігрувало з України тільки за Урал 1,769.605 душ, повернулося назад 380.280 душ, отже чиста втрата за той час 1,389.325 душ.

На основі даних перепису 1926 р. було в ССРСР 1,800.903 душ народжених на Україні¹⁾. З цього числа припадає на Сибірський край 20,42%, на Північний Кавказ 18,93%, на Казахську Автономну Республіку 17,03%, на Далеко-східний край 8,09%, на Кримську Авт. Республіку 4,42%. В перелічених оце районах РСФСР знаходиться 1,239.534 душ народжених на Україні, себто 68,89% усіх народжених на Україні і перебуваючих в ССРСР. Це на 3/4 селянська еміграція: серед самодіяльних виходців з України, що перебували в ССРСР (1926 р.), є господарів 76,51%, службовців 8,99%, робітників 6,88% і інших 7,22%.

Супроти 1,800.903 емігрантів з України в ССРСР маємо 909.657 імігрантів з ССРСР і 329.249 душ з інших держав. Але серед емігрантів з ССРСР на Україні є робітників 33,35%, господарів 28,53%, службовців 19,98% і інших 7,94%.

Порівняння цих даних про іміграцію й еміграцію України дає багато до думання. Звернемо тепер увагу тільки на одну ненормальність, а саме: коли Українці, не маючи можливости забезпечити собі існування на батьківщині, емігрують, — рівночасно маємо сильну іміграцію на Україну. Це не лише наслідок політики російської царської влади, але й совітської влади на Україні, яка продовжує політику царської влади, піддержуючи еміграцію українських селян за Урал, не спиняючись навіть перед свідомим недобросовісним реклямуванням кольтонізаційних теренів за Уралом²⁾.

¹⁾ „Україна“, 1929.

²⁾ „Більшовик України“, Харків, ч. 24 з 31. XII 1928, стаття Ф. Попова. На основі наведених в ній даних був утворений з поміщицьких земель фонд в 1875 тис. гект., з якого призначено на потреби місцевого селянства 394 тисяч гект., себто 21%, поселено 9000 дворів Жидів, 377 дворів Німців, 155

Досі ми розглядали дані про національну приналежність населення України. Не менше теж цікаві дані про рідну мову населення України, поміщені у слідуючій таблиці:

ТАБЛ. IV.

РІДНА МОВА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В % ДО КІЛЬКОСТІ ДУШ ДАНОЇ НАЦІОНАЛЬНОСТІ.¹⁾

Національність	Рідна мова				
	своєї національності	не своєї національності			
		українська	російська	інша	не зазначена
Українці	94,09	—	5,52	0,06	0,29
Росіяни	98,14	1,39	—	0,07	0,40
Жиди	75,95	0,85	22,62	0,05	0,48
Поляки	44,18	48,36	6,88	0 18	0,40
Німці	94,96	2,33	2,20	0,21	0,30
Молдавани	94,17	2,78	2,77	0,12	0,15
Греки	81,33	0,76	17,01	0,51	0,39
Болгари	93,94	1,27	3,57	1,01	0,19
Білорусини	19,71	5,87	73,44	0,51	0,47
Все населення	92,27	1,08	6,18	0,08	0,38

Факт, що особи, приналежні до якоїсь нації, втрачають мову своєї національності як рідну, є доказом денационалізації і відсотки чужонаціональної мови як рідної є показником степені й напрямку денационалізації. На основі даних перепису 1926 р. ми бачимо найбільшу денационалізацію у Білорусів, далі Жидів, Греків, Болгар, Українців і Молдаван, найменшу — серед російської національної меншости на Україні. Але в той час, коли Білоруси, Жиди, Греки, Болгари й Українці русифіковані. (розуміється, в різній степені), то Німці і Молдавани трошки більше українізовані.

Взагалі низький % українізації національних меншостей на Україні і високі % їх русифікації цілком зрозумілі, коли пригадати собі, що всі сили російської нації під проводом російського уряду за весь час російської влади на Україні були скеровані на русифікацію інших націй, зокрема Українців. Можна тільки диву-

дворів Болгар і визначено землі для 510 дворів Циган. За Урал переселилося в 1924-25 р. 120 тис. душ, до 1928 р. вдвоє більше. За п'ятилітнім планом намічено пересилити з України за Урал біля мільона душ, але цю цифру уряд УССР визнав за недостатню і „порушив питання перед ЦВК. ССРСР. про значне поширення заходів у справі переселення за перспективним пляном“. Усі ці факти наведено із зазначеного органу ЦК. КПБУ. Там-же і розхваляють кольтонізаційні терени за Уралом.

¹⁾ Вираховано на підставі абсолютних цифр, поданих у стат. щорічн. „Україна“ на 1928 р.

ватися тій стійкості українського народу, з якою він обстоює свою рідну мову, чого не можна сказати про Білорусів, Жидів і Греків на Україні. Коли при таких умовах ми ще бачимо українізованих майже 6% Білорусів; майже 3% Молдаван і 2 1/3% висококультурних Німців, то це дає підставу думати, що український вплив, так мовити, природний, відбився би далеко більше на рідній мові національних меншостей на Україні, якби йому не протиділяла русифікаторська політика в школі, церкві, армії й установах.

Досі ми ще не звернули уваги на польську національну меншість на Україні. На перший погляд можна би зробити висновок, що польська національна меншість на 55,42% денаціоналізована, при чому на 48,36% вона зукраїнізована. Одначе такий висновок був би вже дуже поспішний і розійшовся би з дійсністю. Власне тяжко собі уявити, щоби поневолена нація, перебуваючи під нечуваним політичним гнітом, позбавлена напротязі дуже довгого часу навіть рідної школи, могла мати на одну національну меншість (тільки на одну, але не на інші!) такий кольосальний вплив, що майже 50% осіб даної національної меншости денаціоналізується на її користь. Пояснення цього явища треба шукати в іншій площині. Хто знає національні відносини на сході Європи, той безперечно мусів звернути увагу на те, що там всіх католиків уважають Поляками. Зрозуміння віроісповідного і національного елементу на Україні дало би, очевидно, інші статистичні дані про кількість Поляків на Україні не на користь польської національної меншости. Змішування віроісповідного і національного (національної приналежності) елементу витворилося як наслідок тої великої ролі, яку весь час відігравала на сході Європи, зокрема на Україні, національно-релігійна боротьба, далі як наслідок церковної політики московської влади і врешті політичної діяльності католицького духовенства на Україні, що з давен давна належало до польської нації.

При розгляді даних про рідну мову не треба забувати, що статистика може виявити тільки кількість денаціоналізованих осіб даної нації, себто таких осіб, які втратили один з основних звязків зі своєю нацією, а саме рідну мову своєї національності, але не втратили почуття приналежності до своєї нації, або, втративши це почуття разом з рідною мовою своєї національності (себто асимілювавшись з іншою нацією), потім повернули собі почуття приналежності до своєї нації, але не повернули ще собі рідної мови своєї національності. Коротко кажучи, статистика виявила тільки осіб денаціоналізованих і деасимільованих, але не охопила кількості осіб асимільованих. Цих 5,5% Українців, що їх рідною мовою є російська мова, але вони при переписі задекларували себе Українцями, у всякому разі люди русифіковані, але або при ру-

«сифікації мови не втратили почуття приналежності до української нації, або, втративши раніше і свою рідну українську мову і почуття української національної приналежності (себто асимільювавшись з російською нацією), повернулися психологічно до української національності, але українська мова ще не стала їх рідною мовою. На жаль, статистика не врахувала (і звичайно не враховує) окремо денационалізованих і окремо деасимільованих, так само як не враховує кількості асимільованих. Якби такі дані були перед нами, то ми мали би тоді ясну і точну картину наслідків для російської національної меншости на Україні і російської нації взагалі русифікаторської політики. Ми могли би зробити тоді білянськільосальних зусиль російської нації зужитих на русифікацію України та її наслідків, і оцінити, чи русифікаційна політика московської влади на Україні дала бажані для неї результати, відповідні до затрачених на русифікацію зусиль.

* * *

Врешті не позбавлені значіння теж дані про будову віку населення України за національністю. Будова віку населення, охоплена статистикою, в даний мент є наслідком природнього руху населення (народжень і смертей) та іміграції й еміграції населення до чи з даної країни. Ми не ставимо собі завдання прослідкувати вплиз руху населення на будову віку ні взагалі ні зокрема за національністю. Зазначимо лише два цікаві факти із природнього руху населення. Насамперед природній зріст населення України після війн і революцій незвичайно збільшився; коли в 1911—1913 рр. на 1000 душ населення природній приріст давав у середньому за рік 19,92, то в 1924—1926 рр. він давав у середньому за рік 24,02; явище зрештою підмічене завше після війни, тільки на Україні воно підмічається не з 1919/20 р., але аж з 1923/24 р... коли введено «неп». Друге цікаве явище — це інтенсивніша природня реконструкція населення державної нації, ніж національних меншостей на Україні, а саме на 1000 душ населення даної нації народилося ¹⁾):

Українців	43,31
Поляків	36,05
Росіян	31,80
Жидів	25,01

Віковий склад населення УССР дає слідуєча таблиця:

¹⁾ Враховано за абсолютними цифрами, наданими в „Україні“ за 1928 р.

Придивляючись до цієї таблиці, бачимо свого роду яму для віку 5—9 років, себто народжених в 1917—1921 рр., що вказує на зменшення народжень, чи пак^{*} більшу смертність дітей за часів революції та українсько-російської війни.

Найбільше-ж вартою уваги особливістю будови віку населення України за національністю є різниця в будові віку окремих націй України до 20 р. життя і від 20 до 70 року життя. Різниця ця виявляється у різній величині коефіцієнтів для окремих націй до 20 р. життя і їх відмінності для другого періоду (понад 20 р. життя). Коли ми візьмемо за основу для порівняння коефіцієнт для всього населення України разом взятого і порівняємо з ним коефіцієнти для окремих націй, то побачимо, що до 19 р. життя включно коефіцієнт Українців перевищує коефіцієнт для всього населення, а коефіцієнти всіх інших національних меншостей нижчі від цього коефіцієнту для всього населення. Починаючи 20 р. життя, коефіцієнт чоловіків Росіян (а Жидів від 30 р. життя) та коефіцієнт Жидівок і Росіянок від 20 р. життя, а Польок від 25 р. життя вищий за коефіцієнт для всього населення, а всі інші коефіцієнти вищі за цей спільний для всього населення коефіцієнт. Різниця цих коефіцієнтів подана в цій таблиці:¹⁾

Отже ми констатуємо факт, що до 20 р. життя (як і після 70 р. життя) коефіцієнт усіх Українців і зокрема коефіцієнт Українців-чоловіків переважає коефіцієнт для всього населення України, а коефіцієнти всіх інших національних меншостей менші за цей коефіцієнт для всього населення. В групі 20—70 р. життя навпаки: коефіцієнт Українців менший за коефіцієнт для всього населення, а коефіцієнти всіх інших національних меншостей (крім Поляків у віці 25—29 р.) більші за коефіцієнт для всього населення України. Отже ми маємо перед собою відмінність у віковому складі в групі 20—70 р. життя з одого боку між державною нацією і національними меншостями України і з другого боку між російською національною меншістю і всіми іншими націями України. За законом великих чисел коефіцієнт Українців повинен би мати найменше відхилення від коефіцієнту для всього населення України, бо цей коефіцієнт для всього населення України є ніщо інше, як середня для України, а Українці складають, як це знаємо, на вищий % населення України. Якаж причина цих відхилень?

Ключ до цього явища дає нам очевидно вік і зіставлення його з подіями, які впливали на збільшення смертності Українців після 20 р. життя і тим самим констатовані нами явища. Оскільки йде річ про період до 20 р. життя, то тут нічого ненормального нема: сильніша природня реконструкція фізичних сил державної

¹⁾ Таблица VI на стор. 54.

ТАБЛ. VI.

ВІДХИЛЕННЯ КОЕФІЦІЄНТІВ ОКРЕМИХ НАЦІЙ ВІД СЕРЕДНЬОЇ БУДОВИ ВІКУ НАСЕЛЕННЯ УССР.

ВІК	Відхилення коефіцієнту для всіх осіб даної національності				Відхилення коефіцієнту для чоловіків даної національності				Роки народження
	Українці	Росіяни	Жида	Поляки	Українці	Росіяни	Жида	Поляки	
0—4	+0,48	-1,71	-3,54	-0,93	+0,23	-0,85	-1,73	-0,43	1922—1926
5—9	+0,47	-2,24	-2,59	+0,64	+0,23	-1,13	-1,26	+0,21	1917—1921
10—14	+0,29	-1,40	-1,80	-0,35	+0,13	-0,73	-1,06	-0,17	1912—1916
15—19	+0,09	-0,54	+0,40	-0,50	+0,04	-0,18	-0,08	-0,43	1907—1911
20—24	-0,35	+2,21	+1,28	-0,75	-0,21	+1,84	-0,14	-0,66	1902—1906
25—29	-0,32	+1,53	+1,36	-0,43	-0,16	+0,92	+0,18	-0,07	1897—1901
30—34	-0,26	+1,07	+0,90	+0,19	-0,17	+0,63	+0,56	+0,03	1892—1896
35—39	-1,13	-0,73	-0,07	-0,28	-0,09	+0,44	+0,03	+0,14	1887—1891
40—44	-0,11	+0,56	+0,39	+0,35	-0,07	+0,36	+0,20	+0,12	1882—1886
45—49	-0,08	+0,34	+0,45	+0,39	-0,05	+0,25	+0,13	+0,19	1877—1881
50—54	-0,06	+0,09	+0,71	+0,57	-0,03	+0,04	+0,24	+0,22	1872—1876
55—59	+0,06	+0,04	+0,85	-0,11	-0,02	+0,02	+0,36	+0,12	1867—1871
60—64	-0,02	-0,28	+0,71	+0,23	0,0	-0,20	+0,33	+0,08	1862—1866
65—69	-0,02	-0,10	+0,52	+0,05	0,0	-0,14	+0,26	+0,02	1857—1861
70—74	+0,01	-0,04	+0,11	+0,11	+0,01	-0,12	+0,09	+0,04	1852—1856
75—79	+0,01	-0,08	-0,01	+0,07	+0,01	-0,07	-0,01	+0,03	1847—1851
80—84	+0,01	-0,06	-0,07	+0,09	+0,01	-0,04	-0,04	+0,04	1842—1846
85—89	+0,02	-0,02	-0,04	+0,05	+0,01	-0,02	-0,03	+0,03	1837—1841
90 і більше.	+0,01	-0,03	-0,04	+0,06	0,0	-0,02	-0,02	+0,04	до 1836

нації і мала національних меншостей впливає на підвищення, зрештою не так велике, коефіцієнту Українців. Ненормальність полягає в тому, що з 20. р. життя картина зразу стає протилежною — коефіцієнт Українців раптом падає, а національних меншостей збільшується. Вік, про який тут іде, це вік дорослий, вік військової служби в сучасному і минулому. Але висновок, що зазначені відхилення є наслідком світової війни, був би хибний. За світової війни військово-обов'язані всіх націй України були в однакових умовах і несли порівнюючи однакові втрати; судячи по тому, як зменшився коефіцієнт народжених за світової війни, можна би тільки казати, що від світової війни розмірно найменше потерпіли Українці, бо різниця між групою народжених 1907—1911 і групою народжених 1912—1916 для Українців найменша (для Українців ця різниця 0,03, для Поляків 0,11, для Росіян 1,09, для Жидів 2,43 і для всіх 0,23). Колиб одна тільки світова війна тут була причиною більшого опустошення Українців, ніж інших, то тоді коефіцієнт жінок Українок повинен би бути вищий або принаймні рівний коефіцієнтові для всіх жінок на Україні; тимчасом він теж нижчий. Тим самим відпадає здогад, що зріст коефіцієнту Українок впливає на зменшення коефіцієнту Українців у тій-же групі віку, тим більше, що ні до 20 р. ні після 70 р. життя такого впливу не бачимо. Тиф і голод однаково косили на Україні, не дивлячись на національну приналежність; голодувало населення однаково в містах і на селах і навіть чи не більше в містах, від тифу вмирали масово без ліків і селяни і міщани. Отже тиф і голод не можуть дати нам пояснення зауваженої нами ненормальности.

Треба думати, що на вказане нами зявище впливала ціла низка факторів. Як один з цих факторів можна висунути ті еміграційні й іміграційні процеси, які мали місце серед людности України. Наявність серед українців значного переселенського руху безумовно причинювалась до ослаблення якраз саме середніх вікових груп серед Українців. Натомість факт існування значної робітничої імміграції Росіян на Україну причинився до зросту цих власне вікових груп у Росіян. Правда, серед Жидів, не зважаючи на наявність серед них еміграційних процесів, середні вікові групи репрезентовані вище середньої, хоч разом з тим нижче, як серед Росіян. Отже остаточний висновок про значіння фактору еміграції й імміграції можна було би зробити, коли би були докладніші дані про віковий склад імміграції на Україну й еміграції з неї для окремих національних груп. Наразі можна лише висловити здогад про існування зв'язку між різницею питомого тягару окремих вікових груп у різних національних груп і процесами еміграції й імміграції.

Безумовно дуже велике значіння на склад вікових груп у різних національних груп має розподіл різних національних груп між

міською і сільською людністю. Серед міської людности взагалі, зокрема на Україні, середні вікові групи мають більший питомий тягар. Оскільки серед національних меншостей на Україні міська людність складає більший процент, як серед Українців, то серед цих останніх природно середні вікові групи мусять мати більший питомий тягар.

* * *

Особливе значіння для цілого укладу життя УССР має національний склад міського населення. Ми не маємо його досі багато: всього 18,5% загалу населення України. Про національний склад міського населення маємо такі дані перепису:

ТАБЛ. VII.
НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ¹⁾.

Національність	Всього міського населення	ВІДСОТКИ			
		заг. кіль. даної націон.	суми міськ. населення	з рідною мовою своєї національності	
				міське	сільське
графи	1	2	3	4	5
Українці	2536499	11,79	47,39	74,47	96,99
Росіяни	1343689	50,19	25,10	98,39	97,88
Жиди	1218615	77,40	22,77	70,47	95,00
Поляки	98747	20,73	1,84	65,29	41,31
Білорусини	37242	49,10	0,70	18,21	20,63
Німці	34253	8,69	0,64	69,00	97,43
Татари	16764	75,24	0,31	90,71	84,52
Молдавани	11412	4,43	0,21	78,82	92,05
Греки	10763	10,28	0,20	33,32	86,84
Вірмени	9579	90,10	0,18	72,21	57,12
Лотиші	6967	76,32	0,13	?	?
Чехословаки	3816	23,71	0,07	61,21	92,11
Болгари	3598	3,91	0,07	47,00	95,66
Інші Націон. невідома	6868		0,39		
Разом без чужоземців	5359240	18,48	100,00	78,50	95,47
Чужоземців	14313				

ПРИМІТКА: Відсотки графи 3-ої вираховано, виключивши із суми міського населення осіб невідомої національності і чужоземців (до яких імігрантів із СССР не зараховано).

Отже на основі цієї таблиці в абсолютних числах українського міського населення більше, ніж котроїнебудь іншої національної меншости. Але дві національні меншости — російська і жидівська разом взяті, мають всеж перевагу, хоч і незначну, над міським на-

¹⁾ Відсотки вказані на підставі абсолютних цифр, поданих в „Україні“ 1928 р.

селенням державної нації (на 25,805 душ). Інші національні меншости настільки незначні, що їх під увагу брати не можна.

Ми і тут мусимо звернути увагу на присутність імігрантів з Росії й інших совітських республік серед міського населення України, бо вони зачислені в даних наведеної таблиці. На 1,343.689 Росіян, що перебувають у містах України, є 548.330 душ зайшлих із РСФСР і 473.527 душ тільки з самої Московщини, отже без зайшлих Росіян в першому випадку є 795.357, у другому випадку 870.117 міських мешканців. Із цього випливає, що серед тубильного міського населення України Українці мають абсолютну більшість і Жиди з третього місця по кількості міського населення переходять на друге місце, а Росіяни на третє. Коли ми відрахуємо від усього міського населення всіх зайшлих, то тубильного міського населення буде 4,529.429 душ. Коли відрахуємо від кількості Українців усіх зайшлих із тих районів РСФСР, куди найбільше Українці емігрували, вважаючи їх усіх за зайшлих Українців, то без них Українців міських мешканців серед тубильного міського населення є 54,46% (а без такого відрахування 56,0%). Росіян без імігрантів з РСФСР (міських мешканців) є 17,56%, а без імігрантів із Московщини 19,21% всього тубильного міського населення України. Жидів (без всякого відрахування) є 26,90% усього тубильного міського населення України. Всі ці цифри безсумнівні доказують, що удільна вага Росіян у містах України підтримується штучно іміграцією з Московщиною. Всюди у світі в містах є багато чужинців, але особливістю України є те, що завдяки політичній надвладі Московщини вони, ці імігранти з Московщини, користуються всіми політичними правами на рівні з українськими громадянами, а як міські мешканці мають значно більші політичні права в порівнанні з українським сільським населенням. Оскільки совітська влада спирається головним чином на міське населення (і пролетаріят), то підтримування при помочі іміграції високого відсотку Росіян серед міських мешканців — це посереднє підтримування совітської влади на Україні.

Друга графа табл. VII показує питому вагу міського населення серед усього населення даної національності. На ній бачимо, що 90,1% Вірмен, 77,4% Жидів, 76,3% Латишів на Україні є міськими мешканцями. Звертає увагу мала урбанізація Українців.

Останні дві графи показують ступінь денаціоналізації міського населення і для порівняння теж сільського населення. Крім Росіян, Поляків, Татар і Вірмен усі нації на Україні виявляють більшу ступінь денаціоналізації свого міського населення, ніж сільського, для них усіх місто більше або менше погрожує денаціоналізацією, особливо Білорусинам і Грекам. В якому напрямку йшла денаціоналізація, ми вже бачили. Цю і нині русифікація не припинена,

ТАБЛ. V.

БУДОВА ВІКУ У НАЦІЙ УКРАЇНИ.¹⁾

Вік	На душ 100 населення даної нації припадає															Роки народження
	Все населення			Українці			Росіяни			Жиди			Поляки			
	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	
0—4	7,40	7,24	14,64	7,63	7,49	15,12	6,55	6,38	12,93	6,67	5,43	11,10	0,97	6,74	13,71	1926—1922
5—9	5,31	5,33	10,64	5,54	5,57	11,11	4,18	4,22	8,40	4,05	4,00	8,05	5,52	5,48	11,00	1921—1917
10—14	5,99	5,91	11,90	6,12	6,07	12,19	5,26	5,24	10,50	4,93	5,17	10,10	5,82	5,73	11,55	1916—1912
15—19	5,75	6,38	12,13	5,79	6,43	12,22	5,57	6,02	11,59	5,67	6,86	12,53	5,32	6,29	11,61	1911—1907
20—24	4,82	4,91	9,73	4,61	4,77	9,38	6,66	5,28	11,94	4,68	6,33	11,01	4,16	4,82	8,98	1906—1902
25—29	3,94	4,59	8,53	3,78	4,43	8,21	4,86	5,20	10,06	4,12	5,87	9,99	3,58	4,52	8,10	1901—1897
30—34	3,08	3,26	6,34	2,91	3,17	6,08	3,71	3,70	7,41	3,64	3,60	7,24	3,11	3,42	6,53	1896—1892
35—39	2,77	3,07	5,76	2,64	2,99	5,63	3,17	3,32	6,49	2,76	3,07	5,83	2,87	3,17	6,04	1891—1887
40—44	2,22	2,29	4,51	2,15	2,25	4,40	2,58	2,49	5,07	2,42	2,48	4,90	2,34	2,52	4,86	1886—1882
45—49	1,86	1,96	3,82	1,81	1,93	3,74	2,11	2,05	4,16	1,99	2,28	4,27	2,05	2,16	4,21	1881—1877
50—54	1,47	1,67	3,14	1,44	1,64	3,08	1,51	1,72	3,23	1,71	2,14	3,85	1,69	2,02	3,71	1876—1872
55—59	1,15	1,48	2,63	1,13	1,44	2,57	1,17	1,50	2,67	1,51	1,97	3,48	1,25	1,27	2,52	1871—1867
60—64	1,12	1,34	2,46	1,12	1,32	2,44	0,92	1,26	2,18	1,45	1,82	3,27	1,20	1,47	2,67	1866—1862
65—69	0,79	0,91	1,70	0,79	0,89	1,68	0,65	0,95	1,60	1,05	1,17	2,22	0,81	0,94	1,75	1861—1857
70—74	0,46	0,55	1,01	0,47	0,55	1,02	0,34	0,53	0,87	0,55	0,67	1,22	0,50	0,62	1,12	1856—1852
75—79	0,25	0,28	0,53	0,26	0,28	0,54	0,18	0,27	0,45	0,24	0,28	0,52	0,28	0,32	0,60	1851—1847
80—84	0,12	0,15	0,27	0,13	0,15	0,28	0,08	0,13	0,21	0,08	0,12	0,20	0,16	0,20	0,36	1846—1842
85—89	0,06	0,06	0,12	0,07	0,07	0,14	0,04	0,06	0,10	0,03	0,05	0,08	0,09	0,08	0,17	1841—1837
90 і більше невідомо	0,04 0,03	0,04 0,03	0,08 0,07	0,04 0,02	0,05 0,02	0,09 0,04	0,02 0,05	0,03 0,03	0,05 0,08	0,02 0,03	0,02 0,02	0,04 0,05	0,08 0,02	0,06 0,03	0,44 0,05	1836 і раніш невідомо

1) Вираховано на підставі абсолютних даних, поданих в „Україні“ за 1928 р.

особливо для Білорусинів, Греків і Татар, бачимо хочби на основі даних шкільної статистики. В школах I. концентру та I. концентру 7-мирічок учаться мовою (у % учнів даної національності):¹⁾)

	своєї національності	російською	рідною і рос.
Греки	0,9	66,5	25,6
Білорусини	—	50,3	—
Татари	21,4	31,5	13,8
Вірмени	29,3	23,4	22,6
Жиди	49,6	19,6	2,5

За розміром відсотку і кількості округ з даним відсотком маємо серед міського населення Українців:²⁾

% Українців	округ	% Українців	округ
від 15 — 20,0%	1	від 50,1 — 60,0%	6
20,1 — 30,0%	2	60,1 — 70,0%	4
30,1 — 40,0%	5	70,1 — 80,0%	5
40,1 — 50,0%	14	80,1 — 90,0%	4

Отже в 1926 р. Українці складали в 19 округах із 41 округи абсолютну більшість серед міського населення округ. Найвищі % % мають Українці серед міського населення округ: Сумської (87,57%), Купянської (86,59%), Старобільської (86,55%), Ніжинської (81,10%), Озюмської (77,18%), Конотопської (76,39%), Полтавської (75,66%). Найменше Українців серед міського населення округ: Одеської (18,19%), Мелітопільської (28,86%), Сталинської (29,57%). Київська округа має Українців серед міського населення 46,67% (Київ: Українців 42,15%, Жидів 27,31%, Росіян 24,44%). Харківська 50,35%, Дніпропетровська 44,39%.

Що торкається Жидів і Росіян, то за групами відсотків і округами маємо серед міського населення:

			округ з даним відсотком	
			Жидів	Росіян
до	5,0	%	7	6
в'д	5,1	до 10,0%	1	15
	10,1	15,0%	6	3
	15,1	20,0%	2	3
	20,1	30,0%	10	4
	30,1	40,0%	7	6
	40,1	50,0%	7	2
	50,1	60,0%	1	2

¹⁾ „Україна“. 1928,

²⁾ „Україна“. 1928.

Отже, як бачимо, при розподілі на округи за розміром відсотку серед міського населення цих двох найбільших національних меншостей, більше половини округ не має в містах Росіян більше, як 10%, а в той-же час більшість округ має Жидів у містах від 20% і вище. Найбільший % Жидів є в містах таких округ: Коростенської (51,06%), Могилівської (44,62%) і Гуманської (43,21%); найменший їх відсоток у містах округ: Купянської (0,92%), Старобільської (1,05%) та Озюмської (2,34%). В округах, що мають у своєму складі найбільші міста на Україні, є Жидів серед міських мешканців: округи Київської 26,21%, Одеської 36,72%, Дніпропетровської 21,70% і Харківської 14,75%.

Найвищі % Росіян серед міських мешканців мають округи: Сталінська (59,78%), Луганська (51,25%), Маріупільська (39,90%), Глухівська (40,86%), Мелітопільська (39,90%), Миколаївська (39,57%) та Одеська (38,48%); найменше їх в містах округ: Білоцерківської (2,83%), Вінницької (3,67%), Прилуцької (3,73%), Могилівської (4,23%), Ніжинської (4,48%), Кам'янецької (5,02%) і Коростенської (5,06%). Таким чином Жиди мають перевагу в північно-західних містах, Росіяни у східних і південно-східних містах; Жиди і Росіяни разом в найбільших містах.

Українці мають більшість серед міського населення північних округ (крім Глухівської) на Лівобережжі та в центральних округах.

Це щодо статистики міського населення України. Динаміка національного складу населення українських міст відбивається в оцих даних: ¹⁾

Приглядаючись до цієї таблиці, бачимо що по кількості міського населення в старих (себто містах 1897. р.) Українці перейшли з другого на перше місце, Росіяни з першого на третє місце, Білорусини випередили Молдаван, Болгари — Чехів. Питома вага Українців серед міського населення цих «старих» міст піднялася на +13,5%, Росіян зменшилася на -10,4%, Жидів на -1,7%, Поляків на -1,2%. Загалом у «старих» містах зискують Українці найбільше, далі Білорусини і неперечислені в таблиці «інші» національні меншости, решта-ж національних меншостей тратить на питомій вазі під проводом російської національної меншости. Коли ми порівняємо питому вагу взагалі міського населення кожної національності в 1897 і 1926. р. (без огляду на міста, себто дані гр. 3 і 4б), то бачимо ту саму тенденцію до росту питомої ваги Українців серед міського населення з іще більшим зменшенням питомої ваги Жидів і Поляків і малим підняттям % Росіян в порівнанні з їх відсотком у «старих» містах. Зі сказаного бачимо незвичайно сильну тенденцію до збільшення питомої ваги Українців серед міського населення.

¹⁾ Таблиця VIII на стор. 60.

ТАБЛ. VIII.

ПОРІВНЯННЯ НАЦІОНАЛЬНОГО СКЛАДУ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В 1897 і 1926 р. ¹⁾

Національність	Міське населення		Відсотки					
			До суми міського населення в цілому			До всього населення даної національності		
	1897	1926	1897	1926А	1926Б	1897	1926А	1926Б
	1	2	3	4а	4б	5	6а	6б
Росіяни	881168	850843	33,7	23,3	25,1	42,25	36,67	50,19
Українці	849590	1684891	32,5	46,0	47,4	5,36	7,44	11,79
Жиди	715444	938374	27,4	25,7	22,8	43,50	59,94	77,40
Поляки	80168	67682	3,1	1,9	1,8	29,88	14,68	20,73
Німці	26600	23064	1,0	0,6	0,6	7,04	6,13	8,69
Молдавани	10419	7602	0,4	0,2	0,2	5,61	2,95	4,43
Білорусини	10024	19747	0,4	0,5	0,7	14,94	27,59	49,30
Греки	8026	7824	0,3	0,2	0,2	13,84	7,55	10,28
Чехи	2724	2588	0,1	0,1	0,1	22,92	17,04	23,71
Болгари	1400	2974	0,1	0,1	0,1	3,17	3,23	3,91
Інші	28173	48844	1,0	1,4	1,0	41,98	40,99	=
Все населення	2613776	3653933	100,0	100,0	100,0	12,12	13,03	18,48

ПРИМІТКА: В графі під 1926А подані дані про тіж самі міста, які рахувалися містами і при перепису 1897 р. та про які є дані. В графі під 1926Б подано дані про населення всіх міст 1926 р.

¹⁾ „Україна“, 1928 р.

Останні три графи (5, 6а, 6б) показують нам ступень урбанізації кожної із національних меншостей: Поляки, Молдавани та Греки виявляють тенденцію до вибування із міст, Чехи тільки із «старих» міст, всі-ж інші національності урбанізуються, але не в однаковій степені: Коли ми візьмемо % міських меншостей даної національності (гр. 5) за 100, то відсоток на 1926 р. виріс у Українців у «старих» містах на 137 і взагалі в містах (гр. 6б) на 220%; відсоток Росіян зменшився у старих містах на 13%, а у всіх містах виріс 118%; питома вага Жидів збільшилася у «старих» містах на 136% і у всіх на 177%, Білорусинів у «старих» містах на 185% і у всіх на 330%, отже у цих останніх найбільший приріст їх питомої ваги серед міських мешканців. У цілому-ж удержавнення України, національне освідомлення міського населення разом з припливом національно-українського елемента із села створили сильну тенденцію в напрямку усунення переваги неукраїнських елементів у наших містах.

На питання, на яких категоріях міст відбулися ці зміни в національному складі їх населення, дає відповідь слідуєча таблиця: ¹⁾

Із неї бачимо, що відсоток Українців серед міського населення за категоріями міст найбільше виріс у великих містах (50—100 тис. меш.) а саме з 15,9% до 33,5% (+17,9), дальше в найбільших містах (понад 100 тис. меш.), а саме +17,6, середніх (20—50 тис. мешк.) +14,5 і дрібних +13,0. Відсоток Росіян упав у всіх категоріях міст, але найбільше в найбільших (—20,1), далі середніх (—18,0), великих (—7,5) і тоді дрібних (—5,2). Відсоток Жидів виріс у найбільших містах (+5,6), але впав далеко нижче у великих містах (на —9,4), дрібних (—7,3) і середніх. Німці втратили на питомій вазі у найбільших (на —1,0) і середніх містах, без змін у великих і дрібних. Поляки тратять на удільній вазі у містах всіх категорій, Греки вирости тільки в середніх містах, % Білорусинів виріс у найбільших містах (на +0,2) і середніх (на +0,1).

В абсолютних цифрах збільшилося Українців, Болгар і Білорусів, зменшилося Поляків у всіх категоріях міст, Жидів і Молдаван зменшилося тільки в дрібних містах, а Греків і Чехів зменшилося тільки в найбільших містах. Німців зменшилося в найбільших і середніх містах, збільшилося в містах інших категорій. Росіян збільшилося в найбільших і великих містах, зменшилося в середніх і дрібних. Розмір цього зменшення чи збільшення по окремих категоріях міст ілюструють слідуєчі дані: Коли населення окремих категорій міст по національності візьмемо за 1000 в 1897 р., то на 1926 р. будемо мати:

¹⁾ Таблиця IX на стор. 62.

ТАБЛ. X.

ЗМІНИ НАСЕЛЕННЯ ОКРЕМИХ НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ В МІСТАХ РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ МІЖ 1897 і 1826 Р.)

Національ- ність	1897 р.	1 9 2 6 р.				
		Все міське насе- лення	За категоріями міст			
			більше 100 тис.	50—100 тис.	20—50 тис.	менше 20 тис
			м е ш к а н ц і в			
Українці	1000	1980	3460	2348	1763	1317
Росіяни	1000	965	1022	1015	877	663
Жиди	1000	1311	2062	1066	1077	783
Німці	1000	867	736	1455	945	1236
Поляки	1000	845	800	945	958	743
Молдавави	1000	729	2292	3512	264	897
Греки	1000	969	435	1532	2279	2072
Болгари	1000	2124	2207	4916	2226	1176
Білорусини	1000	1961	2250	1264	1543	2214
Чехи	1000	950	837	1332	1040	1053
Інші	1000	1734	2083	1610	1181	1112
Все населення	1000	1400	1539	1393	1319	1072

Отже хоча Жидів і збільшилося в абсолютних цифрах, але, порівнюючи із середнім приростом населення в окремих категоріях міст, їх розмірно зменшилося у всіх категоріях міст, крім найбільших; це означає, що Жиди частинно емігрували зовсім, частинно переселилися в найбільші міста з менших міст, де наслідком сучасного економічного режиму для них далеко менше можливостей до заробітку торгівлею чи ремеслом. Зате не може бути мови про таке переселення Росіян, хоча можна припустити, що їх стало менше в дрібних і середніх бувш. повітових містах за скороченням в них службової праці, якщо ці міста не стали окружними. Росіян зменшилося чи абсолютно чи в порівнанні зі середнім приростом міст не стільки може через переселення з одної категорії міст у другу чи через зменшення природнього приросту російської національної меншости, але, треба думати, внаслідок національного освідомлення міщанства. Коли раніше міські мешканці — Українці по походженні — причисляли себе до «руських», то в процесі національного освідомлення за цих 30 літ російський елемент втрачав на своєму ґрунті в містах, втрачає, доки зовсім не втратить. Інша справа зі жидівською національною меншістю: вона може зникати з українських міст тільки внаслідок еміграції. Однак же яка роль національного освідомлення не була би в цьому процесі росту

1) «Україна», 1928 р.

ТАБЛ. ІХ.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ЗА ГРУПАМИ МІСТ В 1897 і 1926 р. (У %%), 1)

ГРУПА МІСТ	Більше 100 тисяч мешканців		50—100 тисяч мешканців		20 - 50 тисяч мешканців		менше 20 тисяч мешканців	
	1897	1926	1897	1926	1897	1926	1897	1926
Українці	15,9	33,5	26,2	44,1	41,4	55,9	56,5	69,4
Росіяни	58,4	33,4	27,6	20,1	23,8	5,8	13,9	8,7
Жиди	21,6	27,2	40,0	30,6	29,5	24,1	26,6	19,3
Німці	1,8	0,8	0,7	0,7	0,5	0,4	0,3	0,3
Поляки	4,3	2,1	4,0	2,7	1,9	1,4	1,4	1,0
Молдавани	0,1	0,1		0,1	0,9	0,2	0,7	0,6
Греки	0,5	0,1	0,1	0,1	0,4	0,7		
Болгари	0,1	0,1			0,1	0,1		
Білорусини	0,6	0,8	0,4	0,3	0,3	0,4	0,1	0,2
Чехи	0,2	0,1	0,1	0,2	0,1			
Інші	1,5	1,9	0,9	1,1	1,1	1,0	0,5	0,5

1) „Україна“, 1928 р.

державної нації, то лишається фактом тверда і ясна тенденція, так мовити, природня тенденція до знищення переваги чужонаціонального засилля в українських містах.

СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ СКЛАД ОКРЕМИХ НАРОДНОСТЕЙ УССР.

На нинішньому соціально-професійному укладі населення УССР, без сумніву, мусли відбитися як грізні події світової війни та революції, що знищила на Україні поділ на стани, так і політика сучасної радянської влади, яка поставила собі далекойдучі соціальні цілі, які рішуче намагається провести в життя. Врешті не може в цьому бути безслідною й та особлива економічна структура, яка повстала через етатизацію всіх важливих галузей економіки УССР.

Загальний образ розподілу населення УССР на основі соціального стану та галузей праці в 1926 році подає таблиця XI.¹⁾

У цій загальній таблиці зауважуємо значні хиби у класифікації соціальних груп. Викликає сумніви група службовців: до неї однаково увійшли й урядовці «керуючий персонал» (директори фабрик і т. д.) і молодший обслуговуючий персонал (курєри в установах, сторожі в підприємствах і т. п.), хоч соціальна дистанція між ними дуже велика.

Особисту прислугу зараховано до службовців, а не до робітників і таким чином з цієї класифікації виходить, що совітський нарком, або директор фабрики і його покоївка чи кухарка, займають однакове соціальне положення. Давши суцільну групу «помічних членів родини господарів», не вказано, скільки з них припадає на господарів з наймитами і скільки на інших; це має значіння для аналізу й оцінки категорії господарів з наймитами, бо в сільському господарстві наймана праця може бути викликана випадковими потребами чи умовами родинного життя господарів. Одначе гірше, що ця група неоднородна. В поясненні до таблиці сказано, що до цієї групи зараховано тих, «що постійно допомагають голові своєї сім'ї своєю працею в їхніх промислах та заняттях, зокрема в сільському господарстві помічними вважали незалежно від віку тих осіб, що беруть участь в основних сільсько-господарських роботах (польові роботи, молотьба...), хочби вони й працювали одночасно і в домашньому господарстві», «...працюючих в домашньому господарстві вважається за несамодіяльних». Отже з цих пояснень виходить, що одна дочка господаря, яка крім домашньої праці виконує ще й іншу роботу в полі, в стаїні і т. д., є самодіяльна, друга-ж, яка тільки варить — уже

¹⁾ Таблиця XI на стор. 65.

несамодіяльна і т. д. Внаслідок цього неприродно зростає графа доросла-ж дочка, що сама веде все домашнє господарство батька — несамодіяльна і т. д. Внаслідок цього неприродно зростає графа самодіяльних в сільському господарстві. Утворено окрему соціяльну групу безробітних. На нашу думку, безробітні не мають якихось особливих постійних прикмет, щоби з них можна було творити окрему соціяльну групу, — безробіття явище індивідуально тимчасове: сьогодні безробітний, а завтра вже на тій чи іншій праці. Врешті група осіб, «що не мають, або не вказали заняття», складена механічно. До неї зараховано «осіб, що живуть на нетрудові прибутки», «осіб, що живуть від здачі будинків», поміщаючи їх рядом з особами, що живуть на аліменти, з дітьми в притулках, старцями, в'язнями і т. д.....

Взагалі, не зважаючи на те, що в основі світогляду комуністичної партії лежить клясове розуміння структури суспільства, в радянських даних це не дуже то виділяється і важко за ними встановити поділ на кляси. Через недостачі клясифікації і приходиться відмовитися від висновків.

Крім того в наведеній таблиці при вирахуванні відсотків не береться під увагу вільних професій та не зазначається розподілу на основі професії групи безробітних. У слідуючій таблиці подано відсотковий поділ на основі професій, а саме: I варіант за попередньою таблицею і II варіант, взявши в обрахунок теж групи: 3) осіб вільних професій, 8) осіб без зазначеного заняття, 9) осіб безробітних та групу 10) інших. Крім того для порівняння подаємо дані за 1897 р., але не в рамках території УССР, лише в рамках 9 губерній (Волинська, Подільська, Київська, Херсонська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська).

ТАБЛ. XII.

ПЕРЕСЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ 1897 і 1926 РР.

З А Н Я Т Т Я	в % до всього населення		
	1 9 2 6 рік		1897 рік
	1 варіант	2 варіант	9 губерній
Сільське господарство	80,7	76,8	74,2
Фабр.-заводська промисловість	5,4	5,2	9,1
Ремісн.-кустарна промисловість	3,8	3,6	
Будівництво	0,6	0,6	5,2
Транспорт	2,6	2,5	
Торгівля	2,4	2,3	
Інші	4,5	9,0	11,5
в т/ч. а) вільні професії	—	0,3	
б) установи	2,6	2,2	

НАСЕЛЕННЯ УССР НА ОСНОВІ СОЦІАЛЬНОГО СТАНУ ТА ГАЛУЗЕЙ ПРАЦІ В 1926 р. 1)

Соціальний стан та галузі праці	Все населення		Самодіяльне		Несамодіяльне		На 100 самодіяльних припадає несамодіяль
	душ	%/о	душ	%/о	душ	%/о	
I. ПО СОЦІАЛЬНИХ ГРУПАХ							
1. Робітники	2.456.295	8,46	1.071.856	5,98	1.384.439	12,49	129,15
2. Службовці	1.714.479	5,91	750.130	4,19	964.349	8,70	128,56
3. Особи вільних професій	84.272	0,29	32.299	0,18	51.973	0,47	160,91
4. Господарі з наймитами	370.629	6,28	144.211	0,80	226.418	2,04	157,00
5. Господарі, що працюють з членами родини або артлі	11.395.213	39,27	4.443.707	24,77	6.951.506	62,74	156,43
6. Одинці	1.367.070	4,71	525.581	2,93	841.489	7,60	160,11
7. Помічні члени родини господарів	10.335.966	35,62	10.335.966	57,61			
8. Особи без заняття, або не вказали заняття	476.305	1,64	323.174	1,80	153.131	1,38	47,37
9. Безробітні	326.734	1,12	194.355	1,08	132.379	1,21	68,11
10. Інші	141.791	0,49	119.046	0,66	373.738 ²⁾	3,37	19,11
Всього	29.019.747	100,00	17.940.325	100,00	11.079.422	100,00	61,76
II. ЗА ГАЛУЗЯМИ ПРАЦІ :							
2. Сільське господарство	22.297.756	80,68	15.111.924	87,50	7.185.832	69,21	47,55
2. Фабрично-заводська промисл.	1.507.604	5,44	622.232	3,60	885.372	8,54	142,29
3. Кустарно-ремісничя промисловість	1.044.702	3,76	396.387	2,29	648.315	6,24	163,56
4. Будівництво	163.109	0,59	56.814	0,33	105.292	1,01	182,13
5. Залізничний транспорт	536.548	1,94	170.287	0,99	366.621	3,54	215,08
6. Інші види транспорту	191.796	0,69	61.224	0,35	130.572	1,26	219,27
7. Торгівля	654.406	2,38	233.327	1,36	421.079	4,16	180,47
8. Установи	727.680	2,64	330.377	1,91	397.303	3,83	120,26
9. Інші галузі праці	516.051	1,88	287.879	1,67	228.172	2,21	79,26
Разом³⁾	27.649.652	100,00	17.271.451	100,00	10.368.201	100,00	60,03

1) „Україна“, 1928,

2) У тім числі 350,993 дітей до 10. р. життя, що мають власні джерела існування, але в час зведення цих даних ще не були рознесені по соціальних групах.

3) Увійшли в цей розподіл за галузями праці попередні соціальні групи: 1—2 і 4—7.

Із цих даних бачимо, що населення УССР слабо диференційоване, як в соціальному, так і професійному відношеннях. Україна є сільсько-господарською країною, промислово слабо розвинутою. Рівнож бачимо, що виправлені відсотки дещо міняють картину професійної структури населення УССР. Одначе чи виправлені, чи не виправлені відсотки, то всеж таки в порівнанні з даними з 1897 року вони вказують, що за час від 1897 року професійна структура населення не зазнала різких змін. Бачимо не стільки зріст індустріалізації, скільки зріст аграризації населення УССР. Ці цифри вказують нам теж на упадок відсотку населення, зайнятого в торгівлі та у транспорті. В цілому-ж бачимо, що диференціяція населення України не поступила сильно вперед, що ця диференціяція майже стаціонарна. Це тим більше вражає, що УССР є державою, яка має такі величезні природні багатства і перспективи промислового розвитку. Очевидно, що тут діє не брак можливостей для диференціяцій, але якісь інші причини.

Диференціяція населення — явище не кавзальне, але результативне; вона є наслідком економічного характеру країни, господарчого її розвитку та звязаного з ним розподілу праці. Слаба диференціяція населення має своє коріння, як у минулому, так і сучасному. В минулому — це слабкий економічний розвиток України в цілому, з одного боку дуже сприятливі природні умовини для хліборобства, з другого боку невикористовування тих природніх багатств, які дають підставу для розвитку обробляючої промисловости. Щодо цієї останньої, то тут фатально відбилася економічна політика російської влади, яка сприяла промисловому розвитку Московщини, занедбуючи Україну, або в кращому випадку черпаючи з України тільки основні сировці (вугіль, сире залізо і т. д.) для московської обробляючої промисловости. В сучасному продовжується ця політика імперської влади, в основу якої покладена вже традиційна в російській економічній політиці думка, що Україна є лише продуцент хліба і промислових сировців. Сюди належить також сучасне удержавлення великої промисловости і торгівлі, підпорядкованих всесоюзному центрові в Москві; звідси то підвищений % службовців і малий % господарів з наймитами. Коли до того додати загальне зубожіння населення, обмеження права власности, штучне гальмування накопичення приватного капіталу, чи його конфіскація час до часу, «класовий підхід» до предоставлення можливости осягнути вищу освіту й інші особливости комуністичної соціально-економічної політики, то не буде видаватися дивною ця мало що не стаціонарність у диференціяції населення України.

Властиво кажучи, слаба диференціяція населення, будучи, як сказано, головним чином наслідком економічного розвитку країни,

сама по собі не є злом з політичної точки погляду, впливаючи тільки на таку чи іншу політичну структуру держави в залежності від політичної організованості і сили тих чи інших шарів населення. Одначе цілком інакше стоїть справа, коли держава не з національно однородною і коли державна нація настільки мало диференційована, що деякі суспільні функції (особливо вищі) виконує інша, більше диференційована нація з такою соціальною структурою, що вона заміняє чи переважає недорозвинуті соціальні шари державної нації. У випадку політичних конфліктів таке положення може бути загрозливе для нормального функціонування суспільного (в тому й політичного) життя в державі, якщо не створить загрози для самого існування держави, особливо тоді, коли державна нація політично не сконсолідована.

Щоби з'ясувати собі стан справи в УССР в цьому відношенні, мусимо приглянутися соціально-професійній структурі самодіяльного населення української нації та національних меншостей. В наступній таблиці наведено дані за переписом 1926 р., одначе з тим, що особисту службу (слуги) виділено із групи службовців (урядовців) і перенесено до групи робітників, а з числа осіб без заняття виділено тих, що живуть від нетрудових прибутків і від здачі будинків в наєм. ¹⁾

Цифри ці нам показують, що найслабше диференційовані Українці, найсильніше Жиди. Кидається рівнож у вічі низький % службовців і робітників серед Українців та високий їх відсоток серед обох національних меншостей, зокрема робітників серед Росіян і службовців серед Жидів.

Але виникають ще такі питання: що зі себе уявляє група господарів?; з яких професій у кожної з націй вона складається?; до якої категорії належать службовці кожної національності?; як розподілені робітники кожної національності по професіях? Ці й подібні питання цікаві для нас не тільки самі по собі, але й через те, що тільки після їх розгляду і відповіді на них можна відповісти на питання про те, як розподілено поміж національностями виконання різних суспільних функцій. ²⁾

Отже переходимо насамперед до розгляду групи господарів.

Коли ми розібемо всіх господарів на групи на основі головних галузей заняття, то бачимо, що Українці мають перевагу в сільському господарстві (89,3%) і в будівництві (59,1%), Жиди в торгівлі (65,4%), а різні (головним чином міські) ремесла ділять поміж себе Українці і Жиди. Господарі Росіяни мають найвищі відсотки в будівництві (23,5%) і в транспорті (18,9%), але ніде

¹⁾ Таблиця XIII. на стор. 69.

²⁾ Таблиця XIV. на стор. 70

ТАБЛ. XIII.

СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНА СТРУКТУРА САМОДІЯЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПООДИНОКИХ
НАЦІОНАЛЬНОСТЕЙ УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕПИСОМ 1926 Р.¹⁾

Соціальні групи	Разом самодіяльного населення		Українці		Росіяни		Жиди		Інші	
	душ	%/о	душ	%/о	душ	%/о	душ	%/о	душ	%/о
I. Господарі	5113499	28,50	4342388	29,23	333903	21,61	212238	34,67	274970	28,18
з того:										
1) працюючі з наймитами	144211	0,80	109088	0,73	8153	0,53	15027	2,45	11943	1,22
2) працюючі з членами родини	4443707	24,77	3935152	26,49	269794	17,45	56778	9,28	231983	23,78
3) одинці	525581	2,93	298148	2,01	55956	3,63	140433	22,94	31044	3,18
II. Помічні члени родини господарів	10335966	57,61	9209742	61,99	534925	34,60	66959	10,94	524340	53,75
III. Робітники	1173357	6,54	655169	4,41	337682	21,84	95390	15,59	80397	8,73
IV. Службовці	648629	3,63	318672	2,14	162515	10,51	124309	20,31	43133	4,42
V. Безробітні	194355	1,08	75069	0,51	52490	3,39	54555	8,91	12241	1,26
VI. Особи вільних професій	32299	0,18	15474	0,10	4903	0,32	9816	1,60	2106	0,22
VII. Особи без заняття, або не вказали заняття	323174	1,80	180928	1,22	72440	4,68	44388	7,25	25418	2,61
в тім числі:										
з нетрудовим прибутком	42017	0,23	23434	0,16	7485	0,48	8435	1,38	2663	0,28
VIII. Інші	119046	0,66	59392	0,40	47090	3,05	4431	0,73	8133	0,83
Разом	17940325	100	14856834	100	1545948	100	612086	100	975457	100

1) Україна, 1928 р.

не складають навіть четвертини самодіяльних господарів. Виникає рівнож питання, чи всі ці господарі Росіяни є тубильними мешканцями України. Взагалі серед самодіяльного населення України є 784.616 самодіяльних осіб зайшлих на Україну, себто 4,4% усього самодіяльного населення, що перебувало в часі перепису на Україні. Господарів Росіян, що перебувають на Україні, є 333.903 душ. Господарів зайшлих з РСФСР є 137.589 душ, а зайшлих із властивої Московщини є 96.384 душі, себто в першому випадку 41,20% усіх господарів Росіян на Україні, у другому ж випадку 28,80%; отже у всякому разі господарів Росіян зайшлих на Україну є не менше як 28,8% усіх господарів Росіян на Україні, в той час, як серед усіх господарів України є зайшлих тільки 5,02% (256.806 душ).

Далі з цієї таблиці ми бачимо, що, хоча Українців господарів у сільському господарстві загалом є 89,3% з чого в хліборобстві 89,3%, в мисливстві і рибальстві 76,2% і в лісопромисловості 75,9% то всеж в інших галузях сільського господарства (огородництво, баштанництво і т. п.) є їх меншість (48,0%). Конкурентами Українцям є в рибальстві і мисливстві Росіяни, а в лісоводстві й інших галузях сільського господарства — Жиди.

В групі ремесл якраз виступає поділ ремесл між Українцями і Жидами. Українськими ремеслами (себто такими, де Українців є більше 50%) можна назвати: деревообробництво, чинбарство і мінеральництво (гончарство, цеглярство і т. п.). Жидівські ремесла — це папірництво, швацтво і перукарство; українсько-жидівські (де Жиди й Українці разом складають абсолютну більшість, при чому відсоток Українців вищий, ніж Жидів) — це обрібка металів і текстильництво; жидівсько-українське ремесло: харчівництво; українсько-російське ремесло-пральництво. Росіяни складають 7—12% у всіх ремеслах, являючись таким чином конкурентами і Українцям і Жидам, і тільки в пральництві є конкурентами одним тільки Українцям.

Таким чином, коли би скласти ремісничі союзи по цехах, як це бачимо в західній Європі, то із перелічених в таблиці 10 цехів Українці малиб абсолютну більшість тільки у 3 цехах, Жиди теж у 3 цехах, а рештіж цехів була би релятивна більшість або Українців (у трьох) або Жидів. Українці разом з Жидами малаб абсолютну більшість у всіх цехах, Жиди разом з Росіянами малиб абсолютну більшість у чотирьох цехах (папірники, швачі, харчовики і перукарі) і релятивну більшість серед металістів.

В будівництві Українці мають перевагу, як у цілому, так і по окремих цехах (крім грабарства — давньої домени кочуючих грабарських артілів Росіян). В будівництві завдяки його сезонному характерові і перемінности місця праці Росіяни мають відсоток вищий, ніж в якійбудь іншій групі господарів. Відсоток Жидів у будівництві зовсім незначний.

ТАБЛ. XIV. РОЗПОДІЛ САМОДІЯЛЬНИХ ГОСПОДАРІВ ПО НАЦІОНАЛЬНОСТІ ТА ГАЛУЗІ ГОСПОДАРУВАННЯ ЗА ПЕРЕПИСОМ 1926 р.¹⁾

Галузі господарювання :	Кількість господарів в абсолютних числах					Теж у відсотковому відношенні :				Відсотковий розподіл за категоріями праці												
	Українці	Росіяни	Жиди	Інші	Разом	Укр.	Рос.	Жид.	Інші	г о с п о д а р і п р а ц ю ю ч і												
										з наймитами				з членами род.				одинці				
										Укр.	Рос.	Жид.	Інші	Укр.	Рос.	Жид.	Інші	Укр.	Рос.	Жид.	Інші	
Хлібороби	4.156.711	226.348	21 869	247.705	4.652.633	89,3	4,8	0,5	5,3	2,4	2,7	7,9	4,1	93,9	93,0	82,4	91,6	3,7	4,3	9,6	4,3	
Лісопромисловці	640	29	132	42	843	75,9	3,4	15,7	5,0	—	—	44,7	—	14,8	17,2	29,5	74,4	85,2	82,8	25,8	25,6	
Мисливці і рибалки	3.141	748	174	60	4.123	76,2	18,1	4,2	1,5	4,1	3,2	12,1	5,0	45,5	41,3	34,1	26,7	50,4	55,5	48,8	68,3	
Інші сіль. господарі	1.535	240	1.160	265	3.200	48,0	7,5	36,2	8,3	—	—	—	—	48,2	43,7	63,1	61,9	51,8	56,2	36,9	38,1	
Разом	4.162.027	227.365	23.335	248.072	4.660.799	89,3	4,9	0,5	5,3	2,4	2,7	7,7	4,1	93,8	92,7	80,9	91,6	3,8	4,5	11,4	4,3	
Заводовласники	24	27	299	31	381	6,3	7,1	78,5	8,1	10,0	10,0	10,0	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Металісти	13.547	3.592	11.896	3.632	32.667	41,5	11,0	36,4	11,1	9,9	7,3	9,1	8,1	19,1	16,2	17,4	23,7	71,0	76,5	73,5	68,2	
Деревообробники	16.780	4.294	7.731	2.498	31.303	53,6	13,7	24,8	8,0	3,1	2,4	6,7	3,3	17,4	16,1	22,3	22,3	79,5	81,5	71,0	74,3	
Папірники і полігр.	400	245	2.319	121	3.085	13,0	7,9	75,2	3,9	2,5	1,6	5,9	1,6	16,5	13,9	21,4	13,9	81,0	84,5	72,7	84,5	
Текстильники	7.120	1.586	5.416	499	14.621	48,7	10,9	37,0	3,4	1,3	2,0	5,7	3,0	19,7	18,8	23,6	23,6	79,0	79,2	70,7	79,6	
Швачі	24.844	7.912	37.483	2.923	73.162	34,0	10,8	51,2	4,0	4,7	3,0	6,4	4,1	8,4	6,9	13,6	5,1	86,9	90,1	80,0	90,8	
Чинбарі	49.531	9.703	21.286	5.065	85.581	57,9	11,3	24,9	5,9	5,5	4,7	8,8	5,9	12,6	15,3	16,9	10,0	81,8	80,9	74,2	84,1	
Мінеральники	3.541	162	428	108	4.239	83,5	3,8	10,1	2,6	4,2	7,4	24,1	12,0	46,2	33,3	31,8	47,2	49,6	59,3	44,1	40,7	
Харчовики	7.246	2.718	11 282	2.130	23.376	31,0	11,6	48,3	9,1	12,5	11,9	20,5	19,2	48,5	55,8	42,1	49,2	39,0	32,1	37,3	31,6	
Перукарі	660	554	4.047	344	5.605	11,8	9,9	72,2	6,1	7,4	7,8	11,6	10,2	15,0	18,6	14,0	12,8	77,6	73,6	74,4	77,0	
Пральники	2.028	1.449	365	332	4.174	48,6	34,7	8,7	8,0	0,3	0,1	3,0	—	3,4	1,7	8,5	2,7	96,3	98,2	88,5	97,3	
Інші ремісники	1.330	732	3.429	552	6.043	22,0	12,1	56,7	9,1	—	—	—	—	21,4	19,3	30,3	13,4	78,6	80,7	69,7	86,6	
Разом ремісники	127.027	32.947	105.682	18.200	283.856	44,8	11,6	37,2	6,4	5,4	4,4	8,7	6,9	16,5	16,6	19,7	18,8	78,1	79,0	71,6	74,3	
Мулярі	3.060	1.458	350	271	5.139	59,5	28,4	6,8	5,3	—	—	—	—	13,8	17,8	13,1	10,3	86,2	82,2	86,9	89,7	
Теслі	9.498	2.783	212	679	13.172	72,1	21,1	1,6	5,2	—	—	—	—	11,4	12,2	9,5	9,9	88,6	87,8	90,5	90,1	
Грабарі	192	574	8	7	781	24,6	73,5	1,0	0,9	—	—	—	—	24,0	28,4	25,0	14,3	76,0	71,6	75,0	85,7	
Інші будівельники	833	299	392	27	1.551	53,7	19,3	25,3	1,7	—	—	—	—	10,0	10,0	10,0	10,0	—	—	—	—	
Будівель. не розподілені	6.900	3.042	3.677	407	14.026	49,2	21,7	26,2	2,9	2,7	1,8	1,0	3,4	—	—	—	—	97,3	98,2	99,0	96,6	
Разом будівельники	20.483	8.156	4.639	1.391	34.669	59,1	23,5	13,4	4,0	0,9	0,7	0,8	1,0	11,5	13,0	9,9	8,8	87,5	86,3	89,3	90,2	
Хурмани	5.157	1.648	4.437	633	11.875	43,4	13,9	37,3	5,3	—	—	—	—	14,4	14,7	17,5	13,3	85,6	85,3	82,5	86,7	
Візники	3.193	2.224	2.933	434	8.784	37,0	25,3	33,3	4,9	—	—	—	—	10,0	10,0	10,0	10,0	—	—	—	—	
Інші перевізники	2.147	1.070	1.776	269	5.262	40,7	20,5	33,8	5,1	—	—	—	—	50,9	26,2	20,8	34,6	49,1	73,8	79,2	65,4	
Перевізники не розпод.	226	76	280	14	596	37,9	12,8	47,0	2,4	10,0	10,0	10,0	10,0	—	—	—	—	—	—	—	—	
Разом перевізники	10.723	5.018	9.426	1.350	26.517	40,4	19,0	35,5	5,1	2,1	1,5	3,0	1,0	17,1	10,4	12,9	13,1	80,8	88,1	84,9	85,9	
Купці	19.431	8.707	64.749	4.838	97.749	19,9	8,9	66,3	5,0	2,5	—	4,3	5,3	24,5	18,6	23,5	23,7	73,0	78,3	72,2	71,8	
Розносці	1.106	1.083	2.172	334	4.695	23,6	23,1	46,3	7,1	—	3,1	—	—	6,3	4,2	2,8	4,2	93,7	95,8	97,2	95,7	
Разом торгівці	20.537	9.790	66.945	5.172	102.444	20,0	9,6	65,4	5,0	2,3	2,8	4,2	4,9	23,6	17,0	22,8	21,7	74,1	80,2	73,0	73,3	
Інші господарі	1.557	600	1.912	753	4.822	32,3	12,4	89,7	16,0	10,0	12,0	31,7	17,0	33,7	23,8	9,8	6,4	56,3	64,2	58,5	76,6	

¹⁾ „Україна“, 1928.

Торгівля є сферою праці головно Жидів (65,4%). Цікава річ, що серед торгівців осілих на місці є Росіян всього на — всього 8,9%, але серед розносців їх уже 23,06%. Взагалі характеристичним для Росіян на Україні є те, що всюди там підвищений % господарів Росіян, де праця звязана з кочуванням, постійною переміною місця праці.

Транспорт у цілому і по цехах не дає абсолютної переваги господарям одної якоїсь національності, хоча там, де дані розподілено по цехах, Українці мають найвищі відсотки. Відсоток Росіян тут настільки високий, що разом з Жидами вони творять абсолютну більшість.

Щодо поділу господарів на основі форми господарювання (на господарів з наймитами, на працюючих тільки з членами родини або артїлі, на одинців), то у всіх галузях сільського господарства бачимо найвищі відсотки господарів з наймитами серед Жидів, зокрема в лісовому господарстві тільки Жиди є господарями з наймитами. Українці взагалі в сільському господарстві мають найнижчий відсоток господарів з наймитами.

В ремісництві по всіх цехах, окрім цеху обрібки металів, Жиди рівнож мають найвищі відсотки господарів з наймитами і найнижчий відсоток одинців. Росіяни в ремісництві мають найнижчі відсотки господарів з наймитами (крім текстильництва, обрібки мінералів і перукарства, де найнижчий відсоток господарів з наймитами мають Українці) і дуже високий відсоток одинців (крім харчовиків і перукарів). Інші національні меншости по відсоткам господарів з наймитами найближче стоять до Жидів, а по відсотку одинців — до Росіян, іншими словами: вони виявляють, як Жиди, найбільший нахил до перетворення свого трудового господарства в нетрудове і є зайшлими на Україні, як і Росіяни. Хоча Жиди і виявляють нахил до перетворення свого трудового господарства в нетрудове, але по відсотку господарів, що працюють разом із своїми родинами, вони найближче стоять до Українців, протиставляючись у цьому Росіянам та іншим національним меншостям. Щодо відсотку для всіх видів ремесства разом взятих, то сильні відхилення в окремих цехах впливають на середню, нівелюючи відносини в окремих цехах.

В будівництві Українці мають відсоток господарів з наймитами вищий, ніж Жиди. Тут працюють Жиди одинці більше, ніж в інших групах і цехах (крім цеху розносної торгівлі). В торгівлі Жиди мають нижчий відсоток господарів з наймитами, ніж інші національні меншости (дрібніші разом взяті); очевидно, що в торгівлі Жиди знаходяться під таким-же гнітом радянської влади, як Українці в сільському господарстві. Найнижчий відсоток господарів з наймитами мають у торгівлі Українці і за-

разом найвищий відсоток господарів працюючих разом з членами родини. Росіяни і тут виділяються найвищим відсотком одинців. У транспорті найнижчий відсоток господарів з наймитами мають Росіяни і рівнож найнижчий відсоток господарів, що працюють з членами родини, але, як звичайно, найвищий відсоток одинців. Українці по відсотку господарів з наймитами стоять на другому місці, а по відсотку господарів, що працюють з членами родини, на першому місці.

Ми не торкалися досі розподілу за національністю заводо-власників. Приватні заводи на 78,5% знаходяться в руках Жидів і найменше (6,3%) в руках Українців. При цій нагоді необхідно зупинитися над цією справою теж у звязку з групою господарів, що працюють з наймитами. Як заводо-власники, так і господарі, що працюють з наймитами, носять на Радянській Україні спільну назву «експльоататорів». Дані про цих «експльоататорів» показують нам кількість та характер теперішніх підприємців, звичайна річ, дріб-них підприємців, бо велика промисловість удержавнена, кляса великих підприємців совітською владою знищена і тільки рештки цієї кляси ще фігурують у цих даних. Сюди входять не стільки недобитки колишніх підприємців, скільки зародки нових.

Ці дані показують нам, що приватні заводи і приватна тор-гівля вже тепер майже на 3/4 є в руках Жидів. Дальше можна встановити, що ті ремества, які концентруються в містах, нахо-дяться теж переважно в руках Жидів. Коли ми порівняємо дані про господарів з наймитами в містах і відсоток Жидів серед усіх господарів даної групи, то побачимо, що там, де високий відсоток міських господарів (з наймитами), там теж високий відсоток Жидів і навпаки: де низький відсоток цих міських господарів, там високий відсоток Українців.

Ось декілька цифр, що вповні потверджують це твердження:

Господарі з наймитами	% до всіх господарів		
	міста	Українців	Жидів
Сільські господар	28	84,7	1,5
Заводо-власники	78,0	6,3	78,5
Металісти	54,3	44,8	36,5
Папірники і поліграфи	95,5	6,5	89,6
Перукарі	81,7	8,2	78,7
Будівельники	51,3	63,9	12,9
Текстильники	49,7	20,5	69,3
Деревообробники	47,8	42,1	42,6
Швачі	89,4	30,0	61,2

Вже з цього виникає припущення про можливість в УССР за-хоплення промисловости, в разі її денационалізації, національними

меншостями. Крім теперішніх заводовласників близькими кандидатами на заводовласників є інжиніри, серед яких Жидів і Росіян по 38,1%, а Українців лише 14,3%. Дальші потенціональні кандидати на власників, або принаймні на керуючі чи видні місця в промисловості й торгівлі — це технічний персонал на державній службі, — отже в державній промисловості, який складається на 48,4% з Українців 33,6% Жидів і 10,3% Росіян. Нарешті ще й господарчий персонал на державній службі, який нараховує 40,8% Жидів, 33,8% Українців, 16,6% Росіян і 5,8% інших, рівнож може стати кадром майбутніх підприємців.

З усього вище вказаного бачимо, що нині положення в УССР щодо промисловості таке: приватна промисловість знаходиться майже 3/4 в руках Жидів, у державній промисловості фінансово-господарчий апарат в руках почасти Жидів, почасти Українців, технічний-же апарат в руках переважно Росіян, а потім уже Українців. Керівництво промисловою політикою знаходиться в руках союзного правительства в Москві, отже, Росіян. Оскільки до війни промисловість України знаходилася, не згадуючи про закордонний капітал, в руках Росіян, то революція виелімінувала їх з приватної промисловості, даючи дорогу в першу чергу Жидам. Очевидно, що для Жидів у випадку зміни економічного режиму були би конкурентами не стільки Українці, як Росіяни, особливо бувші власники, нині переважно емігранти, або «специ» у державній промисловості.

В цілому, як бачимо, національний склад господарів не випадає блискуче для української народности в УССР. Крім декількох, у більшості професій національний їх склад далеко не відповідає національному складові всього населення України.

По розгляді групи господарів слід іще зупинитися над національним складом помічних членів родини господарів. Статично більша або менша кількість помічних членів родини господарів або є супровідним явищем в деяких галузях господарювання, або вказує на брак сторонніх робочих рук, чи неможливість їх наймати, через що члени родини затримуються в господарстві, як робоча сила, або є наслідком неможливості знайти в народньому господарстві пристосування для своїх сил і тоді вони поневолі залишаються в господарстві. З другого боку, динамічно, помічні члени родини господарів є тою природньою резервою, з якої поповнюються і на якій ростуть кадри як самостійних господарів, так і пролетаріату. Найбільша така резерва за даними перепису 1926 р. є в Українців, найменша у Жидів.

Цікава річ, що в тих професіях, де Українців більше, або близько 50%, там, як правило, відсоток помічних членів родини господарів (Українців) вищий і за відсоток господарів, що працюють з членами родини, і за відсоток господарів одинців.

У Жидів таж сама картина. Тільки у Росіян відсоток помічних членів родини господарів менший у всіх цих відношеннях. Іншими словами: в Українців і Жидів у тих професіях, де їх є значна кількість, помічається накопичення теж помічних членів родини господарів, у Росіян же такого накопичення теж помічних членів родини господарів, у Росіян же такого накопичення не помічається. Це вказує на те, що економічні можливості пристосування своєї праці та господарчого усамостійнення для тубильного населення України дуже обмежені. Інше положення Росіян господарів: вони, як ми бачили, домінують у кочових професіях та в значній мірі є зарібковою імміграцією на Україні, тож серед них менше помічних членів родини, а господарів найбільше одинців. Кількість їх за радянської влади все зростає. Росіяни вклинаються таким чином поміж Українців і Жидів не лише політично, але й економічно.

Таблиця XV зясовує національний склад робітництва УССР — цього, де поміне диктатора, всього державно-політичного життя

В цілості самодіяльне робітництво України складається на 54,6% з Українців, на 29,2% з Росіян, на 8,7% з Жидів і на 7,5% з інших. Отже, при порівнанні з відсотками національного складу всього населення України, видно тут незвичайний ріст удільної ваги в першу чергу Росіян, а далі і дрібних національних меншостей разом взятих. Хоча Українці в цілому мають більшість серед робітництва, дуже зрештою незначну, але ця більшість складається головним чином через те, що сільсько-господарські робітники, одна з чисельно найбільших груп, — на 82,3% Українці. Друга професія, в якій Українці мають абсолютну більшість, це залізничники (72,7%), далі йдуть водники (56,3%), робітники на силовнях (53,1%) і металісти (52,9%). Отже із 18 професій зазначених в таблиці лише в чотирьох Українці мають більшість і то з них сільсько-господарські робітники — розпорошені.

Жида мають більшість у двох професіях (серед швачів і тютунників), Росіяни серед гірників та будівельників.

Коли порівняти національний склад господарів і робітників за професією, то побачимо, що Українці і Жида тратять на відсотках робітників, Росіяни-ж зискують в порівнанні з відсотками господарів і то дуже сильно за рахунок і Українців і особливо Жидів. Як серед господарів Росіян, так і серед робітників Росіян є дуже багато зайшлого елемента, іммігрантів.

Серед самодіяльних робітників є робітників зайшлих на Україну 235.740 душ, або 21,99%, з ССРСР — 188.256 душ або 17,55%, з РСФСР — 15,72% усіх робітників, що перебувають в УССР.

1) Таблиця XV.. на стор 76.

Коли рахувати за Росіян тільки тих, які зайшли на Україну з властивої Московщини, то на 312,607 самодіяльних робітників Росіян в УССР є 155.464 самодіяльних робітників Росіян імігрантів, або 49,73% усіх робітників Росіян на Україні. Радянська влада в УССР спирається у своїй діяльності крім армії ще й на робітництво (т. зв. диктатура пролетаріату). Як бачимо, російські робітники в УССР майже на половину елемент зайшлий.

Сучасний високий відсоток Жидів серед робітництва — явище тісноз вязане зі сучасним соціально-екоомічним режимом в УССР. З ментом привернення волі підприємчої діяльності, можна думати, значна кількість цього робітництва буде змагати до самостійної підприємчої діяльності, зрештою із 18 професій значніший відсоток Жидів бачимо тільки в семи.

Національний склад робітництва має особливу цікавість та вагу для тих громадсько-політичних чинників, які по своїй ідеології та програмі діяльності стоять близько до робітництва. Перед ними стоїть завдання боротьби з російськими та русофільськими елементами і впливами серед робітництва та організація і керування професійним рухом.

Склад службовців для українського стану посідання уявляє з себе значно сумнішу картину, ніж попередніх соціальних груп, як це бачимо із слідуючої таблиці: ¹⁾

Що правда, в цій таблиці показано, що Українців службовців є 51%, але сюди входить і особиста прислуга і молодший обслуговуючий персонал (курери, сторожі і т. п.). Якщо їх виключити зі складу службовців, то будемо мати серед решти:

Українців	48,1%
Росіян	24,0%
Жидів	21,5%
Інших	6,4 ⁹

Отже Українців урядовців є в дійсности не більшість, але меншість в УССР. Керівничого персоналу має бути 50,4% Українців. Українці ще складають більшість культурно-освітнього персоналу, серед якого головна маса народні вчителі. Одначе характеристично, що серед учителів трудшкіл Українців є 76,6%, а за рідну мову мають українську мову лише 71,5%. Коли меншість Українців серед урядовців характеризує напрямок національно-державної політики сучасної влади УССР, то 15,7% Росіян і 9,9% Жидів серед культурно-освітнього персоналу доводить кращу забезпеченість культурними силами національних меншостей у кращому випадку, в гіршому-ж русифікаційний характер культурно-

¹⁾ Таблица XVI. на стор. 78.

ТАБЛ. XV.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД САМОДІЯЛЬНОГО РОБІТНИЦТВА УКРАЇНИ ЗА ПЕРЕПИСОМ 1926 Р.¹⁾

Професії	Всіх разом	Українці	Росіяни	Жиди	Інші	% міського роб.	Відсотки до суми по даній професії			
							Укр.	Рос.	Жид.	Інші
Сільськс-господарські робітники	147280	121075	13431	1007	11767	5,5	82,3	9,1	0,7	7,9
Гірники	123841	39081	71652	94	13014	74,4	31,3	57,9	0,1	10,5
Металісти	177220	93749	57901	13163	12407	78,7	52,9	32,7	7,4	7,0
Деревообробники	27611	13554	7435	4897	1725	77,6	49,1	26,9	17,7	6,3
Папірники	3283	1301	600	1209	173	80,4	39,6	18,3	36,8	5,3
Друкарі	11014	3582	2538	4640	254	97,7	32,5	23,1	42,1	2,3
Текстильники	10027	3738	2985	2658	647	86,2	37,3	29,7	26,5	6,5
Швачі	14562	3714	1407	9130	311	74,9	25,5	9,7	62,7	2,1
Чинбарі	22227	9307	2996	8545	1379	76,9	46,4	13,5	38,4	6,2
Харчовики	35650	16997	7532	7917	3230	71,7	47,6	21,1	22,2	9,1
Тютюнники	4342	1209	536	2535	62	95,1	27,8	12,4	58,4	1,4
Хеміки	3910	1712	1218	736	244	80,7	43,8	31,2	18,8	6,2
Мінеральники	14209	7093	3508	1175	2433	60,2	49,9	24,7	8,3	17,1
Будівельники	44505	16676	22568	2601	2210	76,6	37,9	51,2	5,9	5,0
Залізничники	57057	41524	12382	152	2999	57,4	72,7	21,7	0,3	5,3
Місцевий транспорт	62100	28116	23434	4957	5593	77,2	45,3	37,7	8,0	9,0
Водники	4417	2488	1589	46	294	82,0	56,3	36,0	1,0	6,7
Робітники на силовнях	36288	19223	13266	1050	2699	74,2	53,1	36,6	2,9	7,4
Інші робітники	272293	161538	65639	26670	18956	61,4	59,0	24,0	9,7	7,1
Разом	1.071.856	585.671	312.607	93.181	80.397	62,0	54,6	29,2	8,7	7,5

1) „Україна“, 1928 р.

освітньої праці, керованої радянською владою. Щодо більшості Українців серед діловодного персоналу, то це цілком легко пояснюється тим, що при політиці «українізації» є необхідність мати в адміністративному апараті перекладачів та писарів, що володіли українською мовою для ведення біжучої переписки.

Щодо категорій службовців, де Українці мають більшість, то це є переважно нижчі категорії з нижчим освітнім цензом. Де йде про творців політики, чи вірніше сказати, головних виконавців диктованої з Москви політики, отже про вище кваліфікований урядовий персонал, який може впливати як не на творення принципів політики, то принаймні на проведення їх в життя, там Українці в меншості. Про це свідчать отсі дані: в 1926 р. на основі перепису в УССР було разом урядовців вищої кваліфікації (керуючий персонал, юристи, техніки, фінансово-господарчий персонал, робітники мистецтв): Українців — 41,9%, Росіян — 24,3%, — Жидів — 27,1%, і інших 6,7%. Це значить, що в державному апараті УССР краще кваліфіковані Українці знаходяться в меншості. Якби хотіти пояснити це браком української інтелігенції, то природньо виникає думка, що державна влада дбає про підготовку кадри службовців Українців з високою освітою, щоб обмежити вплив на ведення державних справ неукраїнських елементів узагалі і русифікаторських зокрема. Тимчасом статистика студентства на Україні каже ось що: ¹⁾

Отже ми бачимо, що як у високих, так і середніх школах саме по ційно вказаних нами галузях (техніка, медицина, економіка) Українці студенти, майбутні державні урядовці, знаходяться в меншості. Ми не кажемо вже взагалі про те, що кількість студентства у високих школах УССР при великій її потребі в інтелігентських силах у звязку з майбутнім розвитком промисловости на Україні є надто низька.

В той-же час серед службовців є чимало зайшого елемента, а саме — 159.227 душ самодіяльних службовців, або 21,22% усіх службовців в УССР. Як серед робітництва, так і тут є величезний відсоток зайшлих Росіян, а саме зайшлих з Московщини є в УССР 83,898 самодіяльних службовців, або 44,67% усіх службовців Росіян. На жаль, не маємо даних, скільки з інших районів ССР є зайшлих Росіян службовців, їх мабуть теж чимало.

Вільних резерв українських інтелігентських сил за даними перепису нема, як це показує таблиця національного складу осіб вільної професії: ²⁾

Серед цієї групи самодіяльного населення Українці не складають навіть половини, а коли виключити священо- і церковно-

¹⁾ Таблиця XVII. на стор. 80. ²⁾ Таблиця XVIII. на стор. 81.

ТАБЛ. XVI.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД САМОДІЯЛЬНИХ СЛУЖБОВЦІВ УССР. ЗА ПЕРЕПИСОМ 1926 Р.)

	Разом в УССР.	У тому числі				% у містах	в % до суми по професії			
		Українці	Росіяни	Жиди	Інші		Українці	Росіяни	Жиди	Інші
Керовничий персонал	59348	29897	13113	11872	4466	64,3	50,4	22,1	20,0	7,5
Юридичний персонал	4004	1807	957	940	300	80,9	41,1	23,9	23,5	7,5
Технічний персонал	54919	26565	18470	5669	4215	72,5	48,4	33,6	10,3	7,7
Господарчий персонал	77013	26006	15086	31486	4435	78,0	33,8	19,6	40,8	5,8
Обліково-контрольний персонал	125563	57562	33329	27259	7513	81,1	45,9	26,5	21,6	6,0
Діловодний персонал	47148	24046	11081	9514	2507	78,4	51,0	23,5	20,2	5,3
Медично-санітарний персонал	49144	18935	11484	15669	3056	75,7	38,5	23,4	31,9	6,2
Культурно-освітній персонал	71156	48476	11152	7052	4476	46,3	68,1	15,7	9,9	6,3
Робітники мистецтв	6070	1660	1867	258	385	95,7	27,3	30,8	35,6	6,3
Робітники зв'язку	8715	5784	2256	248	427	76,2	66,4	25,9	2,8	4,9
Охорона безпеки	27452	15193	8471	1380	2408	60,8	55,3	30,9	5,0	8,8
Робітники гігієни	8225	3328	2218	2150	529	87,8	40,5	27,0	26,1	6,4
Молодший обслуговуюч. персонал	101105	55160	31300	6855	7790	74,5	54,5	31,0	6,8	7,7
Особиста служба	10150	69498	25075	2209	4719	74,5	65,5	24,7	2,2	4,6
Інші службовці	876	4253	1731	257	626	63,9	48,6	19,7	24,6	7,1
Разом	750130	388170	187590	126518	47852	73,1	51,7	25,0	16,9	6,4

1) „Україна“, 1928 р.

ТАБЛ. XVII.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД УЧНІВ ВИЩИХ НАЧАЛЬНИХ
ЗАКЛАДІВ НА 1. I. 1927 Р.¹⁾

Навчальні заклади	Кількість учнів	З них у %					
		Українці	Росіяни	Жиди	Поляки	Німці	Інші
I. Інститути							
Індустріально-технічні	6744	32,9	32,2	31,9	0,8	0,5	1,7
Сільсько-господарчі	3879	71,7	20,0	7,4	0,4	0,3	0,2
Соціально-економічні	3615	46,3	17,8	34,7	0,3	0,2	0,7
Педагогічні	6180	62,9	12,2	23,5	0,1	0,7	0,6
Медичні	5711	36,1	17,4	46,0	0,2	0,2	0,3
Художні	1382	55,9	14,6	28,3	0,1	0,1	—
Разом	27511	48,7	20,1	29,7	0,4	0,4	0,7
II. Технікуми							
Індустріально-технічні	8739	45,2	30,3	21,3	1,5	0,5	1,2
Сільсько-господарчі	3700	78,3	10,2	8,7	0,8	0,4	1,6
Соціально-економічні	1959	36,8	20,7	40,5	0,5	0,2	1,3
Педагогічні	8825	75,6	5,2	1,4	1,8	2,4	2,6
Медичні	624	23,2	11,5	63,6	1,5	0,2	—
Художні	2257	31,0	28,8	36,8	0,8	0,6	2,0
Разом	26104	57,7	17,6	20,3	1,4	1,1	1,9
III. Робфаки							
Індустріально-технічні	3082	48,3	30,8	17,0	1,4	0,1	2,4
Сільсько-господарчі	1161	83,9	9,8	3,2	1,2	0,1	1,8
Соціально-економічні	439	50,6	24,8	22,7	1,4	—	0,5
Педагогічні	1241	64,9	13,2	16,5	0,7	3,2	1,5
Медичні	628	65,0	16,2	16,6	2,1	0,1	—
Разом	6551	59,5	22,0	14,8	1,3	0,7	1,7

служителів, де одиноко Українці мають більшість, то одержимо такі відсотки:

Українців	25,5%
Росіян	17,0%
Жидів	48,6%
Інших	8,9%

Зіставляючи ці дані з вище наведеними даними про службовців, бачимо, що загально поширена думка начеб то із народностей УССР Росіяни мають розмірно найбільше інтелігенції, є помилкова. Найбільше інтелігенції, порівнюючи з іншими, мають Жиди (в абсолютних цифрах найбільше інтелігентів Українців).

Врешті розглянемо картину національного складу групи осіб без заняття, яку подає таблиця XIX.²⁾

¹⁾ „Україна“, 1928 р.

²⁾ Таблиця XIX. на стор. 82.

ТАБЛ. XIX.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД САМОДІЯЛЬНИХ ОСІБ БЕЗ ЗАНЯТТЯ ЗА ПЕРЕПИСОМ 1926 Р.¹⁾

КАТЕГОРІЇ ОСІБ	Всіх	У тому числі				% у містах	Відсотки			
		Українці	Росіяни	Жиди	Інші		Українці	Росіяни	Жиди	Інші
Дошкільні діти в притулках і дитбудинках	40.763	20.059	11.302	6.699	2.703	69,7	49,2	27,8	16,4	6,6
Учні, стипендіяти	35.314	20.976	6.425	5.344	2.567	83,8	59,4	18,2	15,1	7,3
Пенсіонери	77.351	37.205	23.557	11.408	5.181	83,0	48,1	30,5	14,7	6,7
Інваліди в інтернатах і інші підопічні	4.826	2.192	1.322	959	353	69,5	45,4	27,4	19,9	7,3
Хворі у лікарнях	27.747	16.241	6.212	3.375	1.919	82,2	58,5	22,4	12,2	6,9
Особи, що живуть на прибуток від здачі будинків	28.313	14.348	6.003	6.082	1.880	73,4	50,7	21,2	21,5	6,6
Інші особи з нетрудовими прибутками	13.704	9.086	1.482	2.353	783	32,0	66,3	10,8	17,2	5,7
Особи на аліментах	1.280	663	386	165	66	77,0	51,7	30,2	12,9	5,2
Старці, безпритульні	17.842	9.931	4.065	2.203	1.643	48,1	55,7	22,8	12,3	9,2
Інше деклясоване населення	2.088	1.064	613	111	300	58,8	51,0	29,4	5,3	14,3
Не зазначили джерела існування	29.817	15.993	4.259	3.925	5.640	37,4	53,6	14,3	13,2	18,9
Разом	323.174	180.928	72.440	44.388	25.418	73,3	56,0	22,4	13,7	7,9
Безробітні	194.355	75.069	52.490	54.555	12.241	86,3	38,6	27,0	28,1	6,3
Інші	119.046	59.392	47.081	4.431	8.133	93,1	49,9	39,6	3,7	6,8

1) „Україна“, 1928 р.

Кидається у вічі, що серед увязнених нараховується 75,2% Українців і 4,0% Жидів. Після війн і революції дивує малий (порівнюючи з % населення) відсоток Українців — інвалідів і пенсіонерів та високі відсотки Росіян в цих двох категоріях.

Полишаючи на боці категорію безробітних, серед яких Українців 75.069 душ (38,6%), Росіян — 52.490 (27,0%), Жидів — 54.555 (28,1%) й інших — 12.241 (6,3%), хочемо звернути увагу на категорію «інших». Ця категорія самодіяльних осіб обіймає 119.046 душ, серед яких у містах 110.758 душ, між якими є 46 жінок, і в селах 8.242 душі, між ними ні одної жінки. Українців у цій категорії самодіяльних осіб 49,9%, Росіян — 39,6%, Жидів — 3,7% і 6,8% інших. Ці факти: міський характер цієї категорії і відсутність жіноцтва вказують на те, що під цією категорією «інших» скрита частина постійної армії в УССР. Коли ми з цими відсотками національного складу армії порівняємо національний склад рекрутів в УССР, а саме: Українців 83,3%, Росіян 6,9%, Жидів 5,5%, інших 4,3%), то приходимо до висновку, що майже половина рекрутів Українців висилається в гарнізони, розташовані поза межами УССР, а на Україну присилають для служби рекрутів з Московщини.

В цілому розгляд соціально-професійної структури населення УССР за національністю виявляє, що Українці в масі становлять господарчу базу, виконують функції продуцентів матеріяльних дїбр чи то як самостійні господарі, переважно хлібороби, чи то як наймані робітники, уступають тільки в ремісництві чимале місце Жидам, а в промисловості витісняються в значній мірі зарібковою іміграцією з Росії. Функції розподілу матеріяльних дїбр через міновий апарат, чи то державний, чи то приватний, знаходяться в руках передовсім Жидів, функції керовництва й управління виконують на Україні Росіяни, даючи теж разом із собою видатне місце Жидам.

* * *

Закінчуючи цей огляд, мусимо зазначити, що ми тільки зачепили багато питань, які слід було би розробити докладніше, але не вичерпали цілої низки питань, що насовуються при розгляді нашої теми. Ці питання торкаються може менше сучасного положення, а більше майбутнього, особливо положення, яке утвориться на другий день державного усамостійнення України, на другий день зміни політичного режиму. Ми старалися тільки накидати канву, поставити деякі проблеми під увагу читача.

Статистичні дані в одних випадках несприятливі для державної нації в УССР, в інших випадках вони заспокоюючі. Але навіть в цьому останньому випадку не треба забувати про те, що

ТАБЛ. XVIII.

НАЦІОНАЛЬНИЙ СКЛАД САМОДІЯЛЬНИХ ОСІБ ВІЛЬНОЇ ПРОФЕСІЇ ЗА ПЕРЕПИСОМ 1926 Р.¹⁾

ПРОФЕСІЇ	Всіх	У тому числі				% % у містах	В % % до суми по професії			
		Українці	Росіяни	Жиди	Інші		Українці	Росіяни	Жиди	Інші
Інженіри	42	6	16	16	4	88,1	14,3	38,1	38,1	9,5
Лікарі	419	100	87	174	40	76,1	23,9	20,8	41,5	13,8
Ветеринарі	49	22	11	2	14	26,5	44,9	22,4	4,1	28,6
Зубні лікарі	906	42	73	763	28	95,1	4,6	8,1	84,2	3,1
Фельдшери й акушерки	1230	464	199	453	114	54,8	37,7	16,2	36,8	9,3
Учителі	7302	1555	1390	3671	686	88,4	21,3	19,0	50,3	9,4
Літерати	117	49	26	38	4	92,3	41,9	22,2	32,5	3,4
Робітники сцени	2936	899	578	1103	356	74,7	30,6	19,7	37,6	12,2
Художники	581	238	137	171	35	82,6	41,0	23,6	29,4	6,0
Адвокати	1882	761	331	686	104	71,5	40,4	17,6	36,5	5,5
Священо—і церковно- служителі	14273	10878	1826	1062	507	21,0	76,2	12,8	7,4	3,6
Інші	2562	460	229	1677	196	69,7	18,0	8,9	65,4	7,7
Разом	32299	15474	4903	9816	626	53,5	47,9	15,2	30,4	6,5

1) „Україна“, 1928 р.

нераз, коли ми рахуємося з тою чи іншою кількістю, з тим чи іншим відсотком Українців, треба поставити собі питання, чи за цією величиною стоїть також національне почуття, національна свідомість. Більше навіть, — будучи нині у стадії боротьби за власну державність, мусимо собі поставити питання, чи це національне почуття має підсвідоме, вяле, пасивне, чи воно підвищене й активне, готове до жертв в ім'я не тільки групово-національних, але й їх охоплюючих загально-національних інтересів. Бо тільки нація зі здоровим національним почуттям широких її мас, свідома своїх прав і своїх інтересів, є гранітною скалою, об яку розіб'ються ворожі сили сучасні і майбутні.

РЕЕСТРАЦІЯ МОВНОЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ ОЗНАКИ В ПЕРЕПИСІ 1926 РОКУ.

Передовсім треба зазначити, що до цього часу ані статистична теорія, ані практика не здобулись на вичерпуючі методи фіксації явищ національного порядку. Бракує наукової дефініції основного поняття — нації чи національності, а без неї, розуміється, статистичний дослід у царині націології тратить свій хребет та з головних ознак сходиться на другорядні, випадкові, а то й зовсім чужі та невластиві даному явищу. Новіші соціологи майже одностайно стверджують, що нація є може найбільш реальною формою сучасного суспільства, конкретнішою та натуральнішою від держави чи класу, але при спробі дефініції цього явища обмежуються зазначенням того, що поняття нації надзвичайно складне, бо в нього, мовляв, входить безліч чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру. Цій безсилості науки не треба дивуватись, бо наукова дефініція ніколи не приходить а priori. Крім того треба мати на увазі, що нація-явище історичне і, як таке, змінюється в просторі й часі. Колиж візьмемо під увагу органічну звязаність цілого суспільного життя, котре не дозволяє ізольовано розглядати ані одного свого аспекту, то надії на скору появу вичерпуючої дефініції поняття нації, мабуть, мусимо вважати безпідставними. Для статистики не залишається нічого іншого, як збирати відповідні матеріали за різними ознаками нашого явища та аналізувати їх статистичною індуктивною метою. Такі об'єктивні ознаки суспільства, як племінне походження, мова, рівень освіти, або суб'єктивні, так звані національні ідеї, політичні ідеали, безумовно в тій чи іншій мірі, посередньо чи безпосередньо, входять складовими факторами в суспільне, а, значить, і в національне життя, отже ці ознаки можуть бути основою статистичного дослідження. Тільки в самому процесі аналізу виявиться, які ознаки і в якій мірі та взаємозалежності діють у національному житті; лише на цій підставі можна буде намітити конкретний зміст ознак та бажані комбінації їх у статистичних дослідженнях.

Переходячи до розгляду статистичних даних перепису населення України 1926 р., ми наперед відкидаємо теоретичний критерій тої чи іншої ознаки і будемо оцінювати їх на підставі тих матеріалів, які вони принесли. Порівняймо склад населення України за національністю та за мовою. (Див. таблиця 1.).

Різниці між кольонками складу людности за національністю та за рідною мовою у всіх національностей за винятком Поляків значно більші в містах, ніж по селах. У всіх націй різниці відємні, себто означають втрату рідної мови, і тільки у Росіян ця різниця має додатний знак. Виходить з цих сумарних таблиць, що всі національності крім Росіян частинно втратили свою рідну мову та набувають мову російську. З особливою інтенсивністю цей перехід на російську мову позначається в містах. Так з 474 Українців у містах аж 112, себто 23,6%, перейшло на мову російську, з 228 Жидів на ту ж мову переходить 67, себто 29%. На селі цей відсоток для Українців доходить лише до 2%, а для Жидів тільки до 0.53%. У Поляків та Білорусинів утрата рідної мови просто катастрофальна: 40.2% для перших і 81.4% для других у містах та 56.9% і 75% на селі. Неймовірність такої асиміляції просто бе у вічі. Коли й навіть припустити теоретично, що мова і національність не покриваються, то всеж різниця, виведена в таблиці, за велика і ми змушені критично поставитись та докладніше проаналізувати статистичні дані обох рядів.

Різниця могла повстати з вини обох ознак. Могли розростись числа першого ряду, зібраного по ознаці національності, могли зменшитись і числа ряду другого — по рідній мові. Почнемо з національної ознаки перепису. Чи є підстави припускати перебільшення числа декларацій у графі національності, за чий рахунок і на чию користь цей процес відбувався?

Інструкція перепису ¹⁾ пояснює, що пункт 4-ий особистої картки (національність) «має визначити етнографічний склад населення. Рішати питання про те, до якої нації приділює себе запитаний, належить самому запитаному. В тих випадках, коли запитаний не рішається відповідати, перевага дається національності матери». «З огляду на те, що спис людности має установити етнографічний склад населення, то у відповідях на 4-те питання не вільно заступати релігією, підданством, громадянством, чи фактом перебування на території якої-будь республіки. Відповідь на питання про національність може не покриватись з відповіддю на питання 5-те про рідну мову. Для усталення запису тих осіб, що можуть себе назвати «русскими», необхідно точно визначити, до кого власне — до Росіян, до Українців, чи Білорусинів він себе зараховує. «Великорос» уважається за тотожне з «русским» і в особистих картках занотовується «русский». По закінченню перепису під час перевірки матеріалу заборонялись усякі поправки чи доповнення запису в особистих картках про національність (і про рідну мову), крім наступних випадків (у міських селищах): на випадок браку

¹⁾ Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XII., ст. 468.

в особистій картці відповіді про національність дітей, котрих батьки належать до одної національності, потрібно і дітей віднести до цієї-ж національності. Коли батьки різних національностей, то пропуск заступається національністю матери».

Ми вважаємо, що при додержанні ¹⁾ всіх приписів інструкції національне самовизначення могло відбутись з вистарчаючою вільністю та точністю. Як бачимо, інструкція перепису поняття національності трактувала дуже неясно, вагаючись між трактовкою етнографічною і суб'єктивно-декларативною. Можна припускати, що на практиці, при переводженні перепису, перемогло суб'єктивно-декларативне трактування. Кожен по силі свого розуміння вкладає в поняття національної приналежності свій індивідуальний зміст, акцентуючи той елемент, який здається йому найважливішим: політично-державний, етнографічний, рідну мову, релігію і т. д. Часом трапляється, правда, що суб'єктивні представлення кристалізуються дуже виразно та одноманітно у кожного індивіда маси. Кожен у підсвідомості відчуває якусь ідею без бажання надати їй вищу психологічну форму — форму поняття. Масова психологія знає випадки, коли якимсь абстрактним гаслом буквально насичене повітря і його всі розуміють, а ще більш відчувають. До подібних гасел в наших часах безумовно належить т. зв. національна ідея. Народи пізнають самих себе. Бурхливий період національного ренесансу переживала Україна в 1917—20 роках. Рівень національної свідомості в пізніших часах міг тільки підвестись: аджеж воля ніколи так гостро не відчувається та не ціниться, як після її втрати. Український народ тееріше поневолення терпить цілком свідомо, знаючи і свою національну приналежність і свою історію, маючи й свої політичні ідеали. Це саме можна сказати про національні меншости на Україні. Отже треба вважати, що при переписі 1926 року в Українців у рубрику національності вливалися в це поняття і первні суто політичні: національна ідея та державні змагання. Нема сумніву, що й російська меншість на Україні так само, коли ще не більш політично, розуміла це питання.

Але становище пануючої російської меншости цілком відмінне від поневоленої української більшости та решти меншостей на Україні. Теоретично беручи справу, Росіяни з походження, як основа сучасної влади, вже силою самого цього факту не мусять підлягати винародовленню; значить, усі Росіяни з походження мусіли попасти підчас перепису в рубрику 4. Відхилення могло йти тільки на збільшення дійсної кількості Росіян з походження за рахунок асимільованих елементів інших народів. Далі ми припускаємо, що російська меншість у найменшій мірі мала підстави тратити свою

---

¹⁾ Питання, чи додержано дійсно всіх приписів інструкції, ми залишаємо на боці; для висвітлення цього в матеріялах перепису ми не маємо даних.

ТАБЛИЦЯ І. 1).

НА 1000 ДУШ НАСЕЛЕННЯ В УССР В МІСТАХ ТА НА СЕЛАХ ОКРЕМО ПРИПАДАЄ:

Національні групи	М І С Т О			С Е Л О			Р А З О М		
	за нац.	за мов.	ріжн. %	за нац.	за мов.	ріжн. %	за нац.	за мов.	ріжн. %
1) Українців	473.9	362.0	-111.9	875.7	858.3	-17.4	801.4	766.7	-34.7
2) Росіян	251.0	447.9	+196.9	5.65	8.64	+29.9	92.4	153.1	+60.7
3) Жидів	227.7	161.2	-66.5	15.1	14.3	-0.8	54.3	41.4	-12.9
4) Поляків	18.4	11.1	-7.4	16.0	6.9	-9.1	16.4	7.7	-8.7
5) Німців	6.4	4.8	-1.6	15.2	15.0	-0.2	13.6	13.1	-0.5
6) Молдаван	2.1	1.8	-0.3	10.4	10.1	-0.3	8.9	8.6	-0.3
7) Греків	2.0	0.9	-1.1	4.0	3.5	-0.5	3.6	3.0	-0.6
8) Болгар	0.7	0.4	-0.3	3.7	3.7	—	3.2	3.1	-0.1
9) Білорусинів	7.0	1.3	-5.7	1.6	0.4	-1.2	2.6	0.5	-2.1
10) Татарів	3.1	3.0	-0.1	0.2	0.2	—	0.8	0.7	-0.1
11) Чехів	0.7	0.6	-0.1	0.5	0.5	—	0.5	0.5	—
12) Циган	0.5	0.2	-0.3	0.5	0.3	-0.2	0.5	0.3	-0.2
13) Вірменів	1.8	1.7	-0.1	—	—	—	0.4	0.3	-0.1
14) Латишів	1.3	—	-1.3	0.1	—	-0.1	0.3	—	-0.3
15) Литовців	0.9	0.4	-0.5	0.1	—	-0.1	0.2	0.1	-0.1

1) Див. Статист. щорічник „Україна“ за 1928 р., ст. 24, 33.

рідну мову і тому ми вважаємо, що у Росіян з походження національність в загальному і цілому мусить покриватися з рідною мовою.

Наведемо дані про кількість Росіян на Україні за рідною мовою. (Див. табл. 2¹)

Половина Росіян живе в містах, половина на селі. Відсоткові показники однакові для жінок і для чоловіків, отже можна їх перенести і на всю людність разом. Виходить, що відсоток збіжності національності та рідної мови у Росіян дорівнюється по цілій Україні 98,1%.

Порівняймо культурний рівень Росіян за рідною мовою російською та українською.

ТАБЛИЦЯ III.²)

Національність та територія		ПИСЬМЕННИХ У % %						
		Разом	Чоловіки	Жінки	Рідна мова			
					рос.	укр.	рос.	укр.
					Чоловіки		Жінки	
Росіяни	в містах	67,87	75,81	59,82	76,04	75,79	59,79	54,22
	по селах	43,08	56,81	29,85	56,73	65,34	29,54	47,10
	по Україні	55,52	66,47	44,71	66,56	69,15	44,68	51,91

По цілій Україні відсоток письменних у Росіян з українською рідною мовою вищий, ніж у Росіян з російською мовою. Явище це в дуже різких формах позначається на селі: 65,34% письменних у Малоросів проти 56,73% письменних Росіян серед чоловіків, та відповідно у жінок 47,10 проти 29,54%.

Таким чином перший ряд за національністю значніших перебільшень не міг зазнати навіть у Росіян. Про роздування чисел цієї граfi у недержавних національностей не може бути мови. Коли населення вкладає в поняття національної приналежності зміст національно-політичний, то від цього в першу чергу мусіла зрости кількість державної російської нації, за рахунок інших недержавних народів. Отже розбіжність рядів у таблиці 1 не викликана, на нашу думку, ані недостачами статистичних даних, ані ненормальним ходом самої реєстрації по національній ознаці 4-ій, і тому пояснень треба шукати на боці ряду другого під ознакою «рідної мови».

1) Таблиця 2 на стор. 90.

2) Див. Всесоюзная перепись населения. Том XI., ст. 22—23. Табл. VII-a під б.

ТАБЛИЦЯ II.¹⁾

	Разом	Чоловіки	Жінки	Р І Д Н А М О В А							
				рос.	укр.	інш.	неоз-нач.	рос.	укр.	інш.	неоз-нач.
				Чоловіки				Жінки			
Росіяни у містах	1343689	675952	667737	664986	6672	342	3952	657114	6434	358	3831
У відсотках		100%	100%	98.4%	1.0%	—	0.5 %	98.4%	1%	—	0.5%
По селах	1333477	654567	678910	640854	11642	561	1510	664411	12369	746	1354
У відсотках	—	100%	100%	97,9%	1.8 %	—	—	97.9 %	1.8%	—	—
По Україні разом	2677166	1330519	1346647	1305840	18314	903	5462	1321555	18803	1104	5185
У відсотках	—	100%	100 %	98.1%	1.4%	—	0.5%	98.1 %	1.4%	—	0.5%

1) Див. Стат. щорічник „Україна“ за 1928 р., ст. 34, 35.

Питання про рідну мову згідно з інструкцією мало установити ту мову, якою обслідуваний найкраще володіє. В інструкції не зазначено, хто має визначати цю найкраще опановану індивідом мову — сам обслідуваний, чи реєстратор, тому ми не можемо установити, якого характеру набрала ця ознака підчас перепису, суб'єктивного чи об'єктивного. Статистична теорія і практика в ознаці мови розрізняє три види: 1) Die Muttersprache — матірна мова, 2) Die Familiensprache — родинна мова, 3) Die Umgangssprache — розговірна мова і всі трактує, як об'єктивні ознаки. До котрої з них треба зарахувати «рідну мову» перепису? До всіх і до жадної. Не тяжко догадатись, яку ціль малось на увазі при такому штучно придуманому формулуванні питання про рідну мову. Ні одна держава до цього часу не відважилась на серйозне та об'єктивне переведення національної статистики, бо цеж мало безпосередньо лити воду на користь національних меншостей. Тому питання рідної мови, як одної з головних ознак націй, завше затушовувалось широкими дефініціями, що дозволяли кожного володіючого, крім рідної, декількома іншими мовами підвести під одну з цих останніх. Все це створило такий хаос у статистичних матеріалах на основі цієї ознаки, що дослідники воліли зовсім від неї відмовитись та для установлення кількості поодиноких національностей переходили до посередніх ознак, головню релігії. Нема найменших підстав підозрівати, що радянська влада в цьому питанні пішла новими шляхами. Пощо тоді питання особистої картки, що над усе мусять бути прості та самозрозумілі для маси, укладати в такий академічний спосіб? Де критерій найкращого володіння тою чи іншою мовою? Подібне питання може вирішити іспитова колегія і то для кожної категорії кандидатів мусять бути окремі вимоги. Про що йде, про досконалість грамотну, чи про вільніше володіння мовою? Зрештою не відомо, хто мав кваліфікувати знання тої чи іншої мови і хто в дійсности цю кваліфікацію переводив.

Отже можемо ствердити, що перепис не мав на увазі встановити ані мови матери (крім дітей до одного року), ані мови родинної. Подивимось, може малось на увазі мову розговірну. Ось, що в інструкції в цій справі передбачено: «На випадок, коли запитаний звичайно говорить не в тій мові, якою він краще володіє, рідною мовою вважається всеж та, котрою він краще володіє ¹⁾». Немає сумніву, що тут розговірної мови під рідною мовою не розуміли і ми маємо до діла з цілком новим та не менш загадковим поняттям «рідної мови» перепису. Не установивши змісту цього поняття в нашій аналізі статистичних даних за ознакою

¹⁾ Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том. XII., ст. 470.

рідної мови, не можемо посунутись ані на крок вперед.

Очевидно, «рідна мова» перепису покривалася з рідною мовою, як об'єктивною ознакою, тільки в одномовних та немовлят, і тому юднонаціональні терени мусять показувати максимальну збіжність даних за національністю та за «рідною мовою» перепису, що ми й бачили в таблиці 1-ій, порівнюючи показники розбіжності в Українців та Жидів по селах та в містах. Але й серед цієї людности трапляються часто знання іншої мови розговірної чи в письмі. Коли розговірна, родинна, рідна мова в юднонаціональних районах та сама, але шкільна друга, чужа, то чи на основі інструкції перепису письменні в чужій мові не мали цієї останньої вписувати, як «рідну мову»? Подивимось, чи наші апріорні міркування підтверджуються статистичними даними. ¹⁾

В основу нашої таблиці покладені статистичні дані кількості окремих національностей, зібрані по ознаці національної приналежності. Дотичні числа (промілі) показують, як розподіляється по наших кольонках кожна 1000 здекларованих Українців, Росіян, Жидів, Поляків. Дотичні числа цілої України та цілих підрайонів виведені не тільки для зазначених 4-х національностей, а для всього населення. Перший рядок 1000 Українців розподілив за рідною мовою так: 951 мають мову своєї національності і занесені до кольонки 1-ої, 55 російську мову (кол. 3) та 4 якусь іншу мову (кол. 4). За письменністю ця сама тисяча розподіляється в наступних кольонках 9 та 10 для чоловіків та 11, 12 для жінок. Кольонка 9 показує, скільки припадає письменних на кожную тисячу душ, у Українців напр. 560. Кольонка 10 з загального числа письменних на 1000 душ вибирає лише тих, котрі письменні в мові своєї національності. В Українців наприклад 384. Очевидно, що різниця між загальним числом письменних кольонки 9-ої та кількістю письменних в мові своєї національності кольонки 10-ої покаже нам, скільки письменних в чужій мові на кожную тисячу людей, у Українців, наприклад: $560 - 384 = 176$, котрі й занесені до останньої кольонки. Передостання, 13-а кольонка показує різницю між тисячою людей кожною національністю та кольонкою 1-ою, себто тих індивідів, у котрих чужа «рідна мова». Зіставлення останніх двох кольонок можуть показати, чи існує яка залежність між втраченою мовою своєї національності, як рідної мови, та письменністю в чужій мові. Скорелюємо 24 пари абсолютних ²⁾ значінь обох кольонок для чотирьох національностей по 6-ти підрайонах, обрхованих на підставі табл. 8. статистичного щорічника «Україна»

¹⁾ Таблиця 4 на стор. 93.

²⁾ Для дотичних значінь одержано $r=0,78$ по Україні і $r=0,92$ по містах, але для певности переходимо до абсолютних значінь рядів.

ТАБЛИЦЯ ІV. 1).

ТЕРИТОРІЯ ТА НАЦІОНАЛЬНІ ГРУПИ	ЗА РІДНОЮ МОВОЮ								За письменністю				Страт. рідну мову	Письменних в чужій мові		
	Мова своєї національн.	Не своєї національн.			Мова своєї національн.	Не своєї національн.			Всі письменні	З того мов. своєї націон.	Всі письменні	З того мов. своєї націон.				
		Укр.	Рос.	Інші		Укр.	Рос.	Інші								
	Чоловіки				Жінки				Чоловіки		Жінки				На 1000 чол.	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12			13	14
Вся Україна	923	11	61	5	923	11	62	4	581	409	324	219	77	172		
В тому числі:																
1. Українці на 1000 душ	941	—	55	4	941	—	56	3	560	384	278	180	59	176		
2. Росіяни " " "	981	14	—	5	981	14	—	5	665	633	447	429	19	32		
3. Жиди " " "	757	10	228	5	762	8	225	5	739	481	667	376	243	258		
4. Поляки " " "	427	498	69	16	455	470	69	6	542	295	425	301	563	247		
Міста на Україні	788	8	195	9	782	7	202	9	729	500	574	362	212	229		
В тому числі:																
1. Українці на 1000 душ	753	—	239	8	737	—	255	8	701	423	499	259	247	278		
2. Росіяни " " "	984	10	—	6	984	10	—	6	758	721	598	576	16	37		
3. Жиди " " "	700	7	286	7	709	6	279	6	752	450	687	351	300	302		
4. Поляки " " "	520	173	296	11	578	144	269	9	736	383	652	406	480	353		
Села на Україні	953	12	31	4	954	11	31	4	547	388	268	187	47	159		
В тому числі:																
1. Українці на 1000 душ	965	—	32	3	965	—	32	3	543	379	251	170	35	164		
2. Росіяни " " "	979	18	—	3	979	18	—	3	568	542	298	283	21	26		
3. Жиди " " "	944	18	35	3	950	16	32	2	693	583	295	464	56	110		
3. Поляки " " "	405	577	13	5	421	561	13	5	492	273	362	272	595	219		

1) Див. Стат. щорічник за 1928 р., ст. 34, 35, табл. 8, на підставі котрої й обраховано промілі.

за 1928 рік. Одержимо: $r = +0.73$. (Див. кореляційну табл. ч. А. ст. 95). Коли скорелювати ці самі 24 пари абсолютних значень кольонок, обрахованих на підставі таблиць VI тому XI, XII, XIII всесоюзного перепису окремо для міського населення, то одержимо залежність значно більшу: $r = +0.95$. (Див. корел. табл. Б. на ст. 96).

Зіставляючи оба коефіцієнти, треба припускати менший зв'язок між нашими рядами серед переважно одномовного сільського населення. Для всього населення, зокрема-ж для міської людности, коефіцієнт кореляції високий і можна вважати, що зв'язок між втраченою мовою своєї національності та письменністю в чужій мові в статистичних даних перепису існує і то дуже інтенсивний.

Таким чином наш здогад, що під «рідною мовою» перепису можна розуміти також і найкраще опановану мову в письмі, чи мову письменности, має крім логічних і статистичні підстави.

Щодо теренів з мішаним національним складом, то можна згори припускати величезну хаотичність змісту «рідної мови» перепису. Тут «ліпше опанована мова» з вини обох сторін, запитаного та реєстратора, могла бути і матірня мова, і мова родинна, і розговірня і та чи інша мова письменности. Для реєстратора та для кожного запитаного в залежності від кількості відомих останньому мов та ступня письменности питання про найкраще опановану мову перепису було загадкою, на докладне рішення котрої не було часу. Записували як «рідну мову» мабуть ту, котрою провадився розпит, отже розговірну — російську, або мову найкраще опановану в письмі. Про широкє записування до 5-ої рубрики останньої мови саме й говорить високий коефіцієнт кореляції в містах.

Таким чином зміст цієї ознаки постійно мінявся в залежності від однонаціональності чи многонаціональності терену, від кількості мов, що на них відомі, нарешті від ступня письменности населення в тій чи іншій мові. Хаотичність змісту у свою чергу викликала величезну розбіжність між національністю та мовою. Отже треба собі добре усвідомити, що «рідна мова» перепису не має нічого спільного ані з одним із 3-х видів понять про рідну мову в статистиці. Оперувати даними цієї рубрики в сенсі його заголовку, себто приймати їх за статистичні дані за ознакою «рідної мови», з методологічного боку було би величезним непорозумінням.

І непорозуміння ці весь час ширяться в науковій, популярній та агітаційній російській літературі. Скрізь оперують офіційними статистичними даними рубрики 5-ої особистої картки після її офіційного заголовку, без найменшої згадки про те, що саме розумілось під поняттям «рідної мови» в інструкції перепису. Сам факт некритичного відношення фахової радянської літератури до

Б. Кореляційна таблиця між стратою мови своєї національності та письменністю в чужій мові у чоловіків по містах України.

Територія та національність		Стратило мову своєї національн.	Письменні в чужій мові	Обрахунки коефіцієнта кореляції r		
Міста на Україні		x	y	xy	x ²	y ²
Поліська	Українці	29.709	28.883	858.085.047	882.624.681	834.227.689
	Росіяни	594	1.325	787.050	352.836	1.755.625
	Жиди	6.194	7.247	44.887.918	38.365.636	52.519.009
	Поляки	2.521	1.325	3.340.325	6.355.441	1.755.625
Право-береж-ка	Українці	51.404	56.572	2.908.027.088	2.642.371.216	3.200.391.184
	Росіяни	2.374	2.436	5.783.064	5.635.876	5.934.096
	Жиди	38.574	39.033	1.505.658.942	1.487.953.476	1.523.575.089
	Поляки	8.463	5.729	48.484.527	71.622.369	32.821.441
Лівобереж-ка	Українці	59.522	78.056	4.646.049.232	3.542.868.484	6.092.739.136
	Росіяни	2.782	3.021	8.404.422	7.739.524	9.126.441
	Жиди	36.743	32.037	1.177.135.491	1.350.048.049	1.026.369.369
	Поляки	2.278	1.715	3.906.770	5.189.284	2.941.225
Степ	Українці	61.654	61.506	3.792.090.924	3.801.215.716	3.782.988.036
	Росіяни	1.573	2.398	3.772.054	2.474.329	5.750.404
	Жиди	54.580	61.053	3.332.272.740	2.978.976.400	3.727.468.809
	Поляки	4.060	3.332	13.527.920	16.483.600	11.102.224
Дніпр.-підра-йон	Українці	31.099	38.892	1.209.502.308	967.147.801	1.512.587.664
	Росіяни	1.135	2.447	2.777.345	1.288.225	5.987.809
	Жиди	+22.767	-22.113	-503.446.671	518.336.289	488.984.769
	Поляки	1.987	1.884	3.743.508	3.948.169	3.549.456
Північ.-підра-йон	Українці	77.032	84.699	6.523.840.080	5.933.929.024	7.173.920.601
	Росіяни	2.508	13.215	33.143.220	6.290.064	174.636.225
	Жиди	10.313	8.951	92.311.663	106.357.969	80.120.401
	Поляки	2.160	1.828	3.948.480	4.665.600	3.341.584
		$\Sigma x = 512.026$	$\Sigma y = 559.697$	$\Sigma xy = 26.221.480.118$	$\Sigma x^2 = 24.382.232.058$	$\Sigma y^2 = 29.754.593.911$

n=24

Середні аритмет.

$$m_x = \frac{\Sigma x}{n} = 21.334,4$$

$$m_y = \frac{\Sigma y}{n} = 23.320,7$$

$$m_x^2 = 455.156.623$$

$$m_y^2 = 543.855.048$$

$$m_x m_y = 497.533.142$$

$$r = \frac{\frac{1}{n} \Sigma xy - m_x \cdot m_y}{\sqrt{\frac{1}{n} \Sigma (x^2) - m_x^2} \sqrt{\frac{1}{n} \Sigma (y^2) - m_y^2}} = \frac{\frac{26.221.480.118}{24} - 497.533.142}{\sqrt{\frac{24.382.232.058}{24} - 455.156.623} \sqrt{\frac{29.754.593.911}{24} - 543.855.048}} = \frac{1.092.561.672 - 497.533.142}{\sqrt{1.015.926.335 - 455.156.623} \sqrt{1.239.774.746 - 543.855.048}} = \frac{595.028.530}{\sqrt{560.869.712} \sqrt{695.919.698}} = \frac{595.028.530}{23.682,7 \times 26.380,2} = \frac{595.028.530}{624.754.363} = + 0,95 \pm 0,6745 \frac{1 - r^2}{\sqrt{n}} = + 0,95 \pm 0,6745 \frac{0,0975}{4,899} = + 0,95 \pm 0,0135 = + 0,95 \pm \frac{0,090}{4,899} = \pm 0,95 \pm 0,02$$

статистичних даних по цій ознаці дає підстави думати, що штучна конструкція його будувалась не без політичних міркувань.

Радянські статистики самі відчули неясність та недостаточність змісту рубрики «рідної мови», коли поруч з нею ставлять скрізь обраховану рубрику «мову своєї національності». Котраж з них означає справжню рідну мову? Нема сумніву, що на загальне питання про мову своєї національності кожен відповів би так, як і на питання 4-е про національність, бо ж на Україні ані одна національна група не втратила своєї окремої мови. Люди, що здобулися на виявлення свого інтимного звязку з рештою національної спільноти, в переважаючій своїй масі послідовно признались би і до національної мови.

Проте організатори перепису воліли визначати «мову своєї національності» не запитом в особистій картці, а через зіставлення даних по ознаці національної приналежності з даними по академічній ознаці найкраще опанованої мови.

Залишаючи дефініцію поняття рідної мови соціології і виходячи з чисто практичних міркувань статистичної доцільности, ми вважаємо, що найкраще виявлення фактичної ролі тої чи іншої мови в житті кожної національної групи на Україні мало би місце тоді, коли замість загального питання про рідну мову стояло би питання: «Чи знає мову своєї національності»? Поруч з цим основним питанням дуже бажано було би запитати про мову родинну та мову розговірну. Ріжниця між такими статистичними рядами могла би дійсно зясувати питому вагу кожної з живих мов по окремих національних групах в соціальних, територіальних, вікових і т. п. перетинах.

Перепис 1926 року даних про родинну та розговірну мову не дає. Залишаються дані кольонки «мова своєї національності», покалічені ще підчас перепису нещасливою дефініцією «рідної мови», як мови найліпше опанованої. Єдиний вихід, що його поручає статистична методологія в подібних випадках — інтерпеляція. Хоч посередньо виведені статистичні дані ніколи не мають ані достовірности, ані авторитетности даних безпосередніх, спробуємо всеж елімінувати з хаотичного змісту рубрики «рідної мови» перепису те, що можна признати за відповідаюче дійсности та проаналізувати ті дані в тій частині, про котру апріорно нічого сказати не можна.

Ми признали вже статистичну достовірність даних національного складу людности; признаємо, що рідною мовою кожної національної групи на Україні є жива мова своєї національності, але не приймаємо ми кількісних даних обрахованої рубрики під ознакою «мова своєї національності». І в цьому суть справи.

А. Кореляційна таблиця між стратою мови своєї національності та письменністю в чужій мові у чоловіків по Україні.

Територія та національність		Стратили мову своєї національн.	Письмен. в чужій мові	Обрахунки коефіцієнта кореляції r		
				По Україні	xу	x²
Полісся	Українці	189.203	270.849	51.245.443.347	35.797.775.209	73.359.180.801
	Росіяни	1.199	2.825	• 3.387.175	1.437.601	7.980.625
	Жиди	6.840	8.734	59.740.560	46.785.600	76.282.756
	Поляки	40.314	10.439	420.837.846	1.625.218.596	108.972.721
Право-береж.	Українці	63.786	334.129	21.312.752.394	4.068.653.796	111.642.188.641
	Росіяни	4134	3.969	16.407.846	17.089.956	15.752.961
	Жиди	41.386	46.215	1.912.653.990	1.712.800.996	2.135.826.225
	Поляки	+72.344	- 32.745	- 2.368.904.280	5.233.654.336	1.072.235.025
Лівобережжя	Українці	93.387	490.115	45.770.369.505	8.721.131.769	240.212.713.225
	Росіяни	5716	7.411	42.361.276	32.672.656	54.922.921
	Жиди	37.922	33.408	1.266.898.176	1.438.078.084	1.116.094.464
	Поляки	3.025	2.293	6.936.325	9.150.625	5.257.849
Степ	Українці	147.789	433.180	64.019.239.020	21.841.588.521	187.844.912.400
	Росіяни	6.582	7.387	48.621.234	43.322.724	69.341.769
	Жиди	+ 57.311	- 67.503	- 3.868.664.433	3.284.550.721	4.556.655.009
	Поляки	9.732	6.144	59.916.288	95.101.504	37.748.736
Дніпр. підр.	Українці	45.739	215.040	9.835.714.560	2.092.056.121	46.242.201.600
	Росіяни	2.826	3.981	11.250.306	7.986.276	15.848.361
	Жиди	24.422	23.933	584.491.726	596.434.084	572.788.489
	Поляки	2.441	2.189	5.343.349	5.958.481	4.791.721
Гірнич. підр.	Українці	121.350	242.936	29.490.001.040	14.735.532.100	59.017.900.096
	Росіяни	4.222	16.415	69.304.130	17.825.284	269.452.225
	Жиди	10.738	9.392	100.851.296	115.304.644	88.209.664
	Поляки	2.548	2.145	5.465.460	6.492.304	4.601.025
		Σx=995.016	Σy=2273377	Σxy=226287986849	Σx²=101546601988	Σy²=728331859309

n=24

Середні аритмет.

$$\begin{aligned}
 m_x &= \frac{\sum x}{n} = 41.459 & r &= \pm \frac{\frac{1}{n} \sum xy - m_x m_y}{\sqrt{\frac{1}{n} \sum (x^2) - m_x^2} \sqrt{\frac{1}{n} \sum (y^2) - m_y^2}} = \frac{\frac{226.287.986.849}{24} - 3.927.162.316}{\sqrt{\frac{101.546.601.988}{24} - 1.718.848.681} \sqrt{\frac{728.331.859.309}{24} - 8.972.636.176}} \\
 m_y &= \frac{\sum y}{n} = 94.724 \\
 m_x m_y &= 3.927.162.316 \\
 m_x^2 &= 1.718.848.681 \\
 m_y^2 &= 8.972.636.176 \\
 &= \frac{9.286.661.184 - 3.927.162.316}{\sqrt{4.231.108.417 - 1.718.848.681} \sqrt{30.347.160.703 - 8.972.636.176}} = \frac{5.359.498.868}{\sqrt{2.512.259.736} \sqrt{21.374.524.527}} \\
 &= \frac{5.359.498.868}{50.122,4 \times 146.201,1} = \frac{5.359.498.868}{7.327.950.015} = + 0,73 \pm 0,6745 \sqrt{\frac{1-r^2}{n}} = +0,73 \pm 0,06
 \end{aligned}$$

При обрахуванні даних ознаки т. зв. «мови своєї національності» в матеріалах перепису застосовано таку формулу: Кількість людей в поодиноких національних групах, що мають мову своєї національності, рівняється кількості національних груп мінус ті, що своєї мови не знають, та головне, знають її гірше, ніж іншу мову.

Зупинимось на цьому детальніше. Возьмемо 1000 особистих карток української людности в містах (див. табл. 4, рядок 2), у котрих в питанні 4-ому про національність зазначено «Українець». Виберемо ті особисті картки, в котрих і на питання 5-е про «рідну мову» зазначено «українська»; перелічивши їх, одержуємо 753, котрі й занесемо в кольонку 1-шу: «мова своєї національності». Чомуж решта Українців у числі 247 (див. кол. 14) не попала в кольонку 1-шу під ознаку «мову своєї національності»? Аджеж вони теж признались до української національності і мову українську майже всі знають? Знати українську мову — це ще не значить одержати в питанні 5-е особистої картки «рідна мова» — українська, бо для цього треба її знати найліпше з усіх знайомих мов. Коли цього підчас перепису не доведено, то реєстратор запише в питанні 5-м «рідна мова» російська чи інша. З наших 247 здекларованих Українців одержало 239 російську та 8 одну з інших мов. Таким чином 1000 Українців за ознакою рідної мови розподілилось так: 1000 Українців = 753 українська мова + 239 російська мова + 8 інша мова. Звідсіль знаходимо рівняння кольонки «мова своєї національності», до котрої ми занесли тих Українців, у котрих національність та «рідна мова» перепису покриваються:

$$753 = 1000 - 239 - 8.$$

Коли на місце цифр вписати назви тих кольонок, з котрих взяті числа, то ми одержимо наведену раніш словесну формулу. Назви кольонок можна скоротити до одних букв; наприклад основна кольонка = Н, кольонка 1 = Х, кольонка 3 = Р, кольонка 4 = І і наше рівняння прийме такий вигляд:

$$X - H - (P + I).$$

Коли замість трьох букв маємо змогу поставити їхні числові значіння, зможемо знайти і значіння четвертої букви чи кольонки:

$$X = 1000 - 239 - 8 = 753.$$

Очевидно, значіння кольонки Х, себто кількість людей, що за рідну мову мають мову своєї національності, залежить просто від Н, бо при постійних значіннях Р та І, Х буде змінюватись в одному напрямку з Н, та в зворотній залежності від Р та І, при постійному Н, Х буде мати більше значіння тоді, кколи Р та І зменшаться і навпаки.

Так обрхована кількість Українців з мовою своєї національності в даних перепису. Миж уважаємо, що кольонка «мова своєї національності» має наступну альгебраїчну формулу: кількість національної групи, зібраної по озназці 4-й мінус кількість осіб цієї національності, які свідомо зазначили в особистій картці, що вони мови своєї національності не знають. При інтерполяції нашої кольонки за постійну основу візьмемо значіння тої самої кольонки H , себто статистичні дані за національністю, а дані кольонки P ми уважаємо, як то доводилось раніш, за перебільшені, і нам треба знайти льогічні підстави та й кількісну міру зменшення її. В цьому полягає завдання інтерполяції.

Порівняємо спершу формулу обчислення нашої кольонки, котру назвемо через X_1 до анальогічної кольонки X перепису:

$$\begin{array}{l} \text{наше} \quad \quad \quad X_1 = H - (P_1 + I) \\ \text{в переписі} \quad \quad X = H - (P + I) \end{array}$$

В обох рівняннях H має те саме значіння. Кольонки I , себто кількоти Українців, що рідну мову одержали не українську і не російську, а якусь іншу, ми з огляду на її нечисленність аналізувати не будемо і приймаємо її теж за постійну. Таким чином і I в обох рівняннях тотожні і питання нового ряду X (числа людей з мовою своєї національності, що згідно з нашою формулою рівняється числу національної групи мінус ті індивіди, що цієї мови не знають), зводиться до відшукання різниці між даними P та P_1 .

Який матеріяльний зміст суми даних кольонки P плюс кольонки I ? В нашому прикладі Українці у містах — це ті Українці, що, як виявилось при реєстрації, знають мову російську — P , або іншу — I , краще, ніж свою українську і тому їх вилучено, віднято з загального числа Українців — H . По нашій формулі вилучуються з сукупности H тільки ті Українці, що мови своєї не знають, а зате знають мову російську і цих ми означаємо через P_1 , або знають іншу мову і попадають під туж кольонку I . Різницю між $P + I$ перепису та $P_1 + I$ нашої формули складають Українці, що володіють найменше 2 мовами, українською та російською, і знайшовши цю групу, ми тим самим вивязались би з нашого завдання. На жаль, особиста картка не запитувала кожного індивіда, якою саме мовою крім мови своєї національності він володіє, і ми мусимо посередньо та по частинах приблизно визначити кількість двомовних Українців.

Спочатку поділимо групу P на письменних і неписьменних.

З таблиці 14-ої XI тому «Всесоюзной переписи населения»¹ беремо кількість Українців в УССР з «рідною мовою» російською 621.932 і віднявши письменних серед них, одержимо 202.007, або

¹) Ст. 42 — 43, 46 — 47, 50 — 51.

32,5% цілої мужеської групи, а для жінок 357.458, або 53,4%, разом 554.465, або 43,4% усіх Українців з російською «рідною мовою». Подивимось, як 559.465 неписьменних Українців розподіляються між містом і селом по цілій Україні.

	Міста	Села	Разом
Чоловіки	72.764	129.243	202.007
Жінки	122.239	235.219	357.458
Разом	195.003	364.462	559.465

У відсотках до всієї української людности в містах група неписьменних з «рідною мовою» російською складає 7,69%, 5,8% для чоловіків, 9,5% для жінок та 1,76% на селі.

Чи ж можна поважно трактувати кваліфікацію на краще володіння російською мовою від української, коли біля половини (43,4%) усіх Українців, наділених «рідною мовою» російською, складають неписьменні? Розуміється, що ні. Треба знати хоч трошки українське село, щоби в основі відкинути думку про подібне поширення російської мови, і то як мови краще опанованої від української. Найвищий критерій кожного спостереження та висновку вимагає того, щоби вони не перечили дійсности і тому статистично установленій нами групі неписьменних Українців з «рідною мовою» російською маємо всі підстави повернути українську мову.

Наш другий рядок з таблиці 2 (в містах, для чоловіків) уже може прийняти інший розподіл:

Замість: 1000 Укр. = 753 укр. мова + 239 рос. + 8 інша мова, можна написати 1000 Укр. = 753 + 58 укр. мова + (239 - 58) рос. мова + 8 інш. мова = 811 укр. мова + 181 рос. + 8 інша мова.

Загальна формула нашої інтерполяції з огляду на те, що ми з групи Р виділили неписьменну частину - р, прийме такий вигляд:

$$X_1 = N - (P - p) - I,$$

де р = кількості неписьменних Українців чоловіків та жінок у містах та на селі.

Кількість неписьменних Українців, занесених до «рідної мови» російської, ми можемо вирахувати для тих територій, котрі розроблені за національністю, рідною мовою та письменністю. Така таблиця XIV¹⁾ для цілої України, таблиця IX¹⁾ для всіх підрайонів та X¹⁾ для всіх округ. Кожна з них подає дані окремо для міського та сільського населення, і тому перша наша поправка до кольонки «рідної мови» перепису може мати широке застосування.

Перейдемо з черги до другої, письменної частини Українців з рос. р. мовою. Неписьменні в ній складають 43%, отже на письменних залишається решта 57%. Колиж чоловіків та жінок брати окремо, то в нашій групі письменних буде 67,5% усіх чоловіків та 46,6% усіх жінок.

¹⁾ Всесоюзная перепись населения 1926 года. Т. XI, XII, XIII.

Абсолютні числа письменних Українців з російською «рідною мовою» перепису дадуть таку таблицю:

	Чоловіки	Жінки	Разом
Міста	227.377	204.468	431.845
Села	192.548	105.021	297.569
По Україні	419.925	309.489	729.414

Коли неписьменних Українців з російською рідною мовою було значно більше на селі — 364.462 проти 195.003 в містах, то письменні показують саме зворотно інтенсивність набування російської «рідної мови». У письменних ми можемо припускати інші мотиви, що переводили їх до категорії Українців з рідною мовою «руською», в першу чергу докладну знайомість російської мови розговорної чи в письмі.

Наведемо розподіл усіх письменних Українців та Росіян з рідною мовою українською за комбінаційними ознаками мови письменности. (Див. табл. 5).¹⁾

Переглядаючи першу кольонку письменности в українській та російській мові, зауважуємо, що письменність в обох мовах найбільше властива Росіянам з українською рідною мовою (47,5% в містах та 28,35% на селі), далі йдуть Українці з українською рідною мовою (45,27% в містах та 24,69% на селі) і тільки в третю чергу приходять Українці з російською рідною мовою, маючи в місті 30,35% та 13,43% на селі. Останнє місце припадає цій групі і серед жінок — 24,82% в містах та 11,17% на селі. Це саме останнє місце вони мають і по кольонці другій щодо письменности в мові українській; 2,21% в містах та 5,53% на селі остільки незначні, що в порівнанні з Українцями з рідною мовою українською та навіть з Росіянами з українською мовою назагал можна говорити про малу письменність в українській мові групи Українців з російською мовою. Зате наступна кольонка письменности в російській мові підносить цю групу на перше місце. В цій мові вони мають аж 65,50% в містах і 79,87% на селі у чоловіків та відповідно 71,37% і 81,16% у жінок, перевищуючи в 2-3 рази аналогічні відсотки не тільки Українців з українською рідною мовою, а й самих Росіян з українською рідною мовою.

Не підлягає сумніву знайомість української мови у письменних в мові українській та українській і російській разом. Таблиця 5 показує, що у чоловіків в містах відсоток письменних у цих комбінаціях мов складається з $2.21 + 30.35 = 32.56\%$, у жінок $2 + 24.82 = 26.82\%$. Таким чином для третини чоловіків і для чвертини жінок в містах у нас є докази не тільки загального

¹⁾ Таблиця 5 на стор. 102.

ТАБЛИЦЯ V.1)

ТЕРИТОРІЯ ТА РІДНА МОВА	Ч О Л О В І К И					Ж І Н К И						
	Всього	В тому числі в мовах					Всього	В тому числі в мовах				
		Україн. та рос.	Укр.	Рос.	Інші.	Мова грамот. не вказан.		Україн. та рос.	Укр.	Рос.	Інші	Мова грамот. не вказан.
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
ПО УКРАЇНІ;												
Українці з українською мовою	100	26,96	44,61	27,40	0,03	1,00	100	21,32	47,65	29,54	0,18	1,31
” з російською ”	100	22,59	3,73	72,09	0,01	1,58	100	20,19	3,48	74,69	0,03	1,61
Росіяни з українською мовою	100	36,00	29,77	32,75	0,05	1,43	100	32,88	32,93	32,66	0,08	1,45
МІСТА;												
Українці з українською мовою	100	45,27	24,91	27,83	0,01	1,98	100	39,38	24,53	33,98	0,06	2,05
” з російською ”	100	30,35	2,21	65,50	0,01	1,93	100	24,82	2,00	71,37	0,03	1,78
Росіяни з українською мовою	100	47,50	24,46	26,30	0,10	1,64	100	41,76	28,16	28,55	0,03	1,50
СЕЛА:												
Українці з українською мовою	100	24,69	47,05	27,36	0,03	0,87	100	18,29	51,54	28,79	0,20	1,18
” з російською ”	100	13,43	5,53	79,87	0,01	1,16	100	11,17	6,38	81,16	0,02	1,27
Росіяни з українською мовою	100	28,35	33,30	37,03	0,03	1,29	100	26,88	36,15	35,44	0,12	1,41

1) Див. Всесоюзная перепись населения. Т. XI., ст. 22.

знання української мови, але й знання її навіть у письмі. Аналогічні дані подає наша таблиця і для села. Серед чоловіків, письменних в українській мові, маємо 5.53%, і 13.43% письменних в українській та російській мовах, разом 18.96%. Для жінок маємо відповідно 6.38% + 11.17% = 17.55%. З наведених чисел ми можемо ствердити знання української мови в письмі тільки для п'ятої частини чоловіків та жінок письменних на селі. Решта понад 80% письменні виключно в мові російській.

Наведемо обрахунки письменних в українській та українсько-російській мовах серед нашої цілої групи письменних Українців з російською рідною мовою.

			% % до цілої гр.			
32.56 %	чол.	від заг. кільк.	227.377	в містах	74.034	5.9
26.82 %	жінок	„ „ „	204.468	„ „	54.838	4.3
18.96 _v °	чол.	„ „ „	192.548	на селі	36.507	0.2
17.55 _o °	жінок	„ „ „	105.021	„ „	18.431	0.1
Разом			729.414		183.810	

Всіх їх, як письменних в українській мові, можемо перенести з колонки «російської рідної мови» до колонки з «мовою своєї національності».

Таким чином з 1,288.879 Українців з російською рідною мовою після вилучення 559.465 неписьменних та 183.810 письменних в мові українській залишається 545.604 письменних в мові російській, з котрих на міста припадає 302.973 та 242.631 на села.

Друга наша поправка встановлює відсотки письменних в українській мові для чоловіків та жінок по містах та селах окремо. Оперуючи статистичними даними таблиць, наведених нами при обговорюванні першої нашої поправки на неписьменних, ми завше можемо знайти для кожного терену, починаючи з округи і вище, ту абсолютну кількість людей, що за нашими відсотками криється.

Попередня наша формула кількості Українців чоловіків у містах, що знають мову своєї національності, після другої поправки на письменних в українській мові прийме такий вигляд:

$$1000 \text{ Укр.} = (753 + 58 + 59) + (239 - 58 - 59) + 8 = \\ = (753 + 117) + 122 + 8 = 870 + 122 + 8.$$

Кількість колонки X (мова своєї національності) з 753 піднеслась на 117 до 870, на російську мову залишилось замість 239 лише 122 та 8 на інші мови.

Зупинимось ще на решті Українців, котрих ми залишили в старій колонці з російською «рідною мовою». Чи знає ця група українську мову? Статистичні дані дозволили нам установити їхню кількість і крім того їхню письменність виключно в російській

мові. Остання, як ми бачили на групі Росіян з українською рідною мовою, далеко не виключає ще знання живої української мови. Правда, ми не маємо безпосередніх статистичних доказів того, що на селі Українці письменні в російській мові знають та послуговуються мовою українською, але посередні вказівки на це ми маємо. Зіставимо відсотки письменних по окремих вікових групах Українців на селі за їхньою рідною мовою. (Див. табл. 6).¹⁾

Скрізь відсотки письменних серед Українців з російською рідною мовою переважають над відсотками письменних Українців з українською рідною мовою, і найбільшу різницю показують середні щодо віку групи від 35—65 років і вище, себто ті групи, у котрих шкільний вік припадає на передреволюційні часи безмежного панування російської школи на Україні. Не підлягає сумніву, що наша частина Українців письменних в російській мові комплектується саме старішими під оглядом віку групами, бож вилучена нами частина письменних в українській мові мусіла перейти через пореволюційну українську школу і силою самого факту належить до молодших віком груп. Отже перед нами група старіших віком селян, вихованих в російській школі, про котрих ширших інформацій статистичні дані перепису, на жаль, не подають. Але знаючи передреволюційну дійсність на селі, можна твердити, що російська сільська школа на Україні могла скоріше викликати рецидив анальфебетизму і в ніякому разі не в силі була відірвати українську молодь від української культури, а тим більше від української мови. Колиж прийняти на увагу, що на селі українську мову знають Поляки, Жиди, навіть Німці та Молдавани, то заперечувати знання української мови українським селянам тільки тому, що вони на 80% письменні в російській мові, нема ніяких підстав, крім хіба чисто формальних. Від селян, що перед революцією навчились російської письменности, не можна вимагати знання української мови в письмі та ще менше є підстав відібрати їм живу українську мову. Неписьменність в мові своєї національности ще не означає, що нею не послуговуються в родинному та громадському житті. Коли для неписьменних вписувано до пятої рубрики особистої картки перепису мову їх національности, то на цій-же підставі ми зараховуємо до української мови і 242.631 письменних в російській мові Українців-селян і переносимо їх з кольонки «російської рідної мови» до кольонки «мови своєї національности».

Остаточно ми пропонуємо в групі письменних Українців з рідною мовою російською повернути українську мову всім письменним цієї групи на селі, та визначеним вище 32.56% чоловіків

¹⁾ Таблица 6 на стор. 106.

і 26,82% жінок у містах. В абсолютних числах по цілій Україні це буде складати:

письмен. чоловіків та жінок на селі		297.569
32.56% чолов. від загальн. кількості	227.377 у містах	74.034
26.82% жінок " " "	204.468 " "	54.838
Разом		426.441

Залишилося ще обговорити групу письменних Українців з російською рідною мовою в містах, котра в кількості 302.973 душ залишилась у старій кольонці Українців з російською «рідною мовою». Про цю групу ми не можемо нічого певного сказати, в якій мірі і чи взагалі їм українська мова відома. Характеристичним є вищий відсоток письменних серед них в порівнанні з Українцями з українською рідною мовою, що й наводимо в наступній таблиці. (Див. табл. 7). ¹⁾

Ріжниця у відсотках письменности поміж обома групами закономірно переходить через усі групи під оглядом віку з великою тенденцією в групах старечих, де Українці з російською мовою показують майже в два рази більший відсоток письменних. Можна припускати, що наші 302.973 Українців на 100% письменних в одній російській мові саме і припадають на згадані старіші віком групи.

Нема сумніву, що наша група володіє російською мовою не тільки в письмі, знає вона і російську мову розговірну. Високий коефіцієнт кореляції в містах між втратою мови своєї національности з одного боку та показником письменности в чужій мові недвозначно вказує, що цілій нашій групі письменних в російській мові підчас реєстрації в кольонку «рідної мови» перепису дуже часто вписували російську мову, як мову письменности. Для письменних на селі ми мали посередні докази знання української мови; оскільки для міської групи ми цих додаткових вказівок не маємо, то найбільше можемо твердити те, про що говорить коефіцієнт кореляції, себто, що мову письменности вписувано до кольонки рідної мови. Але чи знає, чи не знає ця група мову своєї національности, коефіцієнт кореляції в цій справі нічого не зазначає, тому залишаємо цю групу в старій кольонці Українців з російською рідною мовою.

Підведемо остаточні підрахунки нашої інтерполяції. Загальне число Українців з російською «рідною мовою» розмістимо в такій таблиці:

ТАБЛИЦЯ 8²⁾

	Чоловіки		Жінки		Обі статі		Разом
	письмен.	неписьм.	письмен.	неписьм.	письмен.	неписьм.	
В містах	227.377	72.764	204.468	122.239	431.845	195.003	626.848
По селах	192.548	129.243	105.021	235.219	297.569	364.462	662.031
Разом	419.925	202.007	309.489	357.458	729.414	559.465	1.288.879

¹⁾ Таблиця 7 на стор. 106. ²⁾ Табл. складена на підставі даних табл. XIV-ої XI. тому Всесоюзн. переписи населення.

З загальної кількості 1,288.879 ми залишили в старій кольонці тільки 302.973, до котрих входять 65.5%¹⁾ письменних чоловіків та 71.37%¹⁾ письменних жінок у містах. Решту перенесли ми до кольонки 1-ої Українців з мовою своєї національності.

Попередня наша формула прийме такий вигляд:

$$X_1 H - (P - p - p_1 - 32.56\% p_2 - 26.82\% p_3) - I \text{ або}$$

$$X_1 H - 65.5\% p_2 - 71.37\% p_3 - I, \text{ де}$$

P — Українці з російською рідною мовою по даних перепису;
 p — неписьменні з російською рідною мовою Українці чоловіки та жінки в містах і на селі;

p_1 — письменні Українці з російською рідною мовою на селі;

p_2 — письменні Українці чоловіки з рос. р. м. в містах;

p_3 — письменні Українці жінки з рос. р. м. в містах.

Наша інтерполяційна формула повертає мільйонів українського народу українську мову, відібрану йому підчас перепису нещасливою дефініцією рідної мови, як мови найкраще опанованої.

Для визначення кількості Українців з мовою своєї національності по нашій формулі треба в статистичних даних перепису найти відповідні значіння тільки для H , p_2 , p_3 та I .

Але перед цим, як підставляти, необхідно до віднайдених p_2 , p_3 та I внести поправки. Справа в тому, що не у всіх особистих картках заповнена рубрика 5 про рідну мову. Кількість цих карток окремо подає кольонка: «рідної мови не зазначено». В цілях упрощення аналізу, при вираховуванні промілів нашої четвертої таблиці, кольонку з «не зазначеною рідною мовою» ми зєднали з кольонкою «іншої рідної мови», але при обраховуванні даних кольонки «мови своєї національності» в нашому розумінні цього слова поправки на невідому мову потрібні. Згідно з обрахунковими статистичними засадами не залишається нічого іншого, як розподілити нашу кольонку з «невідомою рідною мовою» пропорційно поміж усіма підгрупами, на котрі ми розбили нашу загальну кількість Українців $H = P + p_1 + p_2 + I$. Оскільки до нашої остаточної формули входять тільки p_2 , p_3 та I , то ми знайдемо поправку на одиницю розподіленої за мовами частини кольонки H і помножимо на цей сочинник p_2 , p_3 та I .

Загальне число особистих карток без зазначення рідної мови для цілої України було: 66.951; поділивши цю кількість на число Українців розподілених за мовою $23,218.860 - 66.951 = 23,151.909$, одержимо 0,00289, а наш сочинник на поправку буде 1,00289, на котрий і перемножимо p_2 , p_3 та I .

$$p_2 = 227.377 \times 1,00289 = 228.034$$

$$p_3 = 204.468 \times 1,00289 = 205.059$$

$$I = 14.363 \times 1,00289 = 14.405$$

¹⁾ Див. Табл. V. на стор. 102.

Такуж поправку на невідому мову внесемо до табл. 5-ої % % письменних в різних мовах і одержимо:

66.75% (замість 65. 5%) письм. в рос. мові чолов.

72.65% (замість 71.37%) „ „ „ жінок

Підставивши в рівняння, одержимо:

$$X = H - 0.6675 p_2 - 0,7265 p_3$$

$$I = 23.218.860 - 152.213 - 148.975 - 14.405 = 22.903.267$$

замість 21,802.196 поданих в даних перепису (з поправкою на невідому мову).

Таким чином з цілої української національної групи на Україні з' 23,218.860 мову своєї національності має 22,903.267, себто 98,6% або 986 на 1000 душ, замість 94,3% чи 943 на 1000душ, згідно з даними перепису, наведеними в нашій першій таблиці.

Аналогічним шляхом можна інтерполювати дані кольонки «мови своєї національності» для окремих підрайонів та округ, але це не входить в наше завдання.

Очевидно, нашу методу *mutatis mutandis* можна застосувати до аналізу «рідної мови» перепису решти національних груп, розподілених за мовами письменности. Але повертаючи рідну мову своєї національності тим письменним в ній індивідам, у котрих національність і «рідна мова» перепису не покриваються, неписьменна частина останніх за браком посередніх даних про знання живої мови своєї національності мусить залишитись всеж з чужою «рідною мовою», що в значній мірі причиниться до невеликих результатів інтерполяції.

ТАБЛИЦЯ VI.¹⁾

Письменних у %	Вікові групи		5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	80-84	85-89	90-94	95-99
	Села на Україні	3 рос. р. мов.	18.11	78.6	82.0	89.8	90.2	88.8	86.6	82.5	73.9	65.3	55.7	45.8	39.0	33.9	30.7	24.6	19.0	17.0	14.5
3 укр. р. мов.		17.7	76.5	77.2	86.2	85.3	82.9	78.6	72.4	62.7	51.7	42.7	33.7	28.2	24.0	20.9	15.4	13.4	10.1	11.0	
Ріжниця		0.4	2.1	4.8	3.6	4.9	5.9	8.0	10.1	11.2	13.6	13.0	12.1	10.8	9.9	9.8	5.6	6.3	3.5	5.7	

ТАБЛИЦЯ VII.²⁾

Письменних у %	Вікові групи		5-9	10-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	80-84	85-89	90-94	95-99
	Міста на Україні	3 рос. р. мов.	32.1	91.0	93.1	95.6	95.8	95.3	94.1	92.3	88.7	85.7	79.4	74.9	68.7	63.0	57.0	47.1	45.0	39.6	29.0
3 укр. р. мов.		27.1	83.5	84.6	91.9	91.0	90.0	87.3	83.9	77.9	70.8	63.6	52.9	47.1	40.0	34.7	26.7	20.6	17.4	22.1	
Ріжниця		5.0	7.5	8.5	3.7	4.8	5.3	6.8	8.4	10.8	14.9	15.8	11.3	15.8	23.0	22.3	20.4	24.4	22.2	0.69	

1) Таблица обрахона на підставі даних табл. XIV-ої XI тому Всесоюзн. переписи населення, ст. 48—50.

2) Таблица обрахована на підставі даних табл. XIV-ої XI тому Всесоюзн. переписи населен. ст. 44—46.

РОЗСЕЛЕННЯ НАРОДНОСТЕЙ У.С.С.Р.

Дані перепису 1926 року, в порівнянні з переписом 1897 року, окрім своєї свіжості цінні ще й тим, що дають можливість значно докладніше з'ясувати територіальний розподіл поодиноких народностей УССР. Коли в 1897 році найменшими територіальними та адміністративними одиницями, щодо яких опубліковано матеріали з перепису, були повіти та міста, то в 1926 році опубліковано дані, що торкаються таких порівнюючи дрібних одиниць, як райони-волості та окремі селища міського чи промислового характеру, а по УССР опубліковано навіть дані щодо окремих сільських громад.¹⁾

На жаль, дані 1926 року майже зовсім не надаються до порівняння, як через брак відповідних даних до рівнорядних дрібних територій з 1897 року, так і через основний переділ території УССР, що його радянська влада многократно перевела у зв'язку з своїми адміністративними реформами. Лише більші адміністративні комплекси-округи вдається інколи звести до територіально-їм рівнозначних комплексів з 1897 року. Те-ж стосується і до порівняння з даними радянського перепису 1920 року. Чи не єдиним більш-менш придатним порівнюючим матеріалом у справі територіального розподілу населення УССР може вважатися праця Н. А. Черлунчакевича²⁾ і додані до неї таблиці національного складу міст та районів, як рівнож і списки осельних пунктів з перевагою поодиноких національностей. Однак праця ця, не зважаючи на її офіційний характер, а може власне через нього, має загальний нахил до зменшення удільної ваги українського населення.

Скеровуючи читачів до детальних числових даних у статистичних таблицях, поміщених у II. томі Праць У. Н. І. у Варшаві (сторінки 8—19 у підсумках поокружних та сторінки 30—63 у підсумках порайонових), переходимо до з'ясування загальної картини розселення народностей УССР. При цьому мусимо зазначити, що

¹⁾ Статистика України № 96. Серія XVII. Всесоюзний перепис населення 1926 року. Т. I. Демографія. Вип. I. Національний склад сільського населення України. Попередні підсумки всесоюзного перепису населення 1926 р. Видання Центрального Статистичного Управління УССР. Харків, 1927.

²⁾ Черлунчакевич Н. А. Национальный состав Советской Украины. Объяснительная записка к этнографической карте УССР. Издание Н. В. К. Д. Харьков, 1925.

в основу окреслення національного характеру тої чи іншої території кладемо не числа загалу всієї людности її, а лише числа населення сільського. Людність міська УССР, в силу різних історично-політичних обставин, має дуже мішаний характер та легко міняє місце свого осідку, в залежності від зміни обставин. Постійний національний характер території додає лиш людність осіла, сільська, хліборобська, звязана з землею володінням та обрібкою її. Змінити основно характер території могли би лише процеси виселення автохтонної людности та вселення людности чужонаціональної, але рівнож хліборобської. Одначе можливості подібних міграційно-колонізаційних процесів серед сільського населення УССР вже дуже обмежені, як через загальну високу густоту людности, так і через хліборобську перенаселеність УССР. Зміна територіяльного стану посідання окремих національностей може відбуватися тут лише повільно, з загальною тенденцією переходу території від народностей чисельно та економічно слабих, розеднаних територіяльно, до народностей сильних, що мають тяглу та масивну територію. В українському етнічно-територіяльному морі непереможні процеси еволюційної національної асиміляції неухильно ведуть до зукраїнізування розпорощених чужонаціональних острівків. Першорядну позитивну роль в цьому процесі відіграла вже революція, що остаточно знищала економічно сильну поміщицьку верству, переважно національно не українську, та передала поміщицьку землю в посідання українського селянства. Рівнож в цьому напрямку впливає і сучасний загальний політичний та економічний режим, що змушує давніше економічно сильні, або протеговані імперським урядом народності емігрувати поза межі СССР (Поляки, Німці, Чехи, Болгари, Греки). Цього процесу остаточного українізаційного зцілення території УССР, очевидно, не в силі вже затримати й сучасне підтримування радянською владою різних національних меншостей УССР через творення для них окремих адміністративних одиниць — сіл, районів, аж до округ включно.

І. РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ В УССР.

Всю територію УССР за кількістю Українців серед сільського населення можна поділити, як це видно з таблиці I., на такі три простори:

Перший простір — це основна, обабіч Дніпра, тягла територія двадцяти двох округ з відсотком української сільської людности вищим від середнього по цілій УССР — 87,4%. Українці по містах тут скрізь творять більшість, або абсолютну або релятивну, — за виключенням Бердичівської округи, де релятивно найбільше по містах Жидів — 44,5%. У звязку з цим і відсоток Українців серед

¹⁾ Таблица 1 на стор. 111.

Т А Б Л И Ц Я І.
РОЗСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПО ОКРУГАХ УССР.

О К Р У Г И	Відсотки Українців серед населення		
	Сільського	Міського	Загалом
Ц І Л А У С С Р.	87,4	47,2	80,0
I. ЦЕНТРАЛЬНИЙ ПРИДНІПРЯНСЬКИЙ ПРОСТІР			
1 Дубенська	99,1	72,5	96,9
2 Ніжинська	98,9	80,1	96,8
3 Роменська	98,8	65,2	95,8
4 Чернігівська	98,8	54,6	92,7
5 Прилуцька	98,5	63,9	95,9
6 Шевченківська	98,4	64,6	94,8
7 Конотопська	97,5	76,3	94,5
8 Білоцерківська	97,3	59,3	93,1
9 Кременчуцька	96,9	48,0	91,5
10 Полтавська	96,5	75,5	93,7
11 Київська	96,5	46,5	77,9
12 Гуманська	95,9	50,8	92,0
13 Сумська	94,6	87,5	93,7
14 Дніпропетрівська	94,6	44,2	81,8
15 Тульчинська	94,3	47,1	89,6
16 Могилівська	92,3	47,6	88,6
17 Вінницька	91,4	47,5	84,0
18 Криворізька	90,4	71,0	87,9
19 Старобільська	89,4	86,5	89,3
20 Першотрапська	89,4	47,8	86,8
21 Бердичівська	89,3	41,1	81,8
22 Кам'янецька	87,8	46,3	84,0
II. ПРОСТІР НЕВЕЛИКОЇ ДОМІШКИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШОСТЕЙ			
23 Артемівська	87,4	51,5	72,8
24 Зіновівська	87,1	60,6	82,8
25 Шепетівська	85,7	49,6	81,2
26 Проскурівська	85,1	45,2	80,2
27 Запорізька	84,5	51,2	80,5
28 Ізюмська	84,3	77,0	83,8
29 Херсонська	83,7	45,4	77,6
30 Купянська	83,6	86,4	83,7
31 Харківська	81,4	50,1	70,4
32 Коростенська	81,1	39,4	77,0
33 Глухівська	78,4	47,1	74,4
III. ПРОСТІР ОКРАЙНИХ ОКРУГ ІЗ ЗНАЧНОЮ ДОМІШКОЮ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШОСТЕЙ			
34 Волинська	72,7	44,2	66,8
35 Сталінська	72,4	29,4	53,2
36 Миколаївська	70,5	35,0	61,1
37 Одеська	64,5	18,0	41,2
38 Маріупільська	61,0	32,1	54,7
39 Мелітопільська	59,9	28,7	57,8
40 Луганська	59,7	39,2	51,7
41 Молдавська АСРР.	50,6	35,7	48,5

загалу населення цих округ ніде значно не відхиляється від сільського, за виключенням округ Київської та Дніпропетровської, що цілковито пояснюється тим, що тут положені великі інтернаціональні міста. На всьому зазначеному просторі нема ані одного району, де Українці складалиб меншість населення.

Другий територіальний комплекс — це одинацять округ із кількістю Українців серед сільського населення від 78,4% до 87,4% включно. Округи ці з кожного погляду є продовженням зазначеного вище основного українського простору. Тут рівнож Українці мають по містах або абсолютну, або релятивну більшість, за виїмком Коростенської округи, де по містах абсолютну більшість мають Жиди — 51,0%. Серед загалу людности цих округ Українці рівнож усюди перевищують три четвертини.

Одначе при розгляді національного складу районів зауважуємо тут в різних округах сім районів, де відсоток Українців знижується та не сягає 50,0%. Так у Херсонській округі 5. Високопольський район має Українців 29,8% та Німців 65,1%. Решта районів має за переписом 1926 року більшість російську, а саме: 6. Каменський район Запорізької округи має Українців 24,8%, а Росіян 73,8%. (За Черлюнчакевичем Українців — 24,5%, Росіян 75,5%). У Харківській округі є аж три райони з українською меншістю: а) 1. Олексіївський, де Українців — 41,5%, а Росіян — 58,2%. (За Черлюнчакевичем Українців — 13,0%, а Росіян — 87,0%). б) 23. Старовіровський з 47,2% Українців та 52,1% Росіян (За Черлюнчакевичем Українців 47,6%, а Росіян 52,4%). Нарешті в) 27. Чугуївський район, де за переписом 1926 р. було Українців серед загалу населення 27,4%, а серед сільського населення — 30,1%, Росіян же серед загалу — 71,4%, а по селах 69,6%. (За Черлюнчакевичем — Українців 30,3%, а Росіян — 69,7%). Усі ці три райони з українською меншістю — це вислід, по-части, старої російської хліборобської кольонізації, по-части, терени Аракчеївських воєнних поселень.

Тереном російської робітничої кольонізації є 4. Енакієвський район Артемівської округи, де хоча серед сільського населення Українці складають 78,8%, а Росіяне лише 11,5%, одначе цілий ряд міст та рудників з їх переважно неукраїнським робітництвом знижує серед загалу населення району відсоток Українців до 49,4%, а Росіян збільшує до 39,7%.

Особливої уваги вимагає останній, сьомий район з українською меншістю, а саме 5. Путивельський Глухівської округи, що за переписом 1926 року мав Українців по селах 15,1%, а загалом 13,8%, Росіян же по селах 84,7%, а серед загалу 85,4%. Такий низький відсоток Українців по народности в цьому районі, як рівнож і розмірно зменшений відсоток Українців серед насе-

лення інших районів тоїж округи, мусить викликати деяке недо-
вірря, а при критичній перевірці і цілковите заперечення. Річ
у тім, що як згаданий 5. Путивельський, так і райони 7. Середино-
Будський та 6. Семенівський Глухівської округи та 5. Буринський
і 6. Грузчанський Конотопської округи були незадовго перед пере-
писом 1926 року приєднані від РСФСР, як чисто українські. За-
значені райони складали полудневу, українську частину Путивель-
ського повіту, що вже за переписом 1897 року мав у цілому укра-
їнську більшість — 52,5%.

Щодо інших районів Глухівської округи, то значний відсоток
в них Росіян за переписом 1926 року видається цілком незрозу-
мілим і то тим більше, що на території сучасної Глухівської округи
ніколи не було зазначено якогось значнішого вселення Росіян.

Перепис 1926 року подає в Глухівській окрузі Росіян по селах
102.097 душ, або 21,1%, по містах 28,332 душі, або 40,8%, разом
же 130.429 душ, або 23,6%. Міжтим в повітах, з яких створено
Глухівську округу, за переписом 1897 року було всього Росіян:
в Новгород-Сіверському 6.361, в Глухівському 6.041 та в цілому
Кролевецькому, від якого відійшла до Глухівської округи північна
частина, ледви 909 Росіян, отже разом 13.311 душ. Черлунчакевич
на початок 1926 року подає кількість Росіян в сільських місцевос-
тях Новгород-Сіверської, або інакше Глухівської округи, в сумі
лише 17.507 душ, або 3,9%. — Якже дивно в світлі цих скромних
чисел мусить виглядати несподівано велика кількість Росіян за
переписом 1926 року! Щоби кільканацять тисяч Росіян, що були
в Глухівській окрузі в 1897 році, природнім способом зросли до
сто трицяти тисяч душ, це абсолютно неможливо. При виклю-
ченні існування великоросійської іміграції до Глухівської округи
мусимо зазначених переписом 1926 року Росіян уважати в пере-
важаючій більшості лише Росіянами паперовими.

В цій думці скріплює нас ще й така обставина: За переписом
1926 року, окрім зазначених вище 130.429 душ «Росіян» по народ-
ности, в Глухівській окрузі виказано ще й 213.894 особи, хоча
й народности української, одначе таких, що мають, начебто, за
рідну мову російську. Таким чином, склавши обидві суми, одержимо
підсумок 344.323 душі «Росіяно-Українців» з рідною мовою росій-
ською, що творять абсолютну більшість, бо 62,4% усієї людности
округи.

Подібний «статистично-російський» характер округи, яка по
справедливості завсіди вважалася одною з найбільш суцільно-укра-
їнських територій, може бути вислідом не чого іншого, як лише
технічної недоскональності та крайньої тенденційности того адміні-
стративного апарату, який переводив перепис. Рідну мову населення
Глухівської округи вказано, без сумніву, цілком фантастично, а що-

до народности, то мусимо вважати, що принайменш сто тисяч Українців виказано було тут Росіянами. При таких обставинах позбавляються ваги та достовірності й дані перепису 1926 року по інших округах, особливо таких, що межують з РСФСР, або до яких Росіяни мають свої політичні претенсії.

Третій простір території УСРСР творять вісім крайніх округ з відсотком Українців серед сільської людности від 50,6% до 72,7% включно. У всіх цих округах удільна вага української людности, і так уже досить слабка по селах, ще більше зменшується присутністю на даній території численних промислових та портових міст, в яких Українці звичайно складають меншість людности. Через це й відсоток Українців серед загалу населення цих округ дуже низький, хоча всеж таки Українці затримують за собою положення більшости всюди абсолютної, а релятивної лише в двох округах: Молдавській АССР — 48,5% та Одеській — 41,2%.

При розгляді порайонових даних зауважуємо в цих округах ріжноплеменні острови з українською меншістю, які, проте, ніде не складають значнішого тяглового простору.

Огляд районів з українською меншістю розпочнемо з Донецького Басейну, де численне прихоже російське робітниче населення не лише складає більшість людности у містах та промислових оселях, але, поступово осідаючи на селах, знижує й тут дуже сильно відсоток Українців.

Так у Луганській окрузі в 1. Алчевському районі серед сільського населення Українців 49,7%, Росіян 37,7%, серед усьогож населення Українців 24,0%, а Росіян 75,8%.; у 10. Сорокинському районі серед сільського населення Українців 21,2%, а Росіян 77,6%, серед загалу же населення району Українців 24,1%, а Росіян 71,9%.; нарешті в 11. Станично-Луганському районі Українців 10,8%, Росіян 88,9%.

У Сталинській окрузі: 5. Макієвський район має серед сільської людности Українців 69,3% та 25,3% Росіян, серед загалу же людности району Українців 42,4%, а Росіян 50,0%.; 4. Велико-янисольський район має Українців 47,7% та Греків 43,3%.

Дві приозівські округи Маріупільська та Мелітопільська мають вісім районів з українською меншістю з найріжноманітнішим національним населенням. Так у Маріупільській окрузі 6. Люксембурзький район має 4,9% Українців та 81,3% Німців; 7. Мангушський має Українців 21,3%, Греків 71,8%.; 8. Новоселовський має Українців 44,6%, Росіян 32,1%, Греків 19,4%.; 10. Старокаранський Українців 34,2%, Греків 40,4%. У Мелітопільській окрузі 1. Акимов-

братів-бесарабських робітників та селян, але й до всіх народностей Балканського півострова, де йде безупинна боротьба за національне визволення. Молдавська Республіка повинна служити прикладом у всіх відношеннях для інших народів і мусить стати розсадником визвольних ідей комунізму»³).

Залишається ще застановитися над одним районом, що за переписом 1926 року мав українську меншість, а саме над 5. Мархлевським Волинської округи, де було Українців 19,0% та Поляків 69,2%. Район цей, згідно з намірами радянської влади, має служити завязком окремої Польської АСРР в межах СРСР та має значіння подібне до Молдавської АСРР. Одначе етнографічна безпідставність цього адміністративно-політичного радянського твору виявляється тут з іще більшою яскравістю. Крім своєї незначної територіяльної величини та ізольованости від польського етнографічного масиву, район цей, при ближчому розгляді, виявляє дуже сумнівну польську більшість. Річ у тім, що за даними тогож перепису 1926 року серед 28.332 душ, показаних Поляками, мало рідну мову українську 14.617 душ. Значіння факту виказання української рідної мови в осіб, записаних Поляками, буде зясовано нижче при встановленні польського національного стану посідання в УССР; тут-же лише зазначимо, що число Українців по народности разом з Поляками з рідною мовою українською виносить у Мархлевському районі 22.351 душ, або 54,6%, число-ж Поляків з неукраїнською рідною мовою рівне 13.715 душ, або 33,1%.

Закінчуючи огляд територіяльного розповсюдження української людности в УССР, можемо зробити такий остаточний висновок:

Український нарід, головно через свою сільську хліборобську людність, міцно опановує нині всю територію УССР, оточуючи зі всіх сторін чужонаціональні невеличкі територіяльно-ізольовані один від другого острівки. Удільна вага української людности меншає на теренах, де лежать великі міста, на теренах із значною гірничо-промисловою людністю та на теренах недавньої, порівнюючи, хліборобської кольонізації в причорноморських та приозівських степах. Одначе і тут в крайніх землях УССР нема ані одної народности, що змогла би загальмувати процес непереривного українізаційного зцілення території УССР.

II. РОЗСЕЛЕННЯ РОСІЯН В УССР.

Розселення Росіян, найчисленнішої в УССР національної меншости, ще й до того меншости, що є дробом великого російського національного організму з тяглою територією на північ та схід від УССР, цілком зрозуміло, має першорядне політичне значіння

³) „Правда“ з 21/І 1925 р. ч. 17. Цитафа: Ал. Малицкий. Советская конституция. Харьков, 1925, ст. 33.

ський район Українців має 47,6%, Росіян 43,1%.; 12. Колярівський Українців 15,1%, Болгарів та Сербів 74,2%; 14. Молочанський Українців 28,2%, Німців 62,1%; 18. Пришибський Українців 9,7%, Німців 77,3%; 19. Терпнівський Українців 37,2%, Росіян 60,7%; і 20. Цареводарівський Українців 7,1%, Болгарів та Сербів 74,1%.

У двох причорноморських округах Миколаївській та Одеській та-ж ріжноманітна картина національного складу районів. У Миколаївській окрузі 5. Карло-Лібкнехтівський район має Українців 4,1%, Німців 89,9%. В Одеській окрузі 2. Грослібентальський район має Українців 1,5%, Німців 94,3%; 7. Ленінський має Українців 9,7%, Болгарів та Сербів 66,5%; 13. Фридрих-Енгельський має Українців 19,7%, Німців 69,5 і 15. Червоноповстанський Українців 48,7%, Росіян 26,1% та Молдаван 22,9%.

Як бачимо з географічного скупчення чужонаціональних районів на озівсько-чорноморському побережжі, найслабшими по удільній вазі української людности територіями є: а) околиці Маріуполя, заселені ГРЕКАМИ, б) простір поміж Бердянськом та Мелитополем, заселений БОЛГАРАМИ, НІМЦЯМИ та РОСІЯНАМИ і в) околиці Одеси, заселені НІМЦЯМИ, БОЛГАРАМИ, РОСІЯНАМИ та МОЛДАВАНАМИ.

У Молдавській АСРР серед сільського населення Українці складають 50,6%, а серед загалу людности округи творять релятивну більшість 48,5% Молдаван, ради яких, начеб, радянська влада утворила цю республіку, тут серед сільської людности 33,9%, серед загалу же населення 30,1%. Українці складають меншість населення в районах: 4. Григориопільському 15,4%, а Молдаван там 45,7%; 5. Дубосарському Українців 14,3%, Молдаван 67,0%; 6. Каменському Українців 46,6%, Молдаван 38,4%; 10. Слободзейському Українців 19,2%, Молдаван 64,2%; в 11. Тираспільському районі серед загалу населення Українців 19,5%, Росіян 32,5%, Молдаван 26,0%, а серед сільської людности Українців 23,4%, Росіян 21,6%, Молдаван 38,5%; нарешті у 9. Рибницькому районі серед загалу населення Українців 48,3% та Молдаван 35,7%, на селах же Українців 51,9% та Молдаван 45,5%.

Як бачимо, Молдавани творять абсолютну більшість лише в двох районах: Дубосарському та Слободзейському і релятивну в Григориопільському. Райони ці витягнуті вузькою смугою понад Дністром, одначе не мають поміж собою територіяльної тяглости та не можуть служити етнографічною підставою для утворення окремої молдаванської республіки. Молдавська АСРР є вислідом чисто політичних намірів радянської влади, про що так недвозначно сказав Х. Раковський у своїй телеграмі до Молдавського Ревкому: «На долю Молдавської Республіки припали завдання велетенської історичної ваги: це завдання у відношенні не лише до наших

та інтерес. Від інтенсивности скупчення російської меншости на тих чи інших географічних теренах, від її соціальної та економічної структури, вповні залежить справа остаточного територіяльно-етнографічного уформування України та політичного розмежування її з Росією. Рівнож удільна вага Росіян у внутрішньому житті УССР вагається в залежності від того, чи знаходяться вони в діяспорі маленькими ґрупками, чи творять компактні національні острови, чи уявляють із себе населення постійне, сільське, чи тимчасове, без постійного осідку, міське.

Беручи під увагу всі ці обставини, цілу УССР щодо кількості російського населення можна поділити на таких п'ять просторів: I. Гірничо-Промисловий Донецький Басейн; II. Слобожанщина; III. Чорноморсько-Озівське Побережжя; IV. Запоріжжя і V. Придніпрянина. Поокружні дані про російське населення цих теренів подає Таблиця II.

I. Гірничо-Промисловий Донбас має найбільший в УССР відсоток Росіян не лише серед загалу населення, але й по селах. Найбільше Росіян в Луганській окрузі—42,7% загалом 51,5% у містах та 37,1% по селах. У Сталінській окрузі Росіяни творять абсолютну більшість у численних тут містах та гірничо-промислових оселях — 59,4%, що звищує відсоток Росіян серед загалу людности до 34,2%, одначе по селах тут відсоток Росіян незначний — 13,8%. В Артемівській окрузі Росіян ще менше по селах — 7,6%, а по містах їх — 37,2%.

Розглядаючи порайонові дані в цих округах, зауважуємо, що, не зважаючи на таку значну кількість Росіян серед загалу населення краю, вони ніде не творять на якійсь розсяглішій території більшости абсолютної чи релятивної серед сільського населення.

За переписом 1926 року лише в Луганській окрузі показано в трьох районах серед сільського населення більшість Росіян, а саме: в 7. Петровському 75,8%; 10. Сорокинському 77,6% та 11. Станічно-Луганському 88,9%. Одначе тут слід зауважити, що в двох останніх районах «російську» більшість складають властиво, донські козаки, декілька осель, які прилучено до УССР при розмежуванні з Північно-Кавказьким Краєм. В решті районів Донбасу відсоток російської меншости серед сільської людности також досить значний і сягає в Артемівській окрузі в 10. Новоекономічному районі 21,3% та в Петровському 24,7%. В Луганській окрузі відсоток Росіян сягає в 1. Альчевському районі 37,7%; у 2. Дмитрієвському 22,4%; у 4. Краснолуцькому 34,9%; у 8. Ровенковському 24,4% та в 9. Славяносербському 43,9%. В Сталінській окрузі Росіян було в районах 1. Авдієвському 38,7%; 5. Макієвському 25,3% і 11. Чистяковському 21,1%.

**II. ТАБЛИЦЯ.
РОЗСЕЛЕННЯ РОСІЯН ПО ОКРУГАХ УССР:**

О К Р У Г И	Всього Росіян	Відсотки Росіян серед населення		
		Загалом	Міського	Сільсь- кого
Ц І Л А У С С Р	2,677,166	9,2	25,0	5,7
I. ПІРНИЧО-ПРОМИСЛОВИЙ ДОНЕЦЬКИЙ БАСЕЙН	639,151	31,4	48,9	18,8
1 Луганська	262,702	42,7	51,5	37,1
2 Сталінська	223,825	34,2	59,4	13,8
3 Артемівська	152,624	19,9	37,2	7,6
II. СЛОБОЖАНЩИНА	572,159			
4 Харківська	361,581	22,5	31,1	17,8
5 Купянська	67,346	15,8	10,9	16,0
6 Ізюмська	56,614	15,0	17,7	14,9
7 Старобільська	48,820	10,2	10,2	10,2
8 Сумська	37,798	5,5	7,9	5,1
III. ЧОРНОМОРСЬКО-ОЗІВСЬКЕ ПОБЕРЕЖЖЯ	663,246			
9 Мелітопільська	184,324	25,0	39,7	24,0
10 Одеська	200,565	23,3	38,1	8,2
11 Маріупільська	76,753	18,5	46,7	10,6
12 Миколаївська	88,084	15,7	39,5	9,9
13 Херсонська	64,652	11,4	31,0	7,7
14 Молдавська АСРР	48,868	8,5	23,3	6,5
IV. ЗАПОРІЖЖЯ	213,653	8,9	25,1	5,0
15 Запорізька	59,214	11,1	23,9	9,0
16 Дніпропетрівська	123,773	9,6	27,9	3,3
17 Криворізька	30,666	5,4	13,4	4,3
V. ПРИДНІПРЯНЩИНА	585,957			
18 Глухівська	130,429 ?	23,6 ?	40,8 ?	21,1 ?
19 Київська	138,342	8,6	21,8	0,9
20 Зіновівська	68,773	8,9	15,6	7,6

Відсоток Росіян серед загалу людности, як тільки-що вказаних, так і решти районів, звищується інколи досить значно російською людністю міст та гірничо-промислових осель. Загалом можна сказати, що напливова російська робітнича людність більш-менш рівномірною верствою покриває тут усі терени з українською людністю. Таким чином тут відбувається тиха боротьба поміж російським та українським народом за національний характер згаданого краю. Досі перевага знаходиться по українському боці, бо Українці міцно держать у своїй руках володіння землею. Росіяни держать у своїх руках обрібку підземних богацтв та займають командні позиції в економічному й політичному житті через посідання міст та промислу.

Важливість Донецького Басейну, цього економічного серця України, дуже добре розумів як колишній російський імперський уряд, так і сучасний радянський. Від тривалого посідання Донбасу залежить не лише добробут, але й саме національно-державне незалежне існування українського народу. Українська криворізька металургія зовсім не може розвиватися без донецького вугілля, тай, загалом, без Донбасу немислими будь-який поступ в індустріалізації України. Вже саме етнічне опанування Донбасу Росіянами неухильно потягнуло би за собою й етнічне та політичне закріплення Росіян над гирлом Дону й Озівським побережжям та привело би до відділення української метрополії від великого українського масиву на північному Кавказі.

Ураховуючи всі перспективи стратегічного оточення України від полудневого сходу, російська політика змагає за всяку ціну до того, щоби відсунути Українців з терену Донбасу, до чого має служити, oprіч усього іншого, ще й добре продумана еміграційна політика.

Радянський статистик А. Хоменко ⁴) подає за переписом 1926 року такі дані про іміграцію до цього району:

Пересічно за рік поселилося в Донецькому Басейні:

Роки	Всіх тисяч	з того тисяч		у % /о до всіх			Роки 1897—1916—100			
		Укр.	Рос.	Укр.	Рос.	Інші	Укр.	Рос.	Інш.	Всіх
1897—1916	9,1	4,2	3,6	46,51	39,57	13,93	100	100	100	100
1917—1920	15,3	7,6	6,0	49,67	39,21	11,12	181	167	131	168
1921—1923	39,5	18,8	15,8	47,59	47,59	4,82	448	439	377	434
1924	58,0	23,0	28,6	39,65	49,34	11,04	548	794	492	637
1925	64,0	22,1	35,6	34,53	55,62	9,85	526	989	485	703
1926	111,1	33,8	63,9	30,45	57,51	12,04	805	1778	1031	1221

⁴) А. Хоменко. До питання про доплив населення в Донбас. Вісник Статистики України. Періодичний орган Центрального Статистичного Управління УСРР. III. Харків, 1928.

Як видно з цих даних, числа вселення ясно вказують на те, що русифікація Донбасу при сучасній радянській владі відбувається далеко інтенсивніше, аніж при колишній імперській. Явище це слід віднести виключно на рахунок спеціальної політики радянської влади, що старається обсадити цей терен, такий важливий для економіки цілого СРСР, московським робітничим елементом. Однак політика ця йде цілковито всупереч нормальному розвитку економіки України, та відхиляє напрямні руху робочих сил на всеюзному ринку праці.

В цікавій праці Е. Шатана⁵⁾ стверджується, що в самому Донбасі на ґрунті змін у структурі сільського господарства відбувається «зміцнене витворювання надмірної робочої сили»; внаслідок обмежених можливостей пристосування наємної праці в сільському господарстві «ця маса надмірної робочої сили шукає пристосування поза сільським господарством і поза межами Донбасу». (Ст. 84). Вплив революції аграрних відносин на ринок праці СРСР позначився так, що «викликане революцією зменшення темпу пролетаризації аграрного населення в найменш релєфному вигляді виявилось в районі Донецького Басейну. По степені зменшення цього темпу за Донбасом у досить великому віддаленні йдуть райони Уралу, Ленінграду і, нарешті, Московський. В такій саме послідовності стоять ці досліджувані райони щодо висоти темпу витворювання надмірної робочої сили в селі. Таке взаємовідношення поміж районами, що повстало на тлі обмежених можливостей щодо пристосування наємної праці в сільському господарстві, веде до збільшеного відпливу сільської робочої сили, себто сільсько-господарських чорноробочих, з меж Донбасу, а в інших районах, особливо в Московському, та, почасти, й на Уралі — відбувається навпаки: відплив промислової та півпромислової робочої сили та приплив робочої сили, головним чином півпромислової, а в деякій мірі і сільсько-господарської. У висліді створюється таке положення, що в Донбасі відбувається якостевий відбір необхідної для його промисловости робочої сили». (Ст. 84). При кінці своєї праці Е. Шатан зазначає, що «еміграційна тяга з центрально-хліборобського району на південний схід, особливо до Донбасу, ослаблюється останніми роками по-перше наростаючими лишками робочої сили в самих районах історичної іміграції, а по-друге тим політично-економічним зв'язком поміж східною та крайнє перенаселеною західною частиною України, який все більше зміцнюється завдяки існуванню єдиної Української Республіки». (Ст. 95).

---

⁵⁾ Е. О. Шатан. Проблема рабочей силы в основных промышленных районах СССР. Труды Комиссии по металлу при Госплане УССР. Издание Госплана УССР. Харьков, 1927.

Цьому оптимістичному висновкові Е. Шатана, як бачимо, противорічать наведені вище числа фактичного стану робітничої імiґрації до Донбасу, імiґрації, регулювання та формування якої нині лежить виключно в руках радянської влади. Політика форсування еміґрації з України та імiґрації з Московщини на Україну, зокрема до Донбасу, без сумніву загрожує поважно українському тут станові посідання. Ще кільканацять, а може й менше десятка років такої політики — і Донецький Басейн може перетворитися в терен заселений у більшості Росіянами.

Звернемося ще до даних, звідкіля походить російське робітництво, що працює в Донбасі.

Коли вважати всіх, хто зайшов з РСФСР до Донбасу, Росіянами, то таких зайшлих Росіян серед усіх Росіян, що перебувають у Донбасі, є 42,4%. Коли ж за Росіян уважати лише зайшлих із властивої Московщини, то є їх серед Росіян Донбасу 36,3%, отже більше ніж третина.

Російські імiґранти в Донбасі походять з таких країв ССРСР:

Центрально-Чорноземний Край	141,829	
Центрально-Промисловий Край	33,341	
Західний Край	30,552	
Північно-Кавказький Край	30,854	
Інші краї РСФСР	34,719	
Разом РСФСР.		271,295
Білоруська ССР	18,005	
Інші республіки ССРСР	1,759	
Разом ССРСР (без УССР)		291,059

Із наведених тут чисел заслуговує на спеціальну увагу мала, порівнюючи, кількість осіб, що прибули до Донбасу з території сучасного Північно-Кавказького Краю. Це значить, що найближчий до Донбасу зі сходу сусід, — Донське Козацтво, майже зовсім не бере участі в поході на підземні багатства Донецького Басейну. Донські козаки в історичній минувшині були посідачами терену цілого Донбасу, аж по гирло р. Оскола. Російський уряд, борючися з козачими вольностями, безперестанно нищив огнем і мечем козачі городки та поступенно відсував козаків звідсіля на схід. Звільнені по козаках простори заселявали українські селянські маси й нині у змаганні за Донбас козачого гелосу вже зовсім не чути. Серед населення Донбасу козаки творять, як було зазначено вище, лише два відірвані острівки у Станичнолуганському та Сорокинському районах Луганської округи.

Від Донецького Басейну на північний та полудневий захід тягнуться дві досить широкі смуги рівнож із значною кількістю Росіян. Перша з них — це п'ять округ Слобожанщини, друга — Озівсько-Чорноморське степове побережжя.

Характер розселення Росіян на Слобожанщині цілком інший, аніж у Донбасі. На Слобожанщині більшість Росіян замешкує сільські місцевості, а із скупчень міських найбільшим є Харків із 154,448 душ Росіян. Внаслідок того, що Слобожанщину колювала від початку XVII віку під московською владою не лише українська, але й московська людність, яка осідала тут цілими окремими групами осель, знаходимо тут і нині більш-менш компактні скупчення Росіян у сільських місцевостях.

Центром цих скупчень є Харківська округа, де крім такого великого російського огнища, яким є самий Харків, існують ще три райони з абсолютною більшістю в них Росіян. З них два положені обіч себе на полудне від Харкова, а саме 1. Олексіївський з 58,2% та 23. Старовіровський з 52,1% Росіян. Ці два райони звязані територіяльно через райони із значнішою російською меншістю, а саме через райони: 25. Таранівський, де було Росіян 29,5% та 9. Зміївський, де було їх 15,9%, з районом 27. Чугуївським, який мав абсолютну російську більшість і серед загалу населення — 71,4% і серед населення сільського — 69,6%.

Від Чугуївщини, цього головного терену колишніх Аракчеївських воєнних поселень, тягнеться по всій півночі Харківської округи низка районів із значним відсотком Росіян по селах. Ось ті райони: 24. Старосалтівський з 27,9% Росіян; 7. Вовчанський 20,1%, 8. Липецький 39,7%, 10. Золочівський 18,2%, нарешті 6. Великописарівський 43,5% та 11. Кириківський 40,7% Росіян. Сумежні з цими останніми районами райони Сумської округи мали Росіян: 10. Славгородський 18,3%, 14. Тростянецький 21,7% та 16. Чупахівський 17,8%. Поза тим у Харківській та Сумській округах більших скупчень Росіян перепис 1926 року не відмітив.

У Купянській окрузі значніший відсоток Росіян знаходимо майже по всіх районах. Великі скупчення їх тягнуться рівнож здовж північного пограниччя округи в районах: 7. Октябрському II. 35 6%, 1. Великобурлуцькому 29,4%, 6. Октябрському I. 40,8%, 12. Троїцькому 28,4% та 8. Ольшанському 19,6%.

В Ізюмській окрузі Росіяни зосереджені в західних районах, сумежних з Харківською округою. Так було Росіян: у 7. Лозовенківському районі 45,1%, у 8. Петровському 40,1%, у 1. Андріївському 18,5%. На пограниччі з Донбасом 10. Шандригайлівський район мав 25,7% Росіян.

У Старобільській окрузі було Росіян в 1. Олександрівському районі 33,0% та в 9. Новоайдарському 32,4% Росіян.

мішалися поміж собою та творять складну національну мозаїку. Однак Росіяни не мають осідку, в якому вони були би виключними посідачами більшої якоїсь території. Єдиним виїмком міг би вважатися лише в Мелитопільській окрузі 19. Терпнівський район з 60,7% Росіян. В решті районів цієї, найбільш зрусифікованої (24% Росіян по селах) округи Росіяни, хоча і складають інколи значний відсоток, всеж усюди творять меншість. Так у 1. Акимівському районі Росіян було 42,7%; у 9. Генічеському — по селах 37,5%, серед загалу-ж населення 39,9%; у 7. Вознесенському — 39,5%; у 15. Нижнесірогозькому — 38,4%; у 11. Кизлярівському — 25,0%; у 17. Ногайському — 28,5% по селах та 33,5% серед загалу населення; у 8. Второпокровському — 30,5%.

У Маріупільській окрузі Росіяни мають значний відсоток серед населення лише у 4. Буденівському районі — 40,3%, та у двох районах з портовими містами мають значно збільшений, в порівнанні з сільським, загальний відсоток. Так у 2. Бердянському — по селах Росіян 11,5%, загалом-же 35,7%; в 8. Новоселовському — по селах 18,6%, загалом 32,1%.

На Чорноморському побережжі російське населення концентрується біля Одеси, яка сама по собі є для Росіян великим національним вогнищем — їх тут нараховано 162.789 душ. По селах Одеської округи значнішу кількість Росіян знаходимо лише у 15. Червоноповстанчеському районі — 26,1%. Другим значним міським осередком Росіян на Чорноморському побережжі мусить уважатися Миколаїв — 44.726 душ. По районах Миколаївської округи Росіяни — це незначна меншість, лише в одному 2. Владимирівському районі сягають вони 33,0%. У Херсоні Росіян 21.147. душ; по районах незначна меншість, крім 8. Кахівського, де було їх по селах 23,8%, а серед загалу 24,6%, та 10. Скадівського з 16,1% по селах та 17,1% серед усієї людності.

У Молдавській АСРР значніша кількість Росіян була в 11. Тираспільському районі: 21,6% по селах і 32,8% серед загалу, та у 10. Слободзейському районі 15,2%.

Таким чином, як бачимо з цього загального огляду, Росіяни на Чорноморсько-Озівському Побережжі лише в околиці Маріуполя — Бердянська в більшій масі звязані з територією, в усіх інших — це мешканці міст, особливо великих портових.

• Міський робітничо-урядовський характер ще в більшій мірі має російська людність на території округ Запоріжжя. У Дніпропетровську є 73.418 Росіян на загальну кількість їх в окрузі 123.773 душ. Поза тим більше російське скупчення в цій окрузі є в м. Каменському з 9.905 Росіян та в 12. Павлоградському районі, де по селах було їх 13.225 душ, або 23,0%. В Запорізькій окрузі

Історичні відомості про кольтонізацію Слобожанщини вповні пояснюють присутність тут значної кількості Росіян, зосереджених або в компактних масах островами, або в смугах із значним відсотком серед загалу людности. Одначе явище це не може вважатися проявом кольтонізаційних процесів ще нині діючих, лише таких, що належать уже до далекої минувшини. Навіть без порівняння сучасного стану зі станом за попередні часи у дрібних адміністративних одиницях можемо для цілої Слобожанщини встановити положення, що російський елемент знаходиться тут назагал у стані відступу. Так усе населення Слобожанщини з 2,492.316 душ у 1897 році збільшилося до 3.578.837 душ у 1926 році, себто на 143,6%, а в той-же час кількість Росіян тут зросла з 451.194 на 572.159 душ, себто лише на 126,8%. Дані Черлунчакевича по районах досить різко відмінні від даних перепису 1926 року і вказують загально меншу кількість Росіян. Так напр. проти 380.421 душ Росіян, які за переписом 1926 року проживали на селах Слобожанщини, Черлунчакевич подає суму 323.118 душ.

Смуга із значним відсотком Росіян, що тягнеться на південний захід від Донбасу, це територія шости округ на Озівсько-Чорноморському Побережжі, що розмірно недавно, бо лише від кінця XVIII віку, дістала замість кочових татарських орд осілу хліборобську людність.

Російський уряд, бажаючи закріпити за собою морське побережжя, дуже енергійно провадив тут кольтонізаційну політику. Роздаючи величезні простори запорізького степу у маєтність ріжним російським поміщикам, уряд вимагав від них скорого оселення на землі селян. Поміщики спроваджували собі потрібне селянське населення з усіх сторін імперії, головним-же чином із сусідніх «малоросійських» губерній, одначе чимала кількість осельників прибувала і з інших країв чужих, а саме Німці, Греки, Серби, Болгари, Молдавани та інші. У звязку з малою заселеністю країни якийсь час тут у «Новоросії» кріпацький режим супроти селян був значно лекший, аніж у глибині Росії, тож і не дивно, що окрім головної маси селян виселенців з Придніпрянської України сюди тікали від жорстокостей своїх панів великі маси ріжноплеменного селянства з усієї російської імперії. Виселювалися сюди перед релігійними переслідуваннями також і ріжні російські релігійні сектанти та старовіри. Портові міста притягнули до себе численне російське робітництво.

Недавність кольтонізації краю і ріжноманітність обставин та умовин його заселення ріжноплеменною людністю причинилися до того, що тут у більшій мірі, ніж де інде, народности безладно пере-

з російською рідною мовою коли й не завсіди виявляють дійсний стан річей, то всеж вказують на сильні русифікаційні процеси серед поодиноких не-російських народностей. Особливе підсилення Росіянам щодо їх мови надають Жиди, серед яких перепис виказав аж 357.776 осіб з рідною мовою російською.

Значніших процесів українізації Росіян перепис виразно не виказує, але всеж зазначає, що 37.117 Росіян по національності мали рідну мову українську. Натомість процес асиміляції з українською нацією слід, на нашу думку, вбачати в тому, що аж 1,288.879 осіб з рідною мовою російською призналися приналежними до української нації. Бож у цьому числі осіб з російською рідною мовою знаходяться напевно не лише ті, що колись уже втратили свою рідну українську мову, та ще не втратили свідомости своєї української національності, але багато є рівнож таких, що і по народности і по мові досі були Росіянами, одначе нині дістали вже національну свідомість українську. Цю такий процес українізації в дійсності в дуже значних розмірах існує, може послужити доказом рівнож факт зменшення відсотку Росіян в УССР з 10,0% у 1897 р. до 9,2% у 1926 р.

Діяспорність та соціальну структуру російського населення УССР, на випадок утрати ним політично-пануючого положення, треба вважати за дуже сприяючі фактори до скорої та спокійної асиміляції Росіян з домінуючою українською народністю.

І. РОЗСЕЛЕННЯ БІЛОРУСИНІВ В УССР.

Перепис 1926 року начислив Білорусинів у цілій УССР всього 75.842 душі. Назагал це урядовський та робітничий елемент, напливовий з Білорусі, що в переважаючій своїй частині сильно піддався денационалізації. Із зазначеної вище кількості Білорусинів мало вже за рідну мову російську 55.696 душ, а українську 4.449 душ.

Білорусини, більш-менш рівномірно в невеличких кількостях розсіяні по цілій території УССР, та більші скупчення творять по великих і промислових містах. Так було Білорусинів у Києві 5.436 душ, у Харкові — 1.484, в Одесі — 2.501, у Дніпропетровську — 4.338 та в його районі ще 4.492 души, в Каменському — 1.712 та у Сталіні — 1.399.

Поза тим можна відмітити розкидані невеличкі білоруські колонії по районах Степової України, де було: у 15. Сірогозькому р. Мелитопільській округи 1.074 душі, в Миколаївській округі в районах 2. Владимировському — 2.683 душі, 6. Миколаївському — 4.660 і 10. Полтавському — 4.729 Білорусинів.

Промислові оселі Криворіжжя та Донбасу рівнож притягають до себе деяку кількість білоруського робітництва. Так їх було

на 59.214 Росіян саме Запоріжжя мало 14.472 Росіян; 1. Балківський район 8.906 Росіян, або 31,5%, та 6. Каменський район 25.995 душ, або 73,8% (у Черлунчакевича Балківський р. 34,7%, Каменський р. 75,5%). У Криворізькій окрузі значніший відсоток Росіян бачимо лише в рудничних поселеннях.

Основна територія УССР—24 обабічні придніпрянські округи,— має скрізь серед сільської людности зовсім дрібний відсоток Росіян, рівнож незначна кількість їх є по менших містах; більше їх є в колишніх губерніяльних містах, а вже велика кількість їх у такому центрі, як стара столиця України — Київ, де Росіян за переписом 1926 р. нараховано було аж 125.514 душ. Серед сільської людности Придніпрянщини можна відмітити лише такі незначні скупчення російської людности: в Чернігівській окрузі в районах: 4. Добрянському 15,1%, 8. Любецькому 19,9%, в Полтавській окрузі в районах: 6. Зачепиловському 26,0% та в 12. Красноградському 20,6%, нарешті в 8. Знаменському районі Зиновівської округи 24,0% серед сільської та 22,7% серед загалу людности.

До цієї-ж території з дрібною кількістю Росіян слід по справедливості зарахувати і Глухівську округу, де вказані переписом 1926 р. відсотки Росіян, як це було зазначено вище, явно не відповідають дійсності. Тому не наводимо тут відсотків Росіян у цій окрузі за переписом, а скеровуємо читачів до стор. 30—31 статистичних таблиць.

Переведений щойно короткий перегляд територіяльного розселення російської людности УССР наводить на такі висновки: Росіяни в УССР, не зважаючи на значну численність, не мають значніших територій із своєю чисельною перевагою. Росіяни знаходяться в діяспорі на цілому терені УССР із значнішими скупченнями по адміністративно та економічно важливих містах, по фабричних та гірничо-промислових оселях та врешті по селах або невеличкими розеднаними національними острівками, або, як меншості, разом з українською людністю. Значніші відсотки російського елементу серед людности УССР помітно в смугах на північному пограниччі та на півдні в приморській області, а найвищих розмірів відсоток Росіян досягає на полудневому сході в Донбасі, де значне російське забарвлення надає краєві зарібкова російська робітнича імміграція.

Наслідком діяспорности російського населення російський нарід не має підстав до національних прав на яку-будь територію УССР. Вагу Росіян, як діяспорної народности, у внутрішніх відносинах УССР лише штучно підтримує положення їх, як політично пануючої нації. В додаток вказані переписом 1926 р. числа не-Росіян

у 6. Криворізькому районі 2.176 душ; в Артемівській окрузі в 4. Енакієвському районі — 1.219 душ, у П. Петровському — 1.101; в Луганській окрузі в 5. Лозово-павлівському районі — 1.439; в Сталінській окрузі в 5. Макіївському районі — 2.153 та в 6. Маринському — 1.027 душ.

Натомість терени Чернігівщини, які на думку проф. Е. Карського мали би бути білоруськими, за переписом 1926 року не виказують більш-менш значних кількостей Білорусинів. Проф. Карський так окреслює територіяльне поширення Білорусинів на Чернігівщині: «Границя білоруських говорів, переходячи за Дніпро з Мінської губернії, повинна бути проведена з початку по Дніпру на північ приблизно до м. Любеча; звідсіля на схід по напрямку на м. Ріпки й далі до Городні; потім ломаною лінією на північ майже до границі з Могилівською губ.; потім по границі повітів Новозибківського та Сосницького й далі на схід по Новгород-Сіверському повіту до р. Десни, лишаючи повітове місто на південь. За Десною білоруську мову можна зазначити в селі Юришовці; далі границя йде по Десні до Орловської губернії». Так окреслена проф. Карським територія⁶⁾ входить нині до Чернігівської округи, де Білорусинів було за переписом 1926 року: у 8. Любецькому районі — 25 душ, у 4. Добрянському — 104, у 12. Ріпкінському — 41 та 3. Городянському — 325 душ. Ці дрібні кількості Білорусинів, як рівнож відсутність їх тут за переписом 1897 року, рішуче стверджують український національний характер тутешнього населення та пересовують підняте проф. Карським питання білоруськості вже виключно в обсяг фільольогічних питань взаємних впливів мов української та білоруської.

IV. РОЗСЕЛЕННЯ ЖИДІВ В УССР.

Жидівська людність у Російській Імперії була обмежена в праві вибору місця для свого оселення та постійного проживання. Так звана «черта оседлості» для Жидів була тою стіною, через яку лише невеличка їх частина (особи з вищою освітою, більші купці, то-що) могла передістатися на широкі терени Російської Держави, — решта мусіла проживати лише на землях, охоплених чертою і тиснутися тут у численних міських та містечкових скупченнях. На Україні цілковито вільним для проживання Жидів було Правобережжя, а на Лівобережжі оселюватися їм було заборонено і лише в Полтавській та Чернігівській губерніях були деякі полекші щодо права їх оселення.

⁶⁾ Російская Академія Наук. Труды комиссии по изучению племенного состава населения России. 2. Этнографическая карта белорусского племени. Составилъ Е. Э. Карскій. Петроградъ 1917, ст. 16.

Революція принесла для Жидів знищення «черти оседлости» та відкрила можливості виходу для широких жидівських мас на терени досі для них неприступні. Отже від 1917 року відбувається широкий процес масового переселювання Жидів по-перше з правого боку Дніпра на лівий та по-друге виселювання їх з України та розселювання на просторах ССРСР аж до Тихого Океану.

Внаслідок соціальної структури жидівства та сучасних політичних обставин Жиди на нових місцях оселяються майже виключно по містах, переважно більших, однак робляться також спроби компактного оселення їх на землю, як напр. у Херсонській окрузі УССРСР, у Криму та в Біра-Бірджанському районі Далеко-Східнього Краю.

Цей загальний рух Жидів на схід, зокрема на недоступні для них раніше терени Московщини, вже за такий короткий період, як несповна десятиліття від революції до перепису 1926 року, дав наслідки, які треба вважати дуже значними. Абсолютна кількість Жидів на території сучасної УССРСР, що виносила за переписом 1897 року суму 1,644.488 душ, у 1926 році знизилася абсолютно до суми 1,574.391 душ, тобто у відсотку до загалу населення впала з 8% до 5,4%. Такого великого зменшення чисельності не знає жадна інша народність України.

Другою важливою особливістю процесів, що відбуваються нині у зв'язку зі знесенням «черти оседлости», мусимо вважати все більш і більш рівномірний розподіл Жидів на території УССРСР, однак щодо інтенсивності жидівського заселення, то ціла територія носить ще виразні сліди недавнього минулого.

Таблиця III представляє числові дані про розселення Жидів по округах УССРСР за переписом 1926 року. За цими даними цілу територію УССРСР можна поділити на такі чотири смуги:

I. Смуга — 17 округ Правобережжя. Тут Жиди творять, як стародавні осельники, від п'ятої частини до половини всієї міської людності, при чому назагал відсоток їх є вищий на північному заході (Коростенська округа — 51,0%), а спадає в напрямку на полудневий схід (округи Миколаївська — 21,1%, Херсоська — 21,1%, Зинов'ївська — 20,6%). Серед загалу людності тут Жиди творять від 4% до 10%, при чому відсоток цей, наслідком присутності великого приморського міста, в Одеській окрузі підіймається аж до 19,8%. Відсоток Жидів у цій смузі серед сільської людності є найбільший з цілої УССРСР — він хитається від 1,1% у Зинов'ївській окрузі до 5,1% у Кам'янецькій окрузі.

II. смуга — Подніпряньська — це шість округ з територією обабіч Дніпра та низкою більших міст над Дніпром з Києвом та Дніпропетровськом на чолі. Тут рівнож Жиди мають велику питому вагу, творячи серед міського населення від 13,1% у Криворізькій окрузі

до 41,0% у Кремінчуцькій. Значніша урбанізація цієї придніпрянської смуги утримує й відсоток жидівства серед загалу людности на досить ще високій ступені — від 3,5% у Запорізькій до 10,2% у Київській окрузі. Одначе відсоток Жидів серед сільської людности вже цілком дрібний та перевищує 1% лише у двох промислових округах: Криворізькій — 2,4% та Запорізькій — 1,4%.

III. смуга — це десять округ Лівобережжя. Відсоток Жидів серед загалу людности тут уже зовсім малий, але по містах відсоток жидівства досить значний, а саме: від 10,9% у Маріупільській окрузі до 30,8% у Прилуцькій окрузі. Серед сільської людности жидівство знаходиться в дрібній кількості та сягає найбільше 1,1% у Маріупільській окрузі.

IV. смуга — п'ять округ Слобожанщини та три округи Донбасу, має дрібний відсоток Жидів і серед міської людности і серед загалу. По селах Жиди тут лише нечисленні одиниці. Виїмком у цій смузі може вважатися тільки Харківська округа, де знаходиться сучасна столиця УССР, що має велику атракційну силу для жидівства, яке в місті Харкові створило одне з найбільших своїх скупчень в УССР в кількості 81.426 душ, або 19,5% всієї людности міста. Слід тут зазначити, що міста цілої Слобожанщини-Харківської губернії — мали в 1897 році лише 11.795 душ жидівської людности, а в 1926 році п'ять слобідських округ мали вже 90.031 Жидів.

Детальніший розгляд даних про жидівство з 1926 року та порівняння їх з даними перепису 1897 року, окрім зазначеного вище пересування жидівських мас з правого на лівий беріг Дніпра, виявляє ще й незвичайно цікавий та важливий процес майже повного виходу Жидів з сіл до міст та концентрацію жидівства по великих містах за рахунок запустіння містечок.

Цікавим дослідом, що вповні визначає вказані щойно явища, ще на підставі даних з міського перепису 1923 року, є праця А. Гальперіна, вміщена в ч. 12. за вересень 1925 року Статистичного Бюлетиню Ц. С. У. УССР. Помічена Гальперіном загальна розселяча тенденція жидівства мусіла мати в 1926 році ще яскравіше виявлення.

Концентрацію в 1926 році Жидів по окремих містах УССР за їх величиною показує таблиця IV. ⁷⁾

Наприкінці зазначимо, що хоча акція оселення Жидів на землю до хліборобської праці віде ще, за переписом 1926 року, не виявила значніших осередків Жидів по селах, одначе вже має своїм наслідком досить значну кількість новоповсталих жидівських колоній, особливо у Степовій Україні. В році 1926 було вже в УССР п'ятьдесят п'ять національних жидівських сільрад, з чого

⁷⁾ Таблиця IV. на стор. 131.

ТАБЛИЦЯ ІІІ.
РОЗСЕЛЕННЯ ЖИДІВ ПО ОКРУГАХ УССР.

О К Р У Г И	Всього жидівського населення	Відсотки Жидів серед населення		
		міського	сіль- ського	загалом
Ціла УССР.	1,574,391	22,7	1,5	5,4
І. ПРАВОБЕРЕЖЖЯ.				
1. Коростенська	40,648	51,0	3,1	7,8
2. Могилівська	39,516	45,0	4,2	7,6
3. Бердичівська	69,650	44,6	3,2	9,5
4. Гуманьська	57,328	43,1	3,0	6,4
5. Тульчинська	48,356	42,3	2,9	6,8
6. Камянецька	46,164	41,9	5,1	8,5
7. Проскурівська	46,472	41,5	3,4	8,1
8. Першомайська	41,163	41,2	3,8	6,2
9. Волинська	65,592	38,5	2,0	9,5
10. Вінницька	77,264	37,4	4,4	10,0
11. Шепетівська	48,031	36,8	3,1	7,3
12. Одеська	171,058	36,5	2,9	19,8
13. Білоцерківська	43,577	35,1	1,3	5,1
14. Молдавська АССР	48,565	30,5	4,8	8,5
15. Миколаївська	36,953	21,1	2,5	7,4
16. Херсонська	35,637	21,1	3,5	6,2
17. Зіновівська	32,802	20,6	1,1	4,3
ІІ. ПОДНІПРЯНЩИНА				
18. Київська	162,515	26,1	0,7	10,2
19. Шевченківська	44,267	29,1	0,8	3,9
20. Кременчуцька	38,122	41,0	0,3	4,8
21. Дніпропетрівська	72,877	21,7	0,2	5,6
22. Криворізька	21,462	13,1	2,4	3,8
23. Запорізька	18,406	19,1	1,4	3,5
ІІІ. ЛІВОВЕРЕЖЖЯ.				
24. Полтавська	22,902	15,5	0,1	2,1
25. Чернігівська	17,565	22,8	0,2	3,3
26. Прилуцька	15,075	30,8	0,5	3,0
27. Роменська	13,607	26,6	0,2	2,5
28. Лубенська	10,275	19,9	0,1	1,8
29. Ніжинська	8,033	13,3	0,2	1,7
30. Конотопська	14,047	13,4	0,3	2,1
31. Глухівська	8,042	11,0	0,2	1,6
32. Маріупільська	13,578	10,9	1,1	3,3
33. Мелітопільська	15,724	26,1	0,4	2,1
ІV. ДОНБАС ТА СЛОБОЖАН- ЩИНА				
34. Артемівська	17,636	5,3	0,1	2,3
35. Сталінська	12,921	4,3	0,2	2,0
36. Луганська	10,208	4,0	0,1	1,7
37. Старобільська	242	1,0	0,0	0,1
38. Купянська	306	0,9	0,0	0,1
39. Ізюмська	555	2,4	0,0	0,2
40. Сумська	3,195	3,2	0,0	0,5
41. Харківська	85,733	14,7	0,1	5,3

ТАБЛИЦЯ ІV. ЖИДІВСЬКА ЛЮДНІСТЬ МІСТ УССР.

НАЗВИ МІСТ	Всієї мі- ської люд- ности	В тім числі жидівської людности	
		Абсолютні числа	Відсоток жидів до загалу населення
Міста цілої УССР.	5.373.553	1.220.865	22,7
I. МІСТА З НАСЕЛЕННЯМ ПОНАД 100 ТИСЯЧ	1.795.532	471.288	26,3
1. Київ	513.637	140.460	27,3
2. Одеса	420.862	153.845	36,5
3. Харків	417.342	81.426	19,5
4. Дніпропетровськ	232.925	62.200	26,7
5. Сталіно	105.857	11.345	10,7
6. Миколаїв	104.909	22.012	21,0
II. МІСТА З НАСЕЛЕННЯМ 50 до 100 ТИСЯЧ	645.345	182.292	28,2
7. Полтава	91.984	18.488	20,1
8. Житомир	76.678	30.003	39,1
9. Луганськ	71.765	7.142	10,0
10. Зиновівськ	66.467	18.380	27,6
11. Кремінчук	58.832	28.990	49,3
12. Херсон	58.801	14.923	25,4
13. Вінниця	57.990	21.821	37,6
14. Запоріжжя	55.744	11.436	20,5
15. Бердичів	55.613	30.813	55,4
16. Дмитрієвськ	51.471	296	0,5
III. МІСТА З НАСЕЛЕННЯМ 20 до 50 ТИСЯЧ	928.428	214.180	20,9
17. Гумань	44.812	22.179	49,5
18. Суми	44.213	2.418	5,5
19. Біла Церква	42.974	15.624	36,3
20. Маріюпіль	41.341	7.332	17,8
21. Черкаси	39.511	10.886	27,6
22. Ніжин	37.990	6.131	16,1
23. Артемівськ	37.780	6.631	17,5
24. Чернігів	35.234	10.607	30,1
25. Каменське б. Дніпропетровська	34.150	1.413	4,1
26. Конотоп	33.571	5.763	17,2
27. Камянець Подільський	32.051	12.774	39,9
28. Проскурів	31.989	13.408	41,9
29. Першомайськ	31.683	9.896	31,2
30. Кривий Ріг	31.285	5.734	18,3
31. Славянськ	28.771	1.260	4,4
32. Прилуки	28.621	9.001	31,4
33. Охтирка	26.408	369	1,3
34. Бердянськ	26.408	2.138	8,1
35. Ромни	25.787	8.593	33,3
36. Константи́нівка Артемів. округи	25.303	1.920	7,6
37. Мелитопіль	25.286	8.583	3,4
38. Єнакієво Артемівської округи	24.329	2.396	9,9
39. Сміла	23.324	5.867	25,1
40. Балта	23.034	9.116	39,6
41. Могилів	22.993	9.622	41,9
42. Жмеринка	22.241	4.380	19,7
43. Тираспіль	21.741	6.398	29,4
44. Везнесенськ	21.587	5.116	21,0
45. Васильків	21.322	3.061	14,4
46. Лубні	21.302	5.341	25,1
47. Вовчанськ	20.810	223	1,1
Решта міст УССР.	2.014.248	353.105	17,5

на Поліссі — 4, на Правобережжі — 17, в Степу — 34. ⁸⁾ Черлюнчакевич подає, що було 111 населених пунктів з жидівською більшістю. Жидівські колонії були: в Херсонській окрузі — 7, в Одеській — 3, Миколаївській — 2, Криворізькій — 7, Запорізькій — 8, Зинівській — 3, Першомайській — 3, Маріупільській — 11, Волинській — 3, Шепетівській — 1, Білоцерківській — 1.

VI. РОЗСЕЛЕННЯ ПОЛЯКІВ В УССР.

У 1926 році було в УССР — 124 польських національних сільрад, з чого на Поліссі було 76, на Правобережжі 44 та в Степу 4. Черлюнчакевич подає, що польських населених пунктів було в У. С. С. Р. — 321, з того у Волинській окрузі 154, Коростенській 57, Шепетівській 38, Проскурівській 17, Бердичівській 11, Київській 10, Вінницькій 11, Кам'янецькій 8, Тульчинській 6, в решті округ 9.

Відомості про розселення Поляків по округах УССР на основі перепису 1926 року подає таблиця V.

ТАБЛИЦЯ V. РОЗСЕЛЕННЯ ПОЛЯКІВ ПО ОКРУГАХ УССР.

О К Р У Г И	Всього Поляків		Відсоток Поляків серед населення		
	По народности	В тім з рідною мовою українською	загалом	міського	сільського
Ціла УССР.	476.435	230.401	1,6	1,8	1,6
Правобережжя	408.122	218.251			
1. Волинська	86.627	49.345	12,5	5,5	14,4
в тім Житомир.	5.653			7,3	
2. Проскурівська	58.511	25.268	10,2	6,8	10,7
в тім Проскурів	3.094			9,7	
3. Шепетівська	60.215	23.637	9,1	7,1	9,4
в тім Шепетівка	1.492			10,2	
4. Коростенська	40.643	29.743	7,8	2,3	8,4
в тім Коростень	302			2,5	
5. Бердичівська	48.439	29.136	6,6	7,5	6,4
в тім Бердичів	4.742			8,5	
6. Кам'янецька	30.102	19.559	5,6	5,1	5,6
в тім Кам'янець	1.967			6,1	
7. Вінницька	19.592	9.430	2,5	3,8	2,2
в тім Вінниця	2.473			4,3	
8. Могилівська	12.887	9.061	2,5	2,2	2,5
в тім Могилів	328			1,4	
9. Тульчинська	11.107	7.243	1,6	2,5	1,5
в тім Тульчин	250			1,4	
10. Київська	26.103	9.780	1,6	2,5	1,1
в тім Київ	13.706			2,7	
11. Білоцерківська	8.034	3.981	0,9	2,1	0,8
в тім Біла Церква	1.025			2,4	
12. Гуманська	5.866	2.068	0,7	1,6	0,6
в тім Гумань	775			1,7	
Решта округ УССР.	68.313	12.150			

⁸⁾ Україна в цифрах. Центральне Статистичне Управління УСРР. 1927. Харків, ст. 4.

Як бачимо з розгляду цих даних, польська людність у переважачій своїй більшості, бо 408.122 душі, або 85,7% усіх Поляків в УССР, скупчена в 12 округах Правобережної України, на теренах, що колись належали до Річипосполитої Польської (перед розборами). Насилення польської людности, що показується найзначнішим в округах сумежних з територією сучасної Польщі, ступнево зменшується в напрямку на полудневий схід, де поза зазначеними 12 округами відсоток Поляків серед загалу людности є зовсім дрібний.

Значніші польські скупчення там можна відмітити лише по великих містах та в декількох районах Степової України. Так у Херсонській окрузі в 11. Снігірівському районі було Поляків 1.366 (с. Кисілівка, за Черлунчакевичем), у 13. Чаплинському 1.706 душ; у Мелітопільській окрузі в 3. Большелепатихському районі 1.949 душ та 15. Нижнесірогозькому 2.027.

Характеристичною особливістю польського розселення, як на Правобережжі, так і по решті УССР є те, що Поляки ніде не займають суцільної території з їх абсолютною більшістю, або хочаб із значнішою меншістю. Польська людність є розсіяна маленькими групами по невеличких селах, кольоніях та хуторах на великих просторах Правобережжя і радянській владі для цілей її зовнішньої політики з великим трудом удалося зорганізувати лише один район з польською більшістю, а саме 5. Мархлевський Волинської округи.

Одначе, як ми вже зазначили вище при розгляді розселення в У. С. С. Р. української людности, ледви чи можна і цей район уважати дійсно польським. Беручи під увагу відношення національно-язикового та релігійного характеру, що історично витворилися на українських землях, приналежних колись до Польщі, з великою імовірністю можна вважати «Поляків з рідною мовою українською» за Українців. Коли відрахувати від усієї кількості Поляків Мархлевського району, що виносить 28.332 душі, тих 14.617 душ «Поляків з рідною мовою українською», то матимемо 13.715 душ дійсних Поляків, тобто лише 33,1% усієї людности Мархлевського району.

Коли таким слабким виявляється польський елемент у «показному» Мархлевському районі, то остільки-ж і без того незначні — бо ніде не сягають 20% — польські меншості в решті районів УССР майже на-половину всюди ослаблюються числами Поляків з українською рідною мовою. Загалом перепис 1926 року подає, що на загальну суму 476.435 душ «Поляків по народности» виказало рідну мову українську 230.401 душ, або 48,4% усіх Поляків. При цьому на 98.747 Поляків, що проживали в містах, мало рідну мову українську 15.510 душ, або 15,7%; натомість по селах на 377.688 душ мало рідну мову українську 214.811, або 56,9%.

Таким чином, Поляки на основі перепису 1926 року — це єдина зпоміж усіх національних меншостей УССР, що виказує величезний відсоток асиміляції щодо мови з українською національністю. Натомість лише 32.789 Поляків по народності вказало на російську мову, як на свою рідну. Цей цілком природній історичний процес еволюційної українізації польських осельників на українських землях, без сумніву, значно прискорили події революції, що відібрали кольосальні земельні маєтності від польських поміщиків та позбавили тим польській елемент на Україні його економічно-сильної та високо-культурної провідної верстви, що за малими виїмками мусіла виемігрувати до Польщі. Процесові остаточного винародовлення, як вказують наведені вище дані перепису 1926 року, робить лише значніший опір людність польська, що скупчена по містах, сільська-ж людність швидким темпом українізується.

VI. РОЗСЕЛЕННЯ НІМЦІВ В УССР.

Німці на Україні — це колоністи, що їх спровадив сюди російський уряд, або як культуртрегерів, які подавали би місцевому населенню практичний зразок культурного господарювання, або як поселенців - піонерів для пустопорожніх колись степів південної України. Німці на Україні — переважно сільські мешканці, що оселені більшими чи меншими, але майже завжди компактними масами серед української людности. Німецькі острівці на деяких теренах творять інколи досить густі архіпелаги, однак ніде не займають значнішої території з німецькою перевагою.

Таблиця VI.⁹⁾ представляє кількість німецької людности по округах УССР.

Із цих даних бачимо, що територіяльно Німці скупчені в двох сторонах УССР — на північному заході — на Поліссі та на півдні — в Степу і Донбасі.

На Волинсько-Поліському терені Німці заселяють, за Черлюнчакевичем, в окрузі Волинській 92 осельних пункти, в Коростенській 67 та в Шепетівській 7. Оселі ці — в більшості дрібні колонії, положені на північний захід від Житомира, головним чином в районах: 8. Пулинському, де за переписом 1926 року було 26,7% Німців серед усієї людности, 2. Володарському 17,2%, 6. Звягільському 12,9% та сусідніх з ними районах Коростенської округи: 2. Барашевському 18,1%, 3. Городницькому 16,3% та 11. Емільчинському 13,4%. У Шепетівській окрузі німецькі дрібненькі острівки є лише в 8. Плужанському 2,5% та в 12. Судилківському 3,6% районах.

⁹⁾ Таблиця VI. на стор. 135.

ТАБЛИЦЯ VI.
РОЗСЕЛЕННЯ НІМЦІВ ПО ОКРУГАХ УССР.

О К Р У Г И	Всього Німців	Відсоток Німців серед населення		
		сільського	міського	загалом
Ціла УССР.	393,924	1,5	0,6	1,4
1. Одеська	71.410	15,2	1,3	8,3
2. Волинська	50.294	8,7	1,7	7,3
3. Маріупільська	26,122	7,7	1,0	6,3
4. Миколаївська	30.911	7,1	0,9	6,2
5. Мелітопільська	44,117	6,3	2,0	6,0
6. Коростеньська	25.891	5,5	1,2	5,0
7. Запорізька	22.086	4,3	2,8	4,2
8. Херсонська	16.820	3,5	0,5	3,0
9. Сталінська	14 358	3,5	0,5	2,2
10. Артемівська	15,614	2,6	1,2	2,0
11. Криворізька	10.159	2,0	0,5	1,8
12. Молдав. АСРР.	10.739	2,2	0,1	1,9
Решта округ УССР	65.401			
В тім числі у містах:				
1. Київ	3.554			
2. Харків	2.202			
3. Миколаїв	1.167			
4. Одеса	5.522			
5. Дніпропетровськ	1.694			
6. Запоріжжя	1.664			

На чорноморському побережжі найбільшу кількість Німців має Одеська округа, а біля неї групуються Німці ще в трьох округах, осягаючи в них значніший відсоток. За Черлунчакевичем, було німецьких осельних пунктів в Одеській окрузі 172, у Миколаївській 15, у Херсонській 27 та у Молдавській АСРР 15.

В Одеській окрузі мають абсолютну німецьку більшість райони: 2. Грослібентальський 94,3% та 13. Фридрих-Енгельський 69,5%; значніші німецькі меншости знаходяться майже у всіх районах округи та сягають 24,3% в 11. Тилигуло-Березанському районі. В Миколаївській окрузі має абсолютну німецьку більшість 5. Карлолібкнехтівський район 89,9%; решта районів має зовсім незначні німецькі меншости. Подібно-ж і у Херсонській окрузі знаходиться один район з німецькою більшістю: 5. Високопольський 65,1%, та ще кілька районів з невеличкою німецькою меншістю. В Молдавській АСРР Німці скрізь творять дрібну меншість і лише в 4. Григоропільському районі сягають 20,9%.

На Озівському побережжі найбільша кількість Німців знаходиться в Мелітопільській окрузі. Там вони заселяють, за Черлунчакевичем, 36 пунктів та творять на основі перепису 1926 року абсолютну більшість у районах: 14. Молочанському 62,1% та 18. Пришибському 77,3%, як рівнож невеличку меншість в 11. Кизлярівському 12,4%. У сусідній Маріупільській окрузі, за Черлунча-

кевищем, було 68 німецьких осельних пунктів, окрім цього ще 51 в Бердянській окрузі. Нині тут районом з абсолютною німецькою більшістю є 6. Люксембурзький 81,3%, а незначну німецьку меншість має 10. Старокаранський р. 13,8%.

Округи Запорізького промислового краю мали, за Черлунчакевичем, німецьких поселень: Запорізька округа 38, Криворізька 37, Дніпропетровська 11. Всюди тут Німці розкидані дрібними острівками та творять значніші меншости лише у 13. Хортицькому районі 28,7% та 7. Новомиколаївському 15,9% Запорізької округи.

Також дрібнесенькими острівками розселені Німці і в Донбасі. Німецьких селищ тут було в Артемівській окрузі 27, Сталінській 36 та Луганській 20. Значніші скупчення Німців серед сільської людности можна зазначити лише в 5. Желізнянському районі 18,2% Артемівської округи та в 8. Селидовському 14,6%. Сталінській округи.

VII. РОЗСЕЛЕННЯ МОЛДАВАНІВ В УССР.

Вище, при огляді розселення української людности, було згадано про Молдаван у так званій Молдавській АСРР.

Молдавани тут серед сільської людности творять абсолютну більшість лише в районах: 5. Дубосарському 67,0% та 10. Слободзейському 64,2%, а ще в двох районах проміжних між попередніми мають релятивну більшість, а саме: в 4. Григориопільському 45,7% та 11. Рибницькому 45,5%. В решті районів, за винятком Балтського, де їх усього 2,5%, Молдавани творять досить значну меншість: 1. Ананівський район 33,7, 3. Бірзульський 32,0%, 6. Каменський 38,4%, 7. Красноокнянський 15,7%, 8. Крутянський 16,9% та Тираспільський 26,0%.

Таким чином молдаванська людність оселює вузьку смугу понад самим Дністром та стикається через нього з компактною молдаванською масою в сумежних округах Бесарабії.

В УССР поза Молдавською АСРР, за Черлунчакевичем, знаходиться ще 30 молдавських осельних пунктів, розкинутих по 7 південних округах України. Найбільше молдаванських поселень має бути в сусідній з МАСРР Одеській окрузі. Дійсно, на основі перепису 1926 року, тут нараховано 16.575 Молдаван, що оселені були в 15. Червоноповстанчеському районі 22,9% та у 4. Захаровському 8,0%. Рівно-ж у сусідній з МАСРР. Першомайській окрузі нарахували 14.814 Молдаван, які творять кілька невеличких скупчень, із яких найбільше в 10. Любашівському районі 10,1%. Досить значний острівок Молдаван знаходиться у Вознесенському районі Миколаївської округи 17,8%. Декілька молдавських острівців відмічено також в 11. Новомиргородському районі 24,4% (село Мартиноша). В Донбасі серед сільської людности Артемівської округи

зазначено Молдаван у районах: 4. Енакієвському 1.324, 11. Петровському 2.869, 12. Попаснянському 1.755 душ.

VIII. РОЗСЕЛЕННЯ ГРЕКІВ В УССР.

Греків в УССР, за переписом 1926 року, нараховано 104.666 душ. Це переважно сільські мешканці оселені на Озівсько-Чорноморському побережжі та в Донбасі. Головне грецьке ядро знаходиться в Маріупільській окрузі, де їх було 64.238 душ. Районом з грецькою абсолютною більшістю є тут Мангушський з 71,8%, біля нього-ж групуються райони із значною грецькою меншістю: 10. Старокаранський 40,4%, 5. Володарський 33,0%, 8. Новоселовський 19,4%, 11. Старокерменчикський 27,9%, 9. Октябрський 15,8% і саме місто Маріупіль з 10,1% Греків. Територіяльно звязані з Маріупільським грецьким ядром сумежні райони Сталінської округи: 4. Великоянисольський 43,3% Греків, 3. Андріївський 35,6% та 9. Старошибивський 24,2%.

IX. РОЗСЕЛЕННЯ БОЛГАРІВ В УССР.

Болгарів, за переписом 1926 року, було нараховано в УССР 92.078 душ. Центром їх осідку є Мелітопільська округа, де проживало 50.361 душ Болгарів у двох районах з абсолютною їх більшістю, а саме: 12. Колярівському 74,2% і 20. Цареводарівському 74,1% та в сумежних з ними районах з болгарською меншістю. 1. Акимівському 7,6% та 8. Второпокровському 9,1%. Друге місце зосередження Болгарів знаходиться в Одеській окрузі в 7. Ленінському районі 66,5% та в 14. Цебриковському 15,7%. Окрім цього невеличкі болгарські острівці відмічено в 9. Лисогорському районі Першомайської округи 18,5%, в 11. Тираспільському районі Молдавської АССР 9,1% та в 6. Миколаївському районі Миколаївської округи 7,3%.

X. РОЗСЕЛЕННЯ ЧЕХІВ ТА СЛОВАКІВ В УССР.

Із інших нечисленних народностей, що живуть по цілому терені УССР цілковито розпорошені, заслуговують на занотування Чехи та Словаки, яких в УССР нараховано всього 16.091 душ. Терен скупчення Чехів творять північно-західні округи УССР: Волинська з 3.704 душ, Коростенська 2.041, Бердичівська 1.632 та Київська 2.106 душ. За Черлунчакевичем є в УССР двадцять один чеських осельних пунктів, а чеських сільрад було в 1926 р. 12. Значніші чеські колонії знаходяться в 12. Черняхівському районі Волинської округи та в 5. Малинському районі Коростенської округи.

УКРАЇНЦІ ПОЗА МЕЖАМИ УССР НА ОСНОВІ ПЕРЕПИСУ 1926 Р.

Завдання нашої роботи має полягати у в'ясненні таких питань: а) кількість і розселення Українців на території совітського союзу поза межами УССР, б) національно-культурний рівень Українців на території совітських держав поза межами УССР; в) основні моменти, які характеризують перспективи і дальшу еволюцію української колонізації.

В центрі уваги нашої роботи буде поставлена фіксація моментів важних з погляду національного.

Праця має бути побудована на даних перепису 1926 року; вище в першій роботі, уміщеній у збірнику, зазначено деяку дефектність матеріалів перепису; ці прогалини і хиби перепису велять при використуванні окремих даних зберігати необхідну обережність і кожен раз по мірі можливості спинятись над питанням, оскільки вірно ті чи інші дані відбивають дійсність.

Було би важним і цікавим, коли би була можливість порівняння даних перепису 1926 року з даними першого перепису 1897 року. На жаль, з огляду на ті великі різниці, які існують між підставами переведення перепису 1897 року і перепису 1926 року, і на ті територіяльні зміни, які відбулися за цей час в адміністративному поділі території, таке порівняння можна перевести лише в дуже обмежених розмірах. Тим-то в нашій роботі ми маємо можливість покликатись на дані перепису 1897 року лише в окремих випадках.

Загальні дані про кількість Українців поза межами УССР дає отся таблиця: ¹⁾

	в т и с я ч а х		
	мужчин	жінок	всього
РСФСР	3.839,9	4.033,2	7.873,1
БССР	18,7	16,0	34,7
Зак. СФСР	23,6	11,7	35,3
Узбек. ССР	15,8	9,9	25,7
Турк. ССР	4,9	1,8	6,7
Разом	3.902,9	4.072,6	7.975,5

Коли до цього числа Українців поза межами УССР долучимо кількість Українців в УССР, загальне число яких виносить 23,218,9

¹⁾ Всесоюзн. переп. нас. Краткия сводки. Выпуск IV. М., 1928.

тис., то загальне число Українців у межах ССРСР визначиться цифрою 31,194,8 тис., з яких на території УССР живе 74,4%, а поза межами УССР 25,6%. З цих даних можна констатувати, що основна маса Українців поза межами УССР знаходиться на території РСФСР. З огляду на це необхідно вяснити більш детально розподіл Українців по окремих частинах РСФСР. Відповідні дані такі: ²⁾

	В тис.
ЕВРОПЕЙСЬКА ЧАСТИНА РСФСР	5.803,3
Північно-Кавказький район	3.106,9
Центрально-Чернозем. "	1.651,8
Нижньо-Волжський "	440,2
Середньо-Волжський "	202,9
Західний "	134,2
Башкірський "	80,0
Кримський "	77,4
Уральський "	47,6
Центр. Промисловий "	41,3
Ленінгр.-Карельський "	15,6
Дагестанський "	4,1
Північний "	0,7
Вятський "	0,6

В азійській частині РСФСР Українці мають найбільшу кількість у таких районах:

	В тис.
Казаська АССР	860,8
Сибірський край	827,5
Далеко-Східний край	315,2
Кіргізька АССР	64,1
Бурято-Монгольський район	2,0

Окремі дрібніші адміністративні одиниці більшого скупчення Українців були такі: ³⁾

Адміністративна одиниця	% Укр. по нац.	% Укр. по мові	Всього Українців по нац.	В тому числі	
				в містах	в селах
Вороніжська губ.	32,61	29,39	1078552	69541	1009211
Кубанська округа	61,48	48,98	915450	64465	850985
Курська губ.	19,09	17,24	554654	41114	513540
Донська округа	44,01	22,56	498287	109639	388648
Акмолінська губ.	25,78	21,22	312338	5197	307141
Армовірська округа	32,90	8,04	305126	58570	266556
Ставропольська округа	33,78	11,72	245755	6058	239697
Сальська "	43,91	35,50	207195	2647	204548
Донецька "	55,11	46,30	206520	6569	199821
Славгородська "	46,77	35,65	202748	40 1	198657

²⁾ Всесоюзн. переп. нас. Краткия сводки. Выпуск IV. М., 1928.

³⁾ Всесоюзн. переп. Т. IX. Отдел I.

Спинимось на аналізі довгої низки цифр, які наведені вище. Перше питання, яке слід поставити — це питання про те, чи наведені цифри дають дійсну кількість Українців поза межами УССР. Мова тут може йти про два моменти: цифри кількості Українців можуть давати дані про всю ту людність, яка етнографічно належить до української національної групи, з другого боку вони можуть давати дані про ту людність, яка, незалежно від свого походження, задекларувала свою приналежність до української народности, отже може бути мова про фіксацію ознак як об'єктивного, так і суб'єктивного порядку.

З певністю можна сказати, що наведені вище цифри не дають даних про всю ту людність, яка етнографічно належить до української національної групи. Аналіза інструкції про наведення перепису стверджує, що організатори перепису, хоч у них повної ясності щодо завдань реєстрації національної приналежності не було, здається, схилились до реєстрації народности, як ознаки суб'єктивного, а не об'єктивного порядку. З другого боку розгляд даних перепису по українському пограниччі — власне по пограниччі українсько-білорусько-російському — стверджує, що в районі, який дослідники мови й етнографії відносять до переходнової українсько-білоруської території, Українців зареєстровано вражаюче мало. На території БССР Українців зареєстровано всього 34,7 тис., в той час, коли полудневі повіти БССР входять у склад української етнографічної території. В одній наприклад Мозирській окрузі загальна кількість населення складає 330.024 душ, а Українців зареєстровано там лише 8.883 душі⁴). Так само підозріло мало зареєстровано Українців у Брянській губ., до складу якої увійшли північні повіти старої Чернігівської губ., деяка частина яких належить до української етнографічної території. Таким чином на підставі цих даних вже можна зробити висновок, що перепис 1926 року, як і перепис 1897 року, не дав матеріалів для числа людности, яка належить етнографічно до української національної групи. Треба зрештою зазначити, що виконати це завдання для статистики є майже неможливо при сучасному мішаному етнографічному складі окремих національних груп.

Важніше є друге питання, чи у вистарчаючій мірі перепис охопив і правильно зареєстрував усіх тих, які саме себе зараховують до української народности. Мусимо сказати, що й у цьому відношенні ми маємо низку сумнівів і скоріше схилиємось до того, що перепис дає зменшену цифру Українців поза межами УССР, яка не відповідає дійсності. Інакше кажучи: перепис дає такий образ і такий темп асиміляції Українців, який ледви чи має свої підстави

⁴) Всесоюзн. пер. нас. Кр. св. Вып. IV.

в фактах дійсности. На основі перепису 1897 року в повітах і градоначальствах Кримського півострова Українців було 17,1% всього населення ⁵⁾, на основі перепису 1926 року в Кримській АССР було серед усього населення Українців по національності 10,8%, а по мові 4,7% ⁶⁾. На основі перепису 1926 р. в Кримській АССР Українців нараховано 77.405, а в той-же час народжених на Україні там було 79.624 ⁷⁾. Таким чином на підставі цих даних встановлюється катастрофальний спадок відсотку Українців з одного боку, а з другого боку факт, що серед народжених серед Українців у Криму Українців по національності чи по мові майже нема. Ледви чи це можна уважати скільки небудь імовірним. Так само зменшеними видаються нам дані щодо кількості Українців у Північно-Кавказькому Краю. На жаль, цього нашого припущення ми не можемо довести, бо дані 1897 і 1926 року тут цілком не надаються до порівняння у звязку з повною адміністративною перебудовою цього району. Думаємо, що таке зменшення кількості Українців має місце й по інших районах ССРСР. Наводить нас на це припущення той факт, що кількість Українців по окремих районах дуже різко розходиться з кількістю зареєстрованих там народжених на Україні. Так маємо ось-яке взаїмовідношення: ⁷⁾

	Укр. по нар. в тис.	народ на Укр. в тис.
Центрально-Пром. район	4,3	121,6
Вятський район	0,6	1,2
Північний район	0,7	1,5
Ленінгр.-Карельський район	15,6	44,3

В районах масової української кольонізації за Уралом цифра української людности так само видається зменшеною, коли прийняти на увагу, що з України в періоді з 1898 по 1914 рр. вийшло й оселилось за Уралом коло 1400 т.; природний приріст української людности за Уралом при кольосальному припливі людности з України при цих умовинах виявлявся би дуже низькою цифрою. Всі ці міркування приводять нас до висновку, що число української людности поза межами УССР зменшено. Правда, є ще можливе друге припущення, яке висловлюють автори передмови до IV випуску «Кратких сводок» про наявність серед Українців сильних асиміляційних процесів; ми це припущення вважаємо недоведеним, але над обмірковуванням цього ми спинимось у другому звязку. Наразі ми ще раз підкреслимо той факт, що дані про кількість Українців поза межами УССР треба уважати зменшеними. Коли

⁵⁾ Обраховано по повітових даних: Первая всеобщ. пер. Таврическая губ.

⁶⁾ Предварительные итоги. Выпуск IV.

⁷⁾ „Україна“, 1929.

ми далі будемо оперувати даними перепису, то це кожен раз треба мати на увазі.

Пристаючи до аналізу даних перепису, зазначимо, що на терені найзначнішого розселення Українців — у межах РСФСР — українська людність розселена в першу чергу в місцевостях сільського типу: з загального числа української людности в межах РСФСР 7,873.331 душ на сільські місцевості припадає 7,174.000, а на міста 699.331, себто коло 9% Українців мешкає по містах і коло 91% мешкає на селах; отже перевага сільського населення серед Українців поза межами УССР ще більша, ніж у самій УССР, де відсоток міського населення серед Українців виносить 10%.

З цього загального правила про переважно сільський і хліборобський характер української еміграції мусимо відмітити деякі незначні винятки. При переважаючому сільському характері українських оселень треба проте відмітити деякі оселення, які мають міський чи переважно міський характер і які таким чином не укладаються в загальну систему оселень хліборобського типу. Слід виділити українські колонії в Москві (16.082 д.) і Ленінграді (10.781 д.) — обі виключно міського типу. Розселення Українців у Московській губ., Кримській АССР, Чорноморській окрузі, Армавірській окрузі і Донській окрузі мають більш висловлений міський характер, ніж інші українські оселення; а саме серед Українців у Московській губ. ми знаходимо 36% міського населення, у Криму 37%, у Чорноморській окрузі 24%, в Армавірській 20%, в Донській 22%. Це найзамітніші відхилення від загальної середньої. Поза цими винятками українські оселення мають переважно сільський характер, який свого максимума досягає в Адигейсько-Черкеській автономній області і в Калмицькій автономній області, де серед міського населення не зареєстровано ані одного Українця; більше правдоподібним є, очевидно, що ми тут маємо до діла з помилками реєстрації.

Розглядаючи розселення Українців поза межами УССР територіально, ми в першу чергу мусимо виділити широку смугу, що по суті річей не є районом української колонізації, а є безпосереднім продовженням української етнографічної території; ця смуга не знаходиться в межах УССР тільки тому, що межі її не встановлені відповідно до етнографічних кордонів. Виділити цю смугу на підставі перепису трудно, зважаючи на його недокладности, які ми підкреслили вище, а особливо на білорусько-російському пограниччі. Нижче ми робимо спробу такого відділення, не уважаючи проте, що вона має скільки-небудь вичерпуючий і докладний характер. На українському пограниччі ми відділяємо ті адміністративні одиниці, які прилягають безпосередньо до україн-

ської державної границі і які мають українську більшість. Це будуть: ⁸)

	Укр. по нар,	^{0/0} / ₀ до всього нас.
БРЯНСЬКА ГУБ.		
Чаусівська вол. Стародуб. пов.	7.710	80,5
КУРСЬКА ГУБ.		
Глушківська вол. Рильськ. пов.	38.429	74,5
Грайворонський пов.	184.689	55,5
Большетроїцька вол. Білгород. пов.	16.231	50,7
Зимовенська вол. Білгород. пов.	13.184	52,5
Велико-Михайлов, вол. Старооскол. пов.	25.284	53,8
Новоосколська вол. Старооскол. пов.	18.206	51,1
Чорнянська вол. Старооскол. пов.	21.668	67,7
ВОРОНІЖСЬКА ГУБ.		
Валуйський повіт	155.173	53,2
Осгрогожський пов.	217.360	50,9
Росошанський "	292.274	89,6
Богучарський "	239.424	72,2
Великоархангельськ. вол. Новохопер. пов.	23.367	92,2
Воробівська вол. " "	20.367	58,6
Пихівська вол. " "	11.162	57,1
Лосівська вол. Бобровського пов.	22.063	50,3
Таганрогська округа	191.771	71,5
Разом	1.498.362	

Таким чином по приблизному обрахунку коло 1.5 мільона Українців живе біля меж УССР, займаючи широку смугу, що складає безпосереднє продовження української етнографічної території. Отже те число Українців, які живуть поза межами УССР, що виносить коло восьми міл., мусить бути відповідно виправлене; з цих восьми міл. коло півтора мільона (фактично це число є зменшене) живе поза теперішніми кордонами УССР, але в межах етнографічної території УССР, складаючи на ній абсолютну більшість. Лише райони положені поза цією смугою можуть бути зараховані до територій, які є районом української колонізації, а не безперечною частиною українського етнографічного простору.

Виділивши з району розселення Українців поза межами УССР той терен, який мусить бути зарахований до української етнографічної території, в дальшу чергу мусимо виділити смугу, яку ми назвали би по її національному складі смугою мішаного населення. Ця смуга прилягає безпосередньо до української етнографічної території і займає полудневу частину БССР, частину Брянської губ., частину Центрально-Чорноземного району, Північно-Кавказький край і Крим. Визначити докладніше межі цієї смуги на підставі даних перепису не скрізь можливо. Як ми вже підкреслювали, на українсько-російсько-білоруському пограничі в районі мішаних укра-

⁸) Статистичні таблиці укр. нас. ССРР.

Адміністративна одиниця	% Укр. по нац.	% Укр. по мові	Всього Українців по нац.	В тому числі	
				в містах	в селах
Саратовська губ.	6,98	6,31	202279	5624	196655
Терська округа	30,17	14,81	194083	32591	161492
Таганрогська округа	71,45	25,34	191771	29903	161868
Кустанайська "	41,31	34,64	160844	2491	158353
Омська "	19,37	14,11	159694	6662	153032
Владивостокська "	26,00	12,22	148768	15105	153663
Сталінградська губ.	10,00	8,48	140853	18668	122185
Семипалатинська губ.	10,70	6,57	140233	5393	134840
Брянська "	6,57	0,43	131837	4203	127634
Оренбурзька "	14,50	11,10	112108	6752	105356
Чорноморська окр.	35,66	17,74	103922	25252	78670
Амурська "	25,39	14,45	100500	7437	93063
Майкопська "	28,57	10,47	94322	8319	80003
Джетісқуйська губ.	10,01	7,43	88882	5866	83016
Актюбінська "	18,86	15,08	88413	6503	81910
Самарська "	3,32	2,63	80033	2356	77677
Кримська АССР	10,85	4,73	77405	28545	48860
Башкірська АССР	2,88	2,24	76710	2083	74627
Шахтінсько-Донецька окр.	13,08	7,62	70686	15682	55004
Каменська окр.	15,85	7,20	70664	1782	6882
Німців Поволжа АССР	11,99	11,56	68561	13513	55048
Барабінська окр.	13,58	7,15	68375	2015	66360
Рубцовська окр.	15,46	6,64	64758	1610	63148
Кіргізька АССР	6,46	5,99	64128	3850	60278
Новосібірська	7,57	3,88	60159	2818	57341
Хабаровська	26,24	16,74	49430	6949	42481
Сир-Дарінська	3,74	1,90	43241	5302	37939
Барнаулська	5,53	1,93	38675	1396	37279
Канська	7,78	1,71	29509	527	28982
Мінусінська	8,61	3,75	27349	802	26547
Адігейсько-Черкеська авт. обл.	23,27	4,02	26405	—	26405
Уральська губ.	3,99	3,26	25445	454	24991
Томська окр.	2,88	1,09	20870	1884	18986
Кабардіно-Балкар. авт. обл.	8,44	5,02	17213	1472	15741
Бійська окр.	2,26	0,81	16819	411	16608
м. Москва	0,79	0,25	16082	16082	—
Ачинська окр.	4,09	1,41	15812	201	15611
Красноярська	4,03	0,90	15027	2024	13003
Калмицька авт. обл.	10,32	5,33	14606	—	14606
Троїцька окр.	5,30	3,86	14374	608	13766
Астраханська губ.	2,73	0,47	13926	767	13159
Тамбовська	0,48	0,38	13066	1375	11691
Кузнецька окр.	3,23	2,16	13051	761	12300
Челябінська	2,43	1,91	12044	394	14650
м. Ленінград	0,67	0,22	10781	10781	—
Ішимська окр.	2,35	1,76	10374	607	9767
Північно-Осетинська авт. обл.	6,76	0,59	10301	102	10199
Тулузька окр.	4,36	0,77	9674	525	9149
м. Грозне	8,03	2,71	7796	7796	—
Чітінська окр.	2,00	0,49	7718	2327	5591
Калужська губ.	0,67	0,90	7696	658	7038
Іркутська	1,40	0,40	6604	2140	4464
Тарська	2,26	0,90	6270	130	6140
Московська губ.	0,24		6158	2226	3932
Орловська			5581	1196	4385
Інші місцевості			74811	26590	48221
			7873331	699331	7174000

їнсько-російсько-білоруському пограниччі в районі мішаних українсько-білорусько-російських говорів перепис не відбив дійсності і занадто розійшовся з тими даними, які дає етнографія. Отже в цьому відтинку намічати межі мішаної смуги на підставі даних перепису було би недоцільно. В Центрально-Чорноземному районі мішана смуга проходить по губ. Курській і Вороніжській вузькою полозою на північ і схід від української етнографічної межі — в районі її живе коло 200 тис. Українців. Значно ширші розміри мішаної смуги на полудневому сході і полудні. До неї треба зарахувати цілий Північно-Кавказький край і Крим. В межах Північно-Кавказького краю загальне число Українців складає 3,106,9 міль. душ і дає 37,1% усього населення. Колиж будемо брати дані по округах, а особливо дані для сільського населення, то ствердимо, що в цій низці округ, за винятком хіба гірських, Українці складають коли не більшість, то дуже поважну меншість:⁹⁾

ОКРУГИ	% Укр. серед всього нас.	% серед сільськ. нас.
Армавірська	32,9	34,5
Донецька	55,1	55,6
Донська	44,0	57,3
Кубанська	61,5	66,6
Майкопська	28,6	31,4
Сальська	43,9	44,0
Ставропольська	33,8	35,9
Сунженська	7,2	
Таганрозська	71,5	89,0
Терська	30,2	35,1
Чорноморська	36,7	43,9
Шахтинсько-Донецька	13,1	13,2
Адигейсько-Черкеська Авт. Обл.	23,3	
Черкеська	3,7	
Карачаївська	4,4	
Кабардино-Балкарська	8,4	8,2
місто Грозний	8,0	
місто Владикавказ	5,1	
Північно-Осетинська Авт. Обл.	6,8	6,8
Ікгушська	0,1	0,1
Чеченська	0,4	0,2

В межах Північно-Кавказького краю — до речі сказати: району, який є безумовно штучно утвореною адміністративною одиницею, — відбувається боротьба за територію між різними національними групами. В деяких гірських районах більшість належить різним гірським племенам, що їх намагаються витиснути Росіяни. На інших частинах території Північно-Кавказького краю боротьба провадиться між Росіянами й Українцями, яка ускладнюється наявністю в краю своєрідної соціальної групи — козацтва, котра, включаючи в себе українські і російські національні елементи, зберігає деякі

⁹⁾ Статистичні табл. укр. нас. УССР. Праці УНІ. Т. II.

сословні відзнаки і ставиться з застереженнями до представників як російської, так і української національної групи, оскільки вони з даною верствою незв'язані. Край цей є молодий, національні взаємовідносини тут ще не набрали постійного характеру; через те доцільно буде зарахувати його в цілому до мішаної національної смуги, національну приналежність якої встановить щойно будучина¹⁰⁾ Так само до мішаної національної смуги треба зарахувати Крим. Цей район по своєму характері з господарського погляду є районом курортно-торговельним і є він цілком природним тереном української господарської та національної експансії. Татари, які є корінним місцевим населенням, очевидно, при тому характері, який має господарство Криму, могли би уважати район закріпленим за собою остаточно, коли би вони могли опанувати міста і ті галузі господарства, які вирішують про перевагу в краю. Оскільки цього немає, національна приналежність краю лишається нерозв'язаною, а його господарське положення щодо України творить з нього терен евентуальної господарської і національної експансії України.

Райони української кольонізації, які не мають безперервного зв'язку з українською територією, лежать поза межами мішаної смуги. На ці райони припадає приблизно коло 3 — 3.200 тис. українського населення. Розселення Українців у районах їхньої кольонізації виявляє ясний слід тих історичних умовин, серед яких відбувалось це шукання й обсаджування Українцями нових земель. Поширюючись на схід і осягнувши ті кордони, які визначались межами поширення російської кольонізації, Українці роблять спробу знайти нові землі в районі менше густої російської кольонізації. Ці спроби для районів, положених ближче на схід, в межах європейської частини ССРСР, відносяться до часів перед останньою четвертиною ХІХ віку, при відсутності залізниць при необхідності переїздити на нові землі кінями. Результатом цієї кольонізації є українські оселі в Нижньо- і Середньо-Волжському районах, почасти Уральському районі і Башкірській Республіці. У зв'язку з транспортними труднощами, у зв'язку з відсутністю більшої кількості зайвої хліборобської людности кольонії ці не є надто численні. Натомість значно численніші є українські кольонії пізнішого походження за Уралом, які у своїй більшості утворились при використанні залізничних шляхів для переїзду і час утворення яких відноситься до зросту малоземелля на Україні. Українським кольоніям по цей бік Уралу в Нижньо-Волжському районі в 440,2 т. душ, Середньо-Волжському районі в 202,9 т. душ, Башкірській

---

¹⁰⁾ Думаємо, що існують деякі підстави і на протилежну думку: вважати якусь частину Північно-Кавказького краю вже й тепер частиною української етнографічної території.

Республіці у 80,0 т. душ, Уральському районі в 47,6 т. душ протистоять українські кольонії по той бік Уралу в межах Казанської АССР у 860,8 т. душ, Сибірського краю у 827,5 т. душ і Далеко-Східнього краю у 315,2 т. душ.

Характеристична річ, що українська кольонізація поширюється в районі, який більш відповідає тим природним умовинам, які існують на Україні. Місцевості з занадто для українських обставин суворим або занадто теплим кліматом, лісові райони, області з малою кількістю атмосферичних опадів є поза районом поширення масової української еміграції. Як північ Росії, так і Закавказзя, Узбекська і Туркменська ССР мають лише незначну частину українських виселенців. Характеристичною рисою складу Українців на Закавказзі, в Узбекській і Туркменській АССР є різка непропорційність між окремими полами: в Закавказзі на 23,6 т. душ мушчин припадає 11,7 т. жінок, для Узбекської ССР відповідні цифри будуть 15,8 т. д. і 9,9 т. д., а для Туркменської ССР 4,9 т. д. і 1,8 т. душ. Можливо, що ця велика кількість Українців мушчин пояснюється сконцентрованою там українських військових частин; таким чином кількість Українців, які в цих районах оселились на постійне, є ще менша. Особливо релефним є образ розселення Українців на Сибірі і Казакській ССР. Величезна більшість Українців є сконцентрована у степових округах Сибіру, які межують з північними районами Казакської ССР, що мають таксамо максимальне українське заселення; це все райони яскраво висловленого степового характеру. В той час, як у таких степових, нетаєжних округах, як Омська, Новосибірська, Барабінська, Славгородська і Каменська ССР сконцентровані значніші маси Українців числом майже до пів мільона душ, на таєжні округи припадає мінімальне українське заселення; такі таєжні округи, як Іркутська, Тарська, Читинська, Красноярська мають мінімальне українське заселення. Степовим характером Казакської ССР очевидно треба пояснити те, що вона сконцентрувала таку велику масу українських виселенців, і то головню у своїй північній частині, яка є по своїм природним умовинам ближча до України, як південна. Цей загальний образ розселення Українців голоеним чином по степових районах не цілком видержаний, хіба тільки на Далекому Сході: в Амурській окрузі досить значна маса Українців сконцентрована у волостях таєжного і напівтаєжного характеру, але це пояснюється тими умовинами, в яких відбувалось виселення на Амур. Той стихійний рух, який утворився в кінці дев'ятидесятих і на початку дев'ятисотих років на Амур під впливом чуток про вільні амурські степи, поставлений був перед фактом обмежености степових земель у районі й зайняття їх попередніми оселенцями; в силу необхідности через те в цьому

районі досить значній кількості довелось зайняти таєжні місцевості.

При розгляді територіяльного розміщення Українців кидається в очі факт значної концентрації Українців у деяких районах. Не зважаючи на те, що ціла організація переселенської справи зовсім не ставила собі завданням утворити якісь означені українські територіяльні осередки, вони, як це бачимо з аналізу даних перепису, в дуже багатьох місцевостях утворилися силою факту. Ознайомлення з українським розселенням доводить, що Українці не тільки тягаться до деяких районів, але що у тих районах вони стараються сотворити територіяльні одиниці — однородного українського національного складу. Це зявище можна помітити на цілому терені українського розселення, починаючи від мішаної смуги і кінчаючи берегами Тихого Океану.

Щоби дослідити це зявище в повному обемі, слід було би виділити на цілій території українського розселення поза межами УССР окремі українські громади, встановити їх територіяльний звязок і виявити, яка частина українського населення в них живе, рівняючи до загального числа української людности поза межами УССР. Проте поставити завдання в цілій ширині в цій праці ми не маємо можливости. Ми обмежимось лише низкою ілюстрацій, пристосованих не до найдрібніших адміністративних одиниць-громад, а до волостей. Ілюстрації ми беремо з цілого українського заселення, починаючи з мішаної смуги ¹¹⁾ В Курській губ. можна приділити, як це ми зробили вище, до української етнографічної території весь Гайворонський повіт, Большетроїцьку і Зимовенську волости Білгородського пов., Велико-Михайлівську, Новоскольську і Чорнянську волости Старооскольского повіту з загальним числом українського населення в 317.691 душ; опріч того у Льговському повіті в мішаній смузі виділяється Суджанська волость з українським населенням 28.653 душ (61,2%). Отже в Курській губ., коли навіть виходити з поволосних поділів, з 554.654 душ української людности 346.350 душ живе на відокремленому територіяльно просторі. Не треба доводити, що коли би брати поділ по громадах, то результат ми одержалиб ще виразніший. У Ставропольській окрузі Північно-Кавказького краю є української людности 245.755 душ (32,8%); в той-же час у трьох волостях цієї округи: Виноділенській, Дивенській і Курсовській, українська людність складає абсолютну більшість (відповідні відсотки 74,3%, 68,0%, 80,6%); тої людности є 137.517 душ; отже на решту округи припадає 108,238 душ. У Тамбовській губ. з 10.598 душ Українців 5.175 живе в Тюковській волості Борисоглібського по-

11) Статистичні табл. укр. нас. СССР.

віту, складаючи там 24,9% всієї людности. В Астраханській губ. з 13,926 Українців 12.765 живе в Болхунському районі, складаючи 45% усього населення. В Ленінському повіті Сталінградської губ. з 26.570 душ Українців 12.454 душ припадає на Капустяноярський район (49,6%); у Николаївському повіті тоїж губернії з 41.704 душ на місто і Николаївський район припадає 25.373 (60% в місті 77,4%, у районі 76,3). В Камишинському пов. Саратовської губ. на загальну кількість українського населення 52.607 душ у двох районах Українці складають абсолютну більшість — Котовському (69,3%) і Красноярському (72,4) — і мають 29.301 душ. В Балашовському повіті Саратовської губ. на загальне число української людности 80.072 душ 57.462 припадає на два райони з українською більшістю: Еланський (51,9%) і Самойловський (79,3%). В Республіці Німців Поволжа на 68.565 душ українського населення 28.559 концентрується в місті Покровську (33,8%) і Покровському районі (74,9%). В Орському повіті Оренбурської губ. Українців живе 26.495 душ (26,9%), в тому числі в Новопокровському районі 11.465 душ (37,7%). У межах Казакської АССР ми стрічаємо такі відносини: В Уральському пов. на 17.110 (13,8%) душ, в Богданівському районі Українців 9.236 (90,5%). В Актюбінській губ. загальне число Українців 88.413 (18,9%). Цей відсоток підноситься в Актюбінському повіті до 38,3% при 15,5% Росіян і 41% козаків при загальному числі Українців у 79.653; чотирнацять районів у цьому повіті з загального числа 27 мають українську більшість: це будуть райони: Ах-кемирський (85,0%), Андреївський (77,0%), Астраханський (88,9%), Ащелісайський (80,1%), Богословський (75,2%), Косистекський (81,1%), Мартукський (78,1%), Новоалексієвський (77,9%), Новооросійський (85,0%), Петропавловський (70,9%), Родниковський (61,7%), Создинський (90,6%), Степановський (82,7%), Яйсанський (71,0%). В Кустакайській окрузі Українців 160.844 (41,3%); з двадцяти шести районів українську більшість мають 13, а саме: Адамовський (74,4%), Алешинський (55,3%), Чураковський (68,5%), Вікторовський (70,4%), Денисовський (65,6%), Карасульський (79,8), Коломенський (91,2%), Новопокровський (71,1%), Павловський (61,4%), Пешковський (78,0%), Семиозерний (62,3%), Станціонний (64,0%), Урицький (79,6%) і Федоровський (89,8%). У цілій окрузі Українці мають релятивну більшість. При 41,3% Українців в окрузі живе 31,7% козаків і 21,2% Росіян. В Акмолінській області Українці мають абсолютну більшість в чотирьох районах Акмолінського повіту, трьох районах Атбасарського повіту, трьох районах Кокчетавського повіту і трьох районах Петропавловського повіту. В Семипалатінській губернії Українці мають абсолютну більшість у шести районах Павлодарського повіту, двох районах Усть-Каменогорського повіту.

В Сир-Даріїнській губ. Українці мають абсолютну більшість в одному районі Ауліє-Атінського повіту і в двох районах Чикменського повіту. В Сибірському краю в тих пяти округах, які концентрують більшу половину українського населення Сибіру — Славгородській, Омській, Барабінській, Новосибірській і Каменській — маємо такі територіяльні скупчення Українців: Омська округа має при загальному числі українського населення 159.694 душ (19,4%) такі райони з українською більшістю: Одеський (63,4%), Павлоградський (81,2%), Полтавський (73,1%), Тавричеський (58,4%), Уральський (52,4%); в цих районах концентрується коло половини всього українського населення округи — 73.784 д. У Славгородській округі Українці мають релятивну більшість: 46,8%; на Росіян припадає там 40,4%. Українську більшість мають в округі такі райони: Карасунський (61,3%), Ключевський (50,1%), Новоалексієвський (54,9%), Радинський (65,1%), Славгородський (59,6%), Чернокуринський (58,5%). У цих районах концентрується 135.739 душ українського населення при загальному числі українського населення округи 202.748 душ. В Каменській округі при 70.664 (15,9%) українського населення виділяються два райони концентрації Українців, при чому один з них має абсолютну українську більшість: Петропавловський 12.799 (57,7%) і Завяловський 17.615 (38,0%). Меншу територіяльну сконцентрованість виявляє українське населення округ Барабінської і Новосибірської, де в межах сучасного адміністративного поділу не можна виділити районів з українською більшістю. Тенденцію до більшої концентрації Українців у межах одного-двох районів можна таксамо відмітити й по інших сибірських округах, які мають менше українське заселення. Поруч з концентрацією Українців у районі межування Казанської ССР і Сибірського краю ми маємо другу значну концентрацію українського елемента на Далекому Сході. При загальному українському населенні цього краю в 315.203 душ (16,8%) головна маса Українців є там сконцентрована в двох округах: Владивостокській 148,768 (26,8%) і Амурській 100.500 (25,4%); коли мати на увазі, що українські оселі в Хабарівській округі — 49.530 д. (26,3%) — сусідують з українськими оселями Владивостокської округи і творять наче одну область, — то тут ми будемо мати сконцентрованим майже все українське населення Далеко-Східнього краю. У Владивостокській округі ми маємо ряд районів з абсолютною українською більшістю. Сюди належать райони: Івановський (57,1%), Спаський (71,7%), Ханкайський (50,9), Чернигівський (65,7%), Шмаковський (67,2%), Яковлевський (60,1%); в Хабаровському районі українську більшість має Калінінський район (62,9%). Меншу територіяльну концентрацію виявляють Українці в Амурській округі, де їм довелося оселюватись після того, коли терен уже в значній

степені був зайнятий старшими оселенцями неукраїнського походження; при значному українському заселенні в цьому районі абсолютну українську більшість має лише район пізнішого заселення Александровський 29.622 (56,9%), а релятивну українську більшість також терен пізнішого заселення Завітінський — 12.051 (48,9%). У районах давнішого заселення Українці складають меншість. Інші округи Далеко-Східного краю, занадто для Українців суворі своїми природними умовинами, мають мінімальне українське заселення.

Наведені дані встановлюють наявність деякої концентрації українських оселень не тільки в широких районах, але таксамо в межах дрібніших одиниць. Розуміється, це зявище не виявляється в цілком чистому вигляді, бож українська колонізація — це процес, який підпадав цілком виразному урядовому регулюванню, яке із змаганням Українців оселюватись в одному районі рахувалось дуже мало.

Після вияснення кількості українського населення поза межами УССР і районів його розселення спинимось на даних, які характеризують його культурно-національний рівень. Тут ми з одного боку спинимось над виясненням взаємовідносин між мовою і національністю, а з другого боку на грамотності українського населення.

Згідно з даними перепису відношення між мовою і національністю серед українського населення було таке:^{1 2)}

	Укр. по націон.	Укр. по мові	% Укр. з укр. мовою
По СССР муж.	15,160.065	13,385.003	88,8
жін.	16,034.713	15,137.286	88,5
По РСФСР муж.	3,839.958	2,598.700	67,6
жін.	4,033.271	2,760.684	68,4
По УССР муж.	11,257.032	10,753.115	95,5
жін.	11,961.328	11,410.869	95,4

В додаток до цих загальних даних приведемо детальніші дані по районах найбільшого скупчення Українців у межах РСФСР. Скористуємось для цього даними таблиці, уміщеної на сторінці 139—140 і обрахуємо на підставі її даних відсоток Українців з українською мовою для значніших скупчень українського населення, які перевищують 100.000 душ. Одержимо такий ряд цифр:

НАЗВА РАЙОНУ	% Укр. по націон. з укр. мовою
Вороніжська губ.	90,1
Курська губ.	90,0
Кубанська окр.	63,4
Донська окр.	51,2

^{1 2)} Кратк св. Вип. IV.

Акмолінська губ.	78,3
Армовірська окр.	24,4
Ставропольська окр.	34,7
Сальська окр.	80,8
Донецька окр.	86,0
Славгородська окр.	76,2
Саратовська губ.	90,3
Терська окр.	49,0
Таганрогська окр.	35,4
Кустанайська окр.	43,7
Омська окр.	72,7
Владивостокська окр.	45,0
Сталінградська окр.	84,8
Семипалатинська обл.	61,4
Брянська губ.	0,6
Оренбурська губ.	76,5
Чорноморська окр.	49,5
Амурська окр.	56,6

Дані ці свідчать, що кількість населення з українською мовою є менша, ніж кількість населення української національності; ця різниця між числом людности української по мові і по національності, яка є в межах УССР незначна і знаходить своє природне об'яснення в російському характері міст і промислових осередків, поза межами УССР досягає дуже значних розмірів. Існування розходження між мовою і національною ознакою — факту в досить значному степені поширеного не тільки серед Українців — заперечувати не доводиться. Це зявище може служити як доказ існування серед даної національної групи асиміляційних процесів, так як і доказ її поширення і зросту. Признання приналежності до даної національної групи після втрати національної мови для якоїсь кількості осіб може бути останнім ланцюгом, який вяже їх з даною національністю перед переходом в чужий табір; в цих умовах різниця мовної і національної ознаки свідчить про наявність асиміляційних процесів. З другого боку в періоді національного відродження поворот до рідної національності і мови може відбуватись для деяких засимільованих елементів через усвідомлення своєї національної приналежності; признання до нації може бути першим етапом, за яким приходить засвоєння національної мови; при цих умовах різниця між мовою і національною ознакою свідчить про зріст і розвиток даної національної групи. Можна припустити, що різниця між мовною і національною ознакою серед Українців поза межами УССР свідчить про наявність серед них деяких асиміляційних процесів. Проте, розглядаючи й аналізуючи наведені вище відсоткові відношення, доводиться прийти до висновку, що є сумнівною річю, чи вони правильно відбивають розмір і темп асиміляційних процесів в окремих місцевостях. Трудно встановити наявність якоїсь закономірности в цих ваганнях відсоткових відношень в окремих районах. Чим пояснити, наприклад, такі вагання у відсотках Українців, що користуються українською

мовою в окремих округах Північно-Кавказького краю і задержання тут української мови в меншому відсотку, ніж в таких районах, положених у глибині Росії, як Саратовська губернія і Сталінградська округа? Чому Таганрогська округа, безпосередньо зв'язана з українською етнографічною територією, дає такий низький відсоток Українців з українською мовою? Яким чином сталося, що в Брянській губернії тільки 0,6% Українців говорять українською мовою? Всі подібні питання могли би бути виявлені лише шляхом монографічного обслідування, переведеного для окремих районів. Наразі ми можемо лише ствердити неможливість встановити яку-небудь виразно висловлену закономірність у всіх цих ваганнях і зробити здогад, що деяку ролю у всьому цьому відіграла недокладність реєстрації — умисна чи неумисна, на цьому спинятися за браком матеріалів ми не можемо.

Дотично грамотности української людности перепис 1926 року дає такі цифри:¹³⁾

Райони	Грамотність у %		обох полів
	муж.	жін.	
СССР загалом	50,8	29,2	39,6
Росіяни	57,6	33,9	45,1
Українці	55,7	27,6	41,3
Білоруси	52,0	23,1	37,3
УССР загалом	58,1	32,4	44,9
Росіяни	66,5	44,7	55,5
Українці	56,0	27,8	41,5
Евр. част. РСФСР загалом	56,4	33,2	44,1
Росіяни	58,8	34,9	46,1
Українці	56,9	30,6	43,3
Казакська АССР.			
Росіяни	47,7	25,2	36,0
Українці	44,1	16,1	30,0
Сибірський край			
Росіяни	43,8	19,4	31,3
Українці	46,3	14,9	30,6
Далеко-Східний край			
Росіяни	57,6	35,5	46,8
Українці	56,0	24,4	42,6

Ці дані стверджують факт відомий з попередніх статистичних дослідів — факт нижчої грамотности Українців у порівнанні з пануючою російською нацією. Відмітимо лише факт надзвичайно низького рівня грамотности Українців за Уралом, який є посереднім показником того низького рівня національної свідомости, на якому вони стоять.

Ознайомлення з конкретними даними про грамотність Українців по районах і про розподіл грамотних між містом і селом дає матеріал для цікавих висновків. Наводимо таку таблицю:¹⁴⁾

¹³⁾ Вс. пер. нас. Т. XVII, отдел. I.

¹⁴⁾ Вс. пер. нас. Отдел I. Т. XVII.

Район	міста			села		
	муж.	жін.	обох пол.	муж.	жін.	обох пол.
Вороніжська губ.						
Росіяни	74,8	61,6	67,9	47,8	17,2	31,7
Українці	65,6	49,4	57,1	55,4	26,6	40,3
Курська губ.						
Росіяни	71,5	59,6	65,1	50,5	21,2	35,2
Українці	64,6	42,4	53,2	56,4	28,9	42,2
Північно-Кавк. край						
Росіяни	73,3	58,0	65,3	56,4	31,5	43,2
Українці	72,7	53,9	62,9	54,3	28,8	41,1
Казакська ССР						
Росіяни	64,1	48,7	56,0	43,1	18,4	30,4
Українці	64,0	36,6	52,1	43,3	15,2	29,1
Сибірський край						
Росіяни	67,1	51,0	58,9	39,8	14,1	26,6
Українці	75,2	45,3	63,0	45,0	13,6	29,4
Далеко-Східний край						
Росіяни	74,5	60,4	67,6	50,3	25,3	38,0
Українці	78,5	54,2	67,3	53,1	25,5	39,6

Ми бачимо, що дані цієї таблиці вносять в загальні дані, подані вище, деякі нюанси. Факт нижчої грамотности Українців є вислідом цілої низки складних процесів, які лише в загальному підсумку приводять до тих результатів, що їх відбивають відсоткові відношення першої таблиці. В Курській і Вороніжській губ., де національні взаємовідносини на селі до деякої міри устabilізувались і де обидві національні групи — російська й українська — щодо освіти знаходяться в однакових умовах, ми стверджуємо на селах вищу грамотність, вищий ступінь культурности серед Українців, ніж серед Росіян. Однаковість цих умовин в містах порушується; є тут деякий приплив російського зайшого елемента, що займає командні становища в промисловости й адміністрації; це викликає факт зниження рівня грамотности Українців у порівнанні з Росіянами. В районі новішої колонізації в Північно-Кавказькому краю грамотність української національної групи стоїть і по містах і по селах нижче російської. Інша річ за Уралом. Там Українці застали місцеве російське населення з дуже низьким рівнем грамотности. Ми бачимо, що відношення рівня грамотности міняється від кількості в даному районі місцевого «старожильського» російського населення. Найбільше його є в Сибірі; у звязку з цим грамотність серед Українців мушчин і по селах і по містах є вища, ніж серед Росіян; по селах вона таксамо вища серед жінок. Менше сприятливе відношення для Українців у Далеко-Східньому краю, де є менший відсоток старожильського російського населення. Нарешті це відношення змінюється на користь російської національної групи в Казанській ССР, де старожильське російське населення складає мінімальний відсоток. У висліді взаємоділення всіх цих ріжних по окремих районах факторів для української національної групи, як і треба було припускати, скла-

дається в загальному і цілому становище гірше, як для російської національної групи, що й виявляється з даних про нижчий рівень грамотності Українців у порівнанні з Росіянами, як для ССРСР, так і для РСФСР.

Закінчуючи освітлення цього питання, подамо цифри, які наводить перепис 1926 р. про кількість людности грамотної українською мовою в РСФСР. В межах РСФСР перепис 1926 року нарахував серед цілої української людности 138.222 душ мушчин і 64.425 душ жінок, всього 202.647 душ грамотних українською мовою. На 100 грамотних Українців припадає 6,6 мушчин і 5,9 жінок, для обох полів 6,4 грамотних українською мовою. Відповідні дані для міст такі: мушчин 21.526 (8,2%), жінок 6.591 (3,6%) всього 28.117 (6,3%). В селах відносини виглядають так: мушчин 116.696 (6,4%), жінок 57.834 (6,3%), всього 174.530 (6,4%).¹⁵⁾ Уважаємо, що ці низькі цифри є вислідом недокладної реєстрації і тим-то спиняться на обговорюванні їх не будемо. Аджеж фактичний тираж української книжки і газети поза межами УССР значно більший, ніж вище наведені цифри числа всіх грамотних українською мовою.

Все наведене вище давало матеріал для ознайомлення з українською людністю поза межами УССР в її статистичному стані. Перейдемо тепер до вияснення тих моментів еволюційного характеру, що торкаються української людности совітських держав, які дає можливість відзначити перепис 1926 року. Уявлення про еволюційні процеси може дати порівняння з переписом 1897 року, оскільки дані того і другого надаються до порівняння. По перепису 1897 року всіх Українців на території ССРСР було 20.232,5 т., по перепису 1926 року Українців нараховано по національності 31.189,5 т., по мові 27.569,2 т., в тому числі на території УССР по національності 23.218,9 т., по мові 22.164,2 т., в той час як підчас перепису 1897 року на цій території жило Українців 15.824,7 т. Таким чином підчас перепису 1897 року поза теперішніми межами УССР жило 4.079,2 т. або 20,1%, в той час як тепер поза межами УССР живе 25,6%. Отже маємо факт зростаючого розпорощення українського населення поза основним етнографічним тереном. Ілюстрацію до цього подає також і наступна таблиця, яку подав один з випусків перепису:¹⁶⁾

15) Всесоюзн. пер. нас. 1926 г. Т. IX. Отдел I.

16) Всес. пер. нас. Крат. сводки. Вып. IV.

До складу евр. част. ССРСР увійшли частина РСФСР, БССР і УССР, до складу Закавказзя — Зак. федерація, до складу Сер. Азії — Узб і Турк. ССРСР-Казак. і Кіргізьська АССР, до складу інших частин — Сиб. край, Бурят.—Монг. і Якутська АССР і Далекко-Східній край.

ДАНІ ПЕРЕПИСУ 1897						ДАНІ ПЕРЕПИСУ 1926 РОКУ									
Українці	Всього	в тому числі в межах				Всього		в тому числі в межах							
		Європ. част. ССРСР.	Закавказ.	Серед. Азія	Інші част. ССРСР.	народ.	мова	Європ. част. ССРСР.		Закавказ.		Середня Азія		Інші частини ССРСР	
								народ.	мова	народ.	мова	народ.	мова	народ.	мова
в тис.	20.232,5	19.903,9	16,4	103,5	208,7	31.189,5	27.569,2	29.057,1	26 187,9	35,4	15,2	952,2	733,3	1.144,8	632,9
в % %	100	100	100	100	100	154,2	136,3	146,0	131,5	215,7	92,5	919,6	7 8,0	548,5	303,3
зріст Росіян в % %						142,5	154,2	134,3	144,4	169,1	199,5	250,7	292,0	240,2	268,9

Дані цієї таблиці виявляють напрям територіяльного поширення української нації — він в періоді між 1897 і 1926 роками був скерований на схід — в Середню Азію і Сибір; на південь — на Закавказзя українська експансія виявлялась в дуже незначній мірі. Другий рядок таблички дає відсотковий зріст зросту Українців в окремих теренах ССРСР. Треба мати на увазі, що ці дані мають у значній мірі умовний характер у звязку з обмеженістю можливості порівняння даних перепису 1897 і 1926 року. Але на цьому питанні ми спиняємось нижче окремо.

Факт наявності сильних еміграційних процесів серед української людности, який встановлюється порівнянням даних переписів 1897 і 1926 року, ставить до розв'язання два питання — про усталеність теперішніх меж української етнографічної території і про долю тих українських меншин, які творять свої колонії в чужих національних територіях. Розуміється, обидва ці питання є ширші від тих матеріалів, які знаходяться в обох переписах, але оскільки дані їх дають якісь причинки до їх розв'язання, то спинитись на такого роду даних ми мусимо.

Перш за все треба підкреслити, що дані перепису 1926 року щодо тенденцій розселення Українців по суті річей дають матеріал неповний і несучасний. Вони фіксують власне із опізненням те становище, яке утворилось було перед 1914 роком. Українська еміграційна хвиля, яка мала майже виключно хліборобський характер, у звязку з умовинами війни і революції майже цілком спинилась; нові умовини, які виникли для селянського господарства за часів совітської влади, особливо у звязку з переводженням колективізації, утворюють для розвитку переселенського руху і взагалі для використання трудових сил зайвої хліборобської людности цілком нові обставини. Таким чином дані перепису 1926 року фіксують лише один закінчений етап і в дуже малій мірі можуть давати якісь провідні вказівки щодо майбутнього.

Отже які вказівки дають ці дані щодо устійнення меж української національної території перед 1926 р.? Вище ми підкреслили існування на українських етнографічних кордонах мішаної смуги; визнанням існування такої смуги ми по суті річей посередньо дали відповідь на питання про устійнення цих кордонів. Оскільки існує мішана смуга, остільки приналежність тих чи інших частин до якоїсь національної території не є ще остаточно вирішена. Аналіза даних перепису 1926 року і почасти порівняння його з переписом 1897 року дозволяє зробити такі висновки. Найбільшу тенденцію до стабільности виявляє український кордон на українсько-російському пограниччі на півночі в межах Курської і Вороніжської губернії. При великій густоті сільського населення і малому розвитку міст та промисловости іміграція в цьому районі

в більших розмірах виключена. Порівняння даних 1897 і 1926 року вказує, що в цьому районі Українці з незначними, як здається,¹⁷⁾ втратами зберегли свій стан посідання. Інакше мається справа на інших відтинках мішаної смуги. Для білорусько-українсько-російського пограниччя — на межах з БССР: Брянською й Орловською губернією, — як ми бачили вище, дані перепису цілком не погоджуються з даними етнографічних дослідів; території мішаного характеру з переходовими українсько-білоруськими й українсько-білорусько-російськими говорами в переписі поставлені поза межі української етнографічної території. Оскільки цей відтинок не є і, очевидно, не буде тереном іміграції, справа остаточної його національної приналежності розв'яжеться у зв'язку з дальшим розвитком українського національного руху. Інший характер мають відносини на східньому і полудневому відтинку мішаної смуги. Північно-Кавказький край має всі дані до інтенсивного господарського розвитку і, як такий, він був і буде тереном іміграції. Справа остаточної національної приналежності цього району розв'яжеться не тільки у висліді взаємної конкуренції вже осілих тут елементів російських і українських, але також у зв'язку з національним характером тих емігрантських мас, які сюди прийдуть. Сучасна політика совітської влади створить спеціально упривілеєне становище для Росіян. Вигляди і можливості поширення тут українського елемента, здобутки і страти його від часу перепису 1897 року у зв'язку з повною адміністративною перебудовою району, з цілою складністю національних відносин у краю і необхідністю дуже уважної критичної перевірки даних перепису 1926 року могли би бути виявлені лише шляхом спеціального монографічного дослідження. Ми тут можемо обмежитись тільки зазначенням того факту, що східний український етнографічний кордон за даними перепису ознак стабільності не виявляє. Дещо подібний, хоч і менше складний характер мають відносини на південному Кримському відтинку мішаної смуги. Крим таксамо є районом іміграції, яка зв'язана з торговельним і курортним характером цього району. Оскільки дані перепису в УССР вже свідчать про зріст українських міських елементів, треба думати, що в тій міській переважно іміграції, яка має місце у Криму, роля українського елемента буде зростати і що відносини в Криму будуть вирішуватись в порядку українсько-татарського розмежування, а не в порядку татарсько-російсько-українського, як це має місце за даними перепису 1926

---

¹⁷⁾ Порівняння відповідних даних 1897 і 1926 року встановлює, що відсоток українського населення в незначних розмірах знизився; оскільки це може бути результатом різниці в організації переписів, ми в тексті додаємо: „як здається“.

року. Таким чином перегляд відносин по окремих відтинках мішаної смуги приводить до висновку, що перепис 1926 року матеріалів для визнання існуючих українських кордонів стабільними не дав.

Друга справа, яку ми маємо на увазі порушити, це питання про долю української колонізації поза межами української етнографічної території. На ґрунті наявності асиміляційних процесів для Українців, до того не тільки для українських меншин, стоїть офіційний автор передмови до IV випуску «Кратких сводок» Т. Семенов. Він, ствердивши наявність асиміляційних процесів для Білорусів і Поляків, зазначає: «Той самий процес по суті треба відмітити також і дотично Українців. Значіння асиміляційних процесів, у першу чергу сильних власне серед трьох споріднених славянських народностей — Росіян, Українців і Білорусів — особливо релефно можна бачити з порівняння з 1897 р. суми цих трьох етнічних груп:

Райони	1897 р.	1926 р.		в 1926 р. більше в %	
	тисяч	по нац. (тисяч).	по мові (тисяч)	по нац.	по мові
Евр. част. ССРСР	73.735,2	100.905,1	102.184,5	36,9	38,6
Закавказзя	219,3	375,4	412,1	71,2	87,9
Серед.-аз. район	770,5	2.651,9	2.685,6	244,2	248,5
Сибір	3.641,8	9.721,5	9.883,2	167,1	171,4
Разом	78.366,9	113.659,9	115.165,4	45,0	47,0

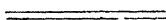
Значне збільшення між собою дотичних величин приросту по народності і по мові (по Союзі 45,0 і 47%) вказує, звідки головним чином черпала російська мова ту надвишку, яку ми знаходимо майже в кожному територіальному розподілі при порівнанні мовних груп з графами по національності». Так мотивує офіційний автор наявність асиміляції серед Українців. У зв'язку з цими міркуваннями ми розглянемо питання про наявність асиміляції серед української національної групи за даними перепису 1926 року.

Цілковитою правильною є думка, що наявність асиміляції можна встановити шляхом порівняння даних 1926 року з даними попередніх переписів, конкретно з єдиним, який є, переписом 1897 року. Як вище ми підкреслили, сама лише наявність розходження між мовною і національною групою не завжди свідчить про факт асиміляції. Може вона в деяких умовах бути ознакою зросту якоїсь національної групи. Ціле питання полягає в можливості порівняння даних обох переписів.

Перепис 1897 року реєстрував тільки рідну мову; як зазначено в передмові до підсумкових таблиць у загальному зводі (Т. II), «як правило дані перепису про національність, засновані на рід-

З М І С Т. — SPIS RZECZY. — TABLE DES MATIERES.

	Ст.
Передмова	3— 8
Przedmowa	
Préface	
В. САДОВСЬКИЙ. Огляд літератури про українську демографію	9— 29
W. SADOWSKI. Przegląd literatury dotyczącej ukraińskiej demografji.	
W. SADOWSKI. Aperçu des publicationis sur la démographie ukrainienne.	
Т. ОЛЕСЕВИЧ. Загальний нарис території і населення УССР	30— 42
T. OLESIEWICZ. Ogólny rzut oka na terytorjum i ludność URSR.	
T. OLESIEWICZ. Aperçu général du territoire et la population de l'Ukraine soviétique.	
О. ПИТЕЛЬ. Національні відносини на Україні в світлі статистики	43— 84
A. PYTEL. Stosunki narodowościowe na Ukrainie w świetle statystyki	
O. PYTEL. Les rapports nationaux en Ukraine, d'après les données statistiques.	
О. ЧУБЕНКО. Реєстрація мовної і національної ознаки в переписі 1926 року	85—108
A. CZUBENKO. Registracja cech językowych i narodowościowych w spisie 1926.	
O. CZUBENKO. Enregistrement des particularités linguistiques et ethniques effectué par le recensement de 1926.	
Т. ОЛЕСЕВИЧ. Розселення народностей УССР.	109—137
T. OLESIEWICZ. Rozsiedlenie narodowości w URSR.	
T. OLESIEWICZ. La répartition territoriale des nationalités en Ukraine Soviétique	
В. САДОВСЬКИЙ. Українці поза межами УССР. по перепису 1926 р.	138—160
W. SADOWSKI. Ukraińcy poza granicami URSR. według spisu 1926.	
W. SADOWSKI. Les Ukrainiens au delà des frontières de l'URSS, d'après le recensement de 1926.	

ній мові, вказують лише мінімальну кількість представників деяких національностей, хоч і повне число тих з них, які заховали рідну мову, тобто дійсно залишились вірні своїй народності». Перепис 1926 року реєструє національність і мову, отже характеризує національну групу по двох ознаках. З деяким правом можна наблизити дані 1897 року до даних 1926 року про мову. Але в ніякий спосіб не можна приймати даних 1897 року одночасно тотожними з даними 1926 року і про національність і про мову; інакше кажучи: не можна робити припущення повної ідентичності в 1897 році категорій національної і мовної. А між тим саме на цій грубій помилці збудовані як таблиця нами щойно наведена, так і таблиця на сторінці 156-й; вирахування відсотку зросту по мовній і національній ознаці збудовано власне в той спосіб, що різниця зросту мовної і національної групи встановлювалась шляхом віднімання від відповідних даних 1926 року тої самої цифри 1897 року. Ясна річ, що на таблиці, збудованій у такий спосіб, ніяких висновків будувати не можна.

Думаємо, що впорядчики збірника дають єдино можливий спосіб порівняння даних перепису 1897 і 1926 року, але й цей спосіб збудований на грубих методологічних помилках. Оскільки стоїть справа так, треба прийти до висновку, що порівняння даних обох переписів для встановлення наявності асиміляційних процесів в українській національній групі загалом є завданням не до виконання.

Само собою ми лишаємо відкритим питання, чи існують взагалі такого роду процеси. Теоретично ми припускаємо їх існування для деяких українських національних меншин на чужій території. Ми підкреслюємо лише недопустимість при аргументації цієї тези оперувати як доказовим матеріалом даними перепису 1926 і 1897 рр. так, як це наведено вище. Питання про дальшу еволюцію української національної території, як і про долю української колонізації, є значно ширше і більше, щоб його можна було розв'язати за допомогою даних демографії, яка охоплює лише частину цих складних і великих проблем.

Розглядом цього питання ми закінчили обговорення того циклу проблем, що був намічений. Само собою ми не вичерпали теми в цілому — дальше розроблення питань, які зв'язані з темою, що її ми зачепили, мусіло би ставити завдання окремих монографій.

E R R A T A

Сторінка	РЯДОК	НАДРУКОВАНО	МАЄ БУТИ
30	24 знизу	11	II
33	Таблиця I, графа 6—7, 10 згори	— 55.172	224 55.172
34	Таб. II, гр. 2, 27 знизу	5 8	592
"	Таб. II, гр. 3, 13 "	143	148
"	Таб. II, гр. 3, 9 "	106	110
"	Таб. II, гр. 3, 5 "	28	38
"	Таб. II, гр. 4, 9 "	18	14
"	Таб. II, гр. 8, 2 "	1	—
"	Таб. II, гр. 8, 1 "	—	1
"	Таб. II, гр. 9, 1 "	1	—
"	Таб. II, гр. 14, 18 "	1 3	133
"	Таб. II, гр. 17, 26 "	13	131
"	Таб. II, гр. 17, 18 "	6	61
35	Таб. III, гр. 4, 30 "	69.853	59.853
35	Таб. III, гр. 4, 17 "	6.665	6.655
36	5 "	Burnaïre	Annuaire
"	10 згори	попередне	попередні
37	Таб. V, гр. 3, 38 знизу	355.941	344.941
"	Таб. V, гр. 2, 22 "	26.264.850	26.264.859
"	Таб. V, гр. 5, 31 "	0,29	20,29
"	Таб. V, гр. 5, 27 "	13,08	18,08
44	Таб. I, гр. 2, 5 згори	11.257.03	11.257.032
"	19 знизу	усі службовці	службовці
51	2 "	наданими	поданими
53	8 "	на	най
57	22 згори	безсумнівні	безсумнівно
58	3—4 "	(ности):	викреслити
66	3 і 4 "		викреслити
70	Таблиця XIV, 3 "	праці	господарств
71	11 знизу	а рештіж	в рештіж
73	2 графа, 3 "	39,4	49,4
75	5—6 згори		од слів: „у Росіяні“ кінчаючи словом: „господарів“ — викреслити.
78	Таб. XVI, гр. 8, 15 знизу	4 ,1	45,1
92	2 "	дотичних	відносних

Сторінка	РЯДОК	НАДРУКОВАНО	МАЄ БУТИ
107	6 згори	$X_1 \text{ Н}$	$X_1 = \text{Н}$
"	" "	— I або	— I або приблизно
"	7 "	$X_1 \text{ Н}$	$X_1 = \text{Н}$
"	10 знизу	та .	та I.
108	6 згори	$-0,7265 p_3$	$- 0,7265p_3 - I =$
"	7 "	$I = 23.218.860$	$= 23.218.860$
111	Таб. I, гр. 4,22 знизу	72,8	72,5
113	17 "	великоросійської	великої російської
114	16 "	населенняУкраїнців	населенняУкраїнців48,1%, а росіян 46,1%; в 7. Петровському районі Українців
115	22 "	48,5%	48,5%.
118	Табл. II, гр. 5, 7 знизу	9,0	9,4
122	1	Новоайдарському	Новоайдарському
126	22 "	I	III
"	6 "	Сірогозькому	Нижнесірогозькому
129	Табл. III, гр. 2, 13 знизу	8,042	8.842
131	Табл. IV, гр. 2, 16 "	26.408	26.982
"	Табл. IV, гр. 2, 12 "	25.286	25.289
132	Табл. V, гр. 2, 9 "	26 103	26.105
"	Табл. V, гр. 2, 13 "	12.887	12.881
139	графа 5, 3 "	40 I	4091
141	13 згори	наведення	переведення
142	23 "	4 ,3	41,3
145	1—2 "		од слова: „російсько“ кінчаючи словом: „українсько“ — викреслити.
"	14 знизу	Владскавказ	Владикавказ
147	2, 3 згори	Казанської	Казакської
"	18 знизу	Каменська ССР	Каменська
149	16 "	Создинський	Саздинський
155	23 "	статистичному	статичному